

Міністерство освіти і науки України
Державний заклад
«Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

На правах рукопису

ПИЛИПЕНКО ВІКТОРІЯ ВІКТОРІВНА

УДК 94(47+57+55)"1972/1989":327.323(043.5)

ПОЛІТИКА СРСР ЩОДО ІРАНУ, 1972 – 1989 рр.

07.00.02 – Всесвітня історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник:
Набока Олександр Вікторович,
кандидат історичних наук, доцент

Старобільськ – 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ. МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.	
1.1. Джерельна база дослідження.	11
1.2. Історіографія проблеми..	26
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.	36
РОЗДІЛ 2. ВИТОКИ РАДЯНСЬКО-ІРАНСЬКОЇ СПІВПРАЦІ....	47
РОЗДІЛ 3. ГЕОЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ РАДЯНСЬКО-ІРАНСЬКИХ ВІДНОСИН, 1972 – 1989.	
3.1. СРСР – Іран – США: геоекономічний нафтогазовий трикутник.	59
3.2. Радянсько-іранські відносини у позанафтовому секторі економіки.	90
3.3. Внесок УРСР у розвиток радянсько-іранських економічних відносин.	123
РОЗДІЛ 4. РАДЯНСЬКА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ЩОДО ІРАНУ В УМОВАХ НАПРУЖЕННЯ МІЖНАРОДНОЇ СИТУАЦІЇ В РАЙОНІ ЗАТОКИ НА ПОЧАТКУ 1970-х – 1989 рр.	
4.1. Боротьба США й СРСР в ООН за вплив на Іран як невід’ємну складову «арки кризового півмісяця»	137
4.2. Ідеологічні засади радянсько-іранських відносин	166
ВИСНОВКИ.....	198
СПИСОК ВИКОРИТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	205

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АВП РФ – Архив внешней политики Российской Федерации, г. Москва

АТ – акціонерне товариство

ВНП – Валовий національний продукт

ВПК – військово-промисловий комплекс

ГА – Генеральна Асамблея

ГА РФ – Государственный архив Российской Федерации

ГДА МЗС України – Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України, м. Київ

Держархів Дніпропетровської обл. – Державний архів Дніпропетровської області

Держархів Луганської обл. – Державний архів Луганської області

ДПІК – Демократична партія Іранського Курдистану

ЕКОСОР – Економічна і соціальна рада ООН

ЗМІ – засоби масової інформації

ІННК – Іранська національна нафтова компанія

ІРІ – Ісламська Республіка Іран

КДБ – Комітет державної безпеки

КПІ – Комуністична партія Ірану

МЗС – Міністерство закордонних справ

МКЧП – Міжнародний Комітет Червоного Півмісяця

МКЧХ – Міжнародний Комітет Червоного Хреста

НПІ – Народна партія Ірану

ОМІН – Організація моджахединів іранського народу»

ООН – Організація Об'єднаних Націй

ОПЕК – Організація країн-експортерів нафти

ОПФІН – Організація партизан-федаїнів іранського народу (більшості)

РБ – Рада Безпеки

РГАНИ – Российский государственный архив новейшей истории, г. Москва

РКПІ – Робоча комуністична партія Ірану

РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка

САВАК – Міністерство державної безпеки Ірану

СЕНТО – Організація Центрального Договору

СОД – система офіційної документації

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

США – Сполучені Штати Америки

ТАСС – Телеграфное Агентство Советского Союза

ТЕС – теплова електростанція

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ФРН – Федеративна Республіка Німеччина

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади України, м. Київ

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань, м. Київ

ЦК КПРС – Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу

ЧРСР – Чехословацька Радянська Соціалістична Республіка

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Зняття у 2014 – 2016 рр. за ініціативи США економічних санкцій з Ірану призвело до чергового загострення суперництва між Сполученими Штатами та Російською Федерацією за політичне й економічне домінування в районі Перської затоки. І Вашингтон, і Москва розглядають Тегеран як потенційне знаряддя реалізації власних стратегічних інтересів на Близькому та Середньому Сході. Білий Дім намагається використати амбіції іранського керівництва відносно досягнення статусу регіонального лідера для посилення тиску на Росію та недопущення розширення її присутності в районі Затоки. Ініціативи ж Кремля спрямовані на те, щоб перетворити Тегеран на свого союзника й, як наслідок, отримати перевагу в близькосхідному регіоні та допоміжні важелі впливу на розвиток глобального ринку енергоносіїв. Крім того, російське керівництво переконане, що саме союз з Іраном змусить Вашингтон відмовитися від планів розміщення елементів глобальної системи протиракетної оборони в Перській затоці та Прикаспію.

Слід відзначити, що вивчення політики СРСР щодо Ірану в 1972 – 1989 рр. дає змогу виявити історичне коріння та причини загострення російсько-американських протиріч у близькосхідному регіоні на сучасному етапі.

Ця тема є злободенною й для України, яка неодноразово заявляла про те, що одним із пріоритетних напрямів її зовнішньої політики є активізація співробітництва у всіх сферах з країнами Близького та Середнього Сходу, у тому числі з Іраном. Саме іранська держава може стати альтернативним джерелом енергоресурсів та ринком збуту для продукції українських підприємств. Однією з умов успішного виконання цього завдання є детальне вивчення досвіду реалізації радянської зовнішньої політики щодо Ірану з урахуванням еволюції політико-економічних пріоритетів Тегерана на міжнародній арені.

У той же час ця проблематика у вітчизняній історіографії практично не досліджувалася. Праці українських істориків, у яких вона порушується, як правило, присвячені вивченню інших питань, пов'язаних з історією міжнародних відносин на Близькому та Середньому Сході.

Таким чином, тема, обрана для дослідження, є **актуальною**.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах комплексної програми Науково-дослідного центру імені В. Бейліса «Схід-Захід: теорія та історія міжцивілізаційних взаємовідносин» (державна реєстрація № 0103U003602). Також робота відображає один з головних напрямів науково-дослідної діяльності кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Об'єктом дослідження є міжнародні відносини на Близькому та Середньому Сході в 1970 – 1980-х рр. XX ст., **предметом** – політика СРСР щодо Ірану, 1972 – 1989 рр.

Мета дослідження – на основі аналізу опублікованих та архівних джерел (більшість з яких уперше вводиться до наукового обігу), ураховуючи результати вивчення проблеми українськими та зарубіжними істориками, дослідити політику Радянського Союзу відносно Ірану в 1972 – 1989 рр. та показати її наслідки.

Для реалізації мети дослідження було поставлено такі **завдання**:

1. охарактеризувати джерельну базу та визначити стан дослідження проблеми в українській і зарубіжній історіографії;
2. розглянути передумови до розширення радянсько-іранської співпраці в економічній та політичній сфері на початку 1970-х рр. XX ст.;
3. дослідити значення нафтогазового фактору в процесі реалізації зовнішньополітичних завдань СРСР в Ірані та близькосхідному регіоні в цілому;
4. оцінити роль «нафтових шоків» для розширення радянського впливу на європейському й близькосхідному енергетичних ринках;

5. показати економічну співпрацю Москви й Тегерана в позанафтовому господарчому секторі Ірану в 1970 – 1980-х рр. XX ст.;

6. виявити внесок українських підприємств у розвиток радянсько-іранських економічних зв'язків;

7 дослідити діяльність радянської дипломатії в ООН, спрямовану на відстоювання інтересів Радянського Союзу в районі Перської затоки;

8. розкрити ідеологічні засади політики СРСР щодо Ірану в досліджуваний період;

9. показати результати та наслідки іранської політики Радянського Союзу в 1972 – 1989 рр.

Хронологічні рамки наукової роботи охоплюють період з 1972 по 1989 рр.

Як *нижню хронологічну межу* обрано 1972 р., коли між СРСР й Іраном було підписано договір, що передбачав активізацію економічної й технічної співпраці. Укладення цієї угоди з режимом шаха Пехлеві, який раніше займав проамериканську позицію, стало можливим після візиту до Москви того ж року президента США Р. Ніксона. Зустріч американського президента з генеральним секретарем ЦК КПРС Л. Брежнєвим спричинила перехід Білого Дому й Кремля до політичних консультацій у вирішенні ключових проблем міжнародних відносин і надала можливість Ірану використати нові тенденції в радянській політиці Вашингтона для забезпечення власних економічних інтересів шляхом відновлення більш тісної співпраці з Радянським Союзом.

За *верхню хронологічну межу* обрано підписання 22 червня 1989 р. між Радянським Союзом та Ісламською Республікою Іран Декларації про принципи відносин і дружньої співпраці та Довгострокової програми торговельно-економічного й науково-технічного співробітництва. Ця подія наочно продемонструвала перехід радянсько-іранських відносин на якісно новий етап, що насамперед характеризувався позбавленням ідеологічного забарвлення іранської політики СРСР та формуванням більш прагматичного підходу. Разом із цим ця угода залишала пострадянській Росії можливості

впливати на економічні й політичні процеси на Близькому та Середньому Сході.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що на основі широкого кола джерел (зокрема раніше не введених до наукового обігу) і наукового доробку вітчизняних та зарубіжних науковців уперше у вітчизняній історіографії здійснено комплексний аналіз політики Радянського Союзу відносно Ірану в 1972 – 1989 рр., показано її результати та наслідки. Завдяки цьому було зроблено таке:

1. охарактеризовано джерельну базу та виявлено стан дослідження проблеми в українській і зарубіжній історіографії;
2. розглянуто передумови розширення радянсько-іранської співпраці в економічній та політичній сфері на початку 1970-х рр. XX ст.;
3. доведено, що нафтогазовий фактор відіграв важливу роль у радянсько-іранському зближенні, а «нафтові шоки» за участю Ірану сприяли посиленню позицій СРСР на світовому енергетичному ринку;
4. показано розвиток радянсько-іранської співпраці в господарчій та культурній сфері;
5. висвітлено роль українських підприємств у розвитку економічних зв'язків СРСР та Ірану;
6. проаналізовано позицію СРСР в ООН щодо Ірану під час обговорення кризи, що виникла внаслідок захоплення американських заручників у Тегерані та ірансько-іракських прикордонних конфліктів;
7. з'ясовано основні ідеологічні засади, що визначали характер радянсько-іранських відносин протягом 1972 – 1989 рр.;
8. показано результати та наслідки іранської політики Радянського Союзу в 1972 – 1989 рр.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що основні положення, фактичний матеріал і висновки можуть бути використані в подальшому науковому вивченні дослідниками історії зовнішньої політики Радянського Союзу, Ірану, України 1970 – 1980-х рр. XX ст., у практиці

підготовки та викладання курсів і спецкурсів зі всесвітньої історії й історії міжнародних відносин.

Апробація результатів дослідження здійснювалася в ході обговорення змісту дисертації на засіданнях кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин ЛНУ імені Тараса Шевченка, засіданнях Наукового товариства студентів та аспірантів Інституту історії, міжнародних відносин та соціально-політичних наук ЛНУ імені Тараса Шевченка, а також на таких наукових заходах: II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Холодна війна» 1946 – 1991 рр.: причини, перебіг, наслідки» (Луганськ, лютий 2012); IV Міжнародній науковій конференції «Одеські читання: актуальні проблеми історії, археології та етнології» (Одеса, березень 2012 р.); III Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій пам'яті професора Г. Л. Бондаревського «Всесвітня історія і актуальні проблеми міжнародних відносин» (Луганськ, квітень 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій 90-річчю з дня народження професора В. М. Бейліса «Проблеми джерелознавства, історіографії та історії країн Сходу» (Луганськ, травень 2013 р.); I Всеукраїнській науково-практичній конференції, присвяченій 100-річному ювілею з дня народження С. А. Секеринського й О. І. Домбровського «Чорноморські читання» (Сімферополь, березень 2014 р.); XIX Всеукраїнській науковій викладацько-студентській конференції «Дні науки» (Острог, березень 2014 р.); IV Всеукраїнській науковій конференції з міжнародною участю «Сучасні соціально-гуманітарні дискурси» (Дніпропетровськ, березень 2014 р.); X Всеукраїнській науково-практичній конференції «Сучасні тенденції сходознавства» (Харків, квітень 2014 р.); Кіровоградській сесії III Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (Кіровоград, травень 2014 р.); IV Міжнародній науковій конференції молодих науковців, аспірантів, здобувачів «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (Рівне, грудень 2014 р.); Міжнародній науковій конференції «Восток

между Западом и Россией» (Москва, грудень 2014 р.) III Міжнародній науково-практичній конференції молодих учених «Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи» (Дрогобич, березень 2015 р.); III Міжнародному форумі студентів, аспірантів і молодих учених (Дніпропетровськ, квітень 2015 р.); XI Всеукраїнській науково-практичній конференції «Сучасні тенденції сходознавства» (Харків, квітень 2015 р.), Міжнародній науковій конференції «Молодые исследователи – регионам» (Вологда, квітень 2015).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації знайшли відображення у 25 статтях, з яких 2 опубліковано у фахових закордонних виданнях, 3 у виданнях, включених до наукометричних баз даних, 6 у виданнях, що входять до переліку ДАК України.

Структура дисертації визначається сутністю проблеми, метою та завданнями дослідження. Робота складається з переліку умовних позначень, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг роботи становить 250 сторінок, з яких 200 – основний текст. Список джерел і літератури займає 46 сторінок і налічує 386 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ. МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Джерельна база дослідження.

Документальну базу дослідження склали різноманітні за характером джерела, які умовно можна поділити на чотири групи.

До *першої* групи джерел відносяться неопубліковані документи з провідних архівів України та Росії: Галузовий державний архів Міністерства закордонних справ України (далі – ГДА МЗС України), Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО), Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО), Державний архів Дніпропетровської області та Державний архів Луганської області, Архів зовнішньої політики Російської Федерації (далі – АВП РФ), Державний архів Російської Федерації (далі – ГА РФ), Російський державний архів новітньої історії (далі – РГАНІ).

Опрацьовані архівні документи дають можливість розглянути різні аспекти іранської політики СРСР у досліджуваний період. Особливу цінність, при цьому, мають джерельні матеріали, які зберігаються в АВП РФ. Так, відомості про характер політичних, торговельно-економічних, культурних контактів між Радянським Союзом та Іраном на різних етапах детально відображають документи, що зберігаються у фондах № 94 «Референтура по Ірану», № 129 «Референтура по США» та № 174 «Посольство СРСР в Ірані».

Процес формування концептуальних засад політики Радянського Союзу щодо Ірану після підписання між державами у 1921 р. договору про дружбу, можна простежити завдяки матеріалам фонду № 94. Особливу цінність серед них мають доповідні записки, листи працівників посольства СРСР у Тегерані, в яких проводиться детальний аналіз розвитку радянсько-

іранських відносин на початковому етапі [1; 2; 3; 4]. Відомості, отримані під час опрацювання документів фонду датованих 1921 – 1925 рр., свідчать про наявність сформованих історично стійких економічних та політичних інтересів СРСР у районі Перської затоки й дають можливість зрозуміти витоки радянсько-американського протистояння за вплив на Іран в досліджуваний період.

Фонд № 129 АВП РФ складається переважно зі звітів робітників Посольства СРСР у Тегерані щодо заходів й напрямків діяльності американських представництв, фірм, офіційних установ державного департаменту США, розташованих на території іранської держави. Повідомлення референтів дають можливість визначити рівень втручання Вашингтона в економічну політику Ірану. Остання змінювала свій характер від лобіювання іранським урядом енергетичних інтересів американських нафтогазових корпорацій, особливо у період енергетичної кризи 1973 р., до заморожування ірансько-американських контактів на фоні поетапного впровадження Сполученими Штатами санкцій у відповідь на антиамериканську політику переформатованої після революції Ісламської Республіки Іран (далі – ІРІ) [5 – 7]. Запровадження економічних обмежень, на ряду із заходами, вжитими американським урядом задля вирішення проблеми заручників у будинку Посольства США в Тегерані, судячи із характеру надісланих до Москви доповідей дипломатів, підлягали глибокому вивченню керівництвом СРСР й слугували опорним матеріалом для вироблення нової стратегії радянської зовнішньої політики у районі Перської затоки [8].

У фонді також зібрані донесення співробітників посольства СРСР у Тегерані, в яких висвітлюється реакція Білого Дому на введення радянських військ до Афганістану та розгортання у 1980 р. військового протистояння Ірану з Іраком. Центральна ідея, яку відстоювали дипломати, полягала в тому, що внаслідок перемог Ірану та СРСР на близькосхідному театрі військового протистояння вельми вірогідною була перспектива блокування «життєвих інтересів США в районі Затоки». Пояснювальні записки,

направлені до Москви з Тегерана, містили занепокоєння радянських дипломатів щодо активізації неофіційних контактів американських урядовців із представниками близькосхідних держав з метою забезпечення балансу сил у регіоні між СРСР та США в умовах ісламської революції, ірансько-іракської та афганської війн [9, л. 163, 168].

На відміну від матеріалів фонду № 129, що розкривають роль «американського фактора» та його впливу на розвиток іранської політики СРСР, у фонді № 174 АВП РФ зберігаються різнопланові джерела, на підставі яких можна виокремити та охарактеризувати напрямки співпраці СРСР з ІРІ в 1972 – 1989 рр.

Оцінити якісні й кількісні показники радянсько-іранського співробітництва у нафтогазовій сфері можна завдяки нотам МЗС Ірану, Посольства СРСР у Тегерані, які стосуються питань переговорів, візитів делегацій відомчих установ обох держав з приводу укладання контрактів щодо поставок газу до Радянського Союзу [10, л. 160; 26, л. 58 – 60; 36, л. 1 – 2; 37, л. 83; 38, л. 155; 190].

На важливе значення транзиту через Каспійське море в процесі втілення у життя спільної енергетичної програми СРСР та Ірану вказують занотовані у документах результати консультацій урядів держав, покликаних розробити механізм захисту екосистеми Каспію й отримання в оренду радянськими нафтовими компаніями стратегічно важливої прикаспійської земельної ділянки [16; 21, л. 60; 31, л. 129; 35].

Розміри радянських інвестицій у підприємства важкої промисловості, надання добродійної допомоги Ісламській Республіці для вирішення гуманітарних проблем населення можна простежити завдяки звітним документам зазначеного вище фонду АВП РФ [15, л. 29; 17, л. 7, 11; 21, л. 116; 23, л. 11; 22, л. 61; 26; 28, л. 3; 30, л. 3 – 5, 90; 31, л. 83 – 84; 39, л. 22, 50, 95, 138;].

Аналіз нот, пам'ятних записок Посольства СРСР в Ірані, датованих 1989 р., розкриває роль України в процесі становлення і розвитку радянсько-

іранських економічних відносин. Вони дають можливість висвітлити участь делегації іранських інженерів у роботі Запорізького металургійного заводу, що входив до переліку підприємств, де були організовані курси ООН для підвищення кваліфікації робітників з країн третього світу [38, л. 34, 95].

Проаналізувати інформаційно-ідеологічну складову радянської політики щодо Ірану можна завдяки документам того ж таки фонду № 174 АВП РФ, що проливають світло на процес розгортання ідеологічної кампанії, націленої на закріплення за СРСР позитивного образу всередині постреволюційного іранського суспільства [39, л. 11; 98; 14, л. 62; 15, л. 55; 23, л. 195]. Даний фонд також зберігає ноти протесту з боку радянського диппредставництва з приводу неповаги до офіційної державної символіки Радянського Союзу окремих радикальних угруповань та погроз руйнування посольських будівель [20, л. 50, 62, 66, 140; 21, л. 108; 26, л. 163; 29].

Судячи з аналізу даних архівних матеріалів, радянсько-іранські відносини розвивалися достатньо складно. Так, 27 грудня 1980 р. було вчинено напад на посольство СРСР у результаті якого історична будівля зазнала суттєвих руйнувань [15, л. 67; 20, л. 27; 22, л. 9, 92; 26, л. 188 – 189, 191; 34].

Численні повідомлення про затримання радянських спеціалістів, посадових осіб при перетині кордону, відмова пропускати російськомовну літературу до Ірану наочно демонструють погіршення радянсько-іранських відносин під впливом афганської та ірансько-іракських війн. Ці події висвітлюються у документах, надісланих до Москви дипломатами Посольства СРСР у Тегерані протягом 1980 – 1988 рр. [10, л. 197; 14, л. 107; 15, л. 10 – 11; 20, л. 103; 23, л. 7; 25, л. 91; 27; 28, л. 20; 30, л. 45; 30, л. 22, 134 – 135; 31, л. 80; 32; 33; 35, л. 180].

Цінну інформацію про характер радянсько-іранських відносин надають документи, в яких відображається протокольна частина зв'язків обох держав: поздоровлення з нагоди обрання на керівну посаду, відзначення національних свят, запрошення, тексти телеграм голів держав ІРІ та СРСР

[14, л. 184 – 185; 17, л. 24 – 30; 23, л. 109; 36, л. 122, 126. 134, 147; 38, л. 54, 55, 73, 74. 117; 25, л. 16; 37, л. 150; 39, л. 3].

Вагому роль у процесі розкриття теми дослідження зіграли огляди іранської преси, перекладеної та проаналізованої співробітниками посольства СРСР у Тегерані для вищого радянського керівництва. Даний пласт матеріалів дає можливість простежити реакцію іранського суспільства на ключові події в політичному житті Ірану, а також проаналізувати стан радянсько-іранських відносин, еволюцію політики Радянського Союзу щодо Ірану в умовах поступового посилення радикальної ісламської ідеології після революції 1979 р. та початку ірансько-іракської війни [11; 12; 13; 19].

Важливі документи, які стосуються іранської політики СРСР зібрані у фондах № 2 «Пленумы ЦК КПСС (1941 – 1991 гг.)» та № 89 «Коллекция копий документов, рассекреченных при выполнении тематических запросов в процессе научно – исследовательской работы (1920 – 1991 гг.)» РГАНИ.

Стенограми пленумів ЦК КПРС дають можливість показати офіційну позицію вищого радянського керівництва щодо енергетичної кризи 1973 р. та прогнози її негативного впливу на економічний розвиток США і країн Західної Європи. Документи фонду також містять статистичні дані, які показують перспективи розширення присутності СРСР на зовнішніх енергетичних ринках з оцінкою запланованих показників прибутків радянської держави від торговельних операцій.

Вивчення протоколів засідань ЦК КПРС дає можливість зрозуміти сутність іранської політики СРСР у 1972 – 1980 рр., для якої були характерними підтримка курсу Тегерана на націоналізацію видобувної промисловості з одночасним сприянням поширенню антиамериканських настроїв в іранському суспільстві та укріпленню співпраці Ірану з «прогресивними режимами в арабських державах» [54 – 61].

Листування членів ЦК КПРС з лідерами опозиційних партій Ірану, Постанова ЦК КПРС «Об усилении информационно-пропагандистской работы на Иран» й подальші звіти відповідних установ про реалізацію

напрямів роботи, визначених в ній, зберігаються в частково розсекреченому фонді № 89. Цей пласт матеріалів дозволяє показати сутність інформаційно-ідеологічної складової політики СРСР щодо Ірану та розкрити напрямки співпраці Кремля з іранською політичною опозицією [62 – 71].

На відміну від матеріалів з фондів РГАНІ, що слугували документальним підтвердженням наявності в Ірані радянських економічних й політичних інтересів, документи з ГА РФ були використані для висвітлення міжгалузевого характеру контактів СРСР з ІРІ у 1972 – 1990 рр.

Документи фондів № 9539 «Советский комитет защиты мира», № 9540 «Советский комитет солидарности стран Азии и Африки», № 9576 «Союз Советских обществ дружбы и культурных связей с зарубежными странами» мають важливе значення для вивчення співпраці двох держав в окремих галузях економіки та культури, даючи змогу простежити роль «іракського фактора» в процесі розвитку співробітництва Москви і Тегерана. Так, звіти Товариства радянсько-іракської дружби, в яких більше уваги приділялося заходам з націоналізації Багдадом Національної іракської нафтової компанії, використовувалися радянськими дипломатами в якості додаткових аргументів у радянсько-іранських переговорах про налагодження тісної економічної співпраці обох держав [43 – 48].

Крім того, матеріали архівів Російської Федерації зберігають різнобічну інформацію щодо близькосхідного напрямку зовнішньої політики СРСР та дають можливість прослідкувати еволюцію радянсько-іранських відносин від моменту енергетичної кризи на ринку нафторесурсів 1973 р., що вивела СРСР на новий рівень економічного розвитку, до політичного й економічного зближення обох держав, який завершився 1989 р. підписанням довгострокових договорів про співпрацю.

Важливе значення для розкриття характеру співпраці Москви й Тегерана в економічній та культурній сфері мають документальні матеріали, зібрані в архівах України.

Роль Української РСР у реалізації політики Радянського Союзу щодо Ірану в першій половині 1970-х рр. XX ст. розкривають документи, збережені у фондах ГДА МЗС України. На підставі аналізу фонду № 1 «Документи з основної діяльності» можна стверджувати, що упродовж 1973 – 1974 рр. Київ слугував для радянського керівництва додатковим, після Москви, центром прийому високоповажних делегацій з Ірану, місцем виголошення важливих політичних промов лідерів обох держав. Так, у фонді зберігаються документи пов'язані з перебуванням у м. Києві іранської принцеси Шамс Пехлеві і принца Галяма Рези Пехлеві (листування, програма перебування), в ході яких було закладено основи українсько-іранської співпраці у сфері культури та спорту [41; 42].

У свою чергу, переважна більшість документів, зібраних у ЦДАВО України, пов'язана з діяльністю державних органів влади і управління радянської доби: всеукраїнських з'їздів Рад, Верховної Ради УРСР, Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, Президії Верховної Ради, Раднаркому, Ради Міністрів та інших управлінських органів.

Так, у фонді Р-2 «Рада Міністрів Української РСР» зберігаються оригінали листування Ради Міністрів УРСР з союзними і республіканськими міністерствами та відомствами, іноземними організаціями з питань науково-технічних зв'язків, прийому делегацій і окремих іноземних спеціалістів; оригінали протоколів засідань Комісії з питань зовнішньоекономічних зв'язків та відрядження спеціалістів українських промислових підприємств для роботи за кордоном.

Вивчення протоколів засідань Комісії Ради Міністрів УРСР з питань економічних зв'язків із зарубіжними країнами та кореспонденції щодо поставок з УРСР устаткування й матеріалів для закордонних об'єктів, дало можливість установити географію діяльності промислових підприємств України, які мали налагоджену тісну співпрацю з Іраном [74 – 81].

Аналіз звітів керівництва господарчих суб'єктів УРСР з приводу виконання плану поставок товарів й устаткування до країн Близького та

Середнього Сходу, перш за все Ірану, наочно продемонстрував залежність українського технологічного експорту від загальнорадянського рівня радянсько-іранської взаємодії в економічних питаннях [72; 73].

Більш детальному вивченню іранської політики СРСР й місця України у формуванні тісних радянсько-іранських політичних та економічних зв'язків сприяють документи, пов'язані з діяльністю Комуністичної партії України, що зберігаються у ЦДАГО. У процесі дослідження близькосхідного вектору радянської зовнішньої політики використовувалися джерела з фонду №1 «Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918 – 1991)»: виступи представників делегацій УРСР під час засідань міжнародних організацій щодо вирішення військово-економічних проблем країн Перської затоки; звіти про результати роботи українських спеціалістів на промислових об'єктах Ірану та про наслідки обміну делегаціями спеціалістів між містами УРСР та Ірану у сферах металургійної промисловості і машинобудування; довідки про стан розвитку культурно-ідеологічної співпраці двох держав [83; 85 – 100].

Окрему увагу варто звернути на перекладене російською мовою повідомлення ЦРУ США про стан радянської економіки у 1977 – 1979 рр. й можливі перспективи її розвитку в умовах спаду виробничих темпів. У документі проявляється високий рівень зацікавленості Вашингтона внутрішніми процесами у Радянському Союзі за умов чергового витка «холодної війни». Аналіз економічного донесення дає змогу припустити, що активність Москви на міжнародній арені, розширення нею енергетичного експорту до країн Західної Європи були викликані системною кризою радянської економічної моделі, яка почала проявлятися в даний період [84].

Позицію партійного керівництва УРСР щодо подій на Близькому та Середньому Сході, яке було зацікавлене у використанні ірансько-іракської війни для просування радянських економічних інтересів у район Затоки демонструють протоколи партійних зборів, засідань парткому, що зберігаються у ще одному важливому для розкриття теми дослідження фонді

ЦДАГО № 322 «Первинна організація Компартії України Міністерства закордонних справ УРСР, м. Київ (1944 – 1987).» [82].

Документальні матеріали, які показують місце і роль української важкої промисловості у процесі реалізації економічного напрямку зовнішньої політики СРСР щодо Ірану, містяться у фондах № 2951 «Министерство тяжелого энергетического и транспортного машиностроения СССР. Главное управление металлургического машиностроения Днепропетровского ордена Трудового Красного знамени завода металлургического оборудования», № 4455 «Министерство станкостроительной и инструментальной промышленности СССР. Главдревстанкопром Днепропетровский станкостроительный завод» Державного архіву Дніпропетровської області. Зокрема, мова йде про проекти інноваційних розробок Дніпропетровського заводу металургійного устаткування спеціально для іранського імпортера та поставки на постійній основі Дніпропетровським верстатобудівним заводом до Ірану деталей і моделей верстатів [49 – 52].

Документи фонду Р-1 «Паровозостроительный завод имени Октябрьской революции» Державного архіву Луганської області дають змогу розглянути деструктивні процеси у радянській економіці на початку 1980-х рр., що негативним чином позначились на експортних поставках луганських тепловозів до Ірану й тим самим зменшили представництво Луганського тепловозобудівного заводу на ринках Близького і Середнього Сходу [53].

Архівну базу дослідження доповнює наступна, *друга*, група джерел, яку складають опубліковані офіційні документи, пов'язані з іранською політикою США й СРСР. Надруковані у різні роки документальні матеріали висвітлюють діяльність міжнародних організацій, спрямовану на подолання численних кризових явищ у районі Затоки. Останні в основному представлені матеріалами діяльності ООН та конвенціями, прийнятими державами у підсумку роботи міжнародних конференцій.

Серед документів, які містяться у Системі офіційної документації (СОД) ООН, доступної в мережі Інтернет, виділимо Записки Голови Ради Безпеки ООН [112 – 116], звіти засідань, резолюції Ради Безпеки (далі – РБ ООН) та Генеральної Асамблеї (далі – ГА ООН) ООН [122 – 132; 134 – 151; 160].

Для виявлення цілей, підходів та методів реалізації політики СРСР щодо Ірану були залучені стенографічні звіти з'їздів ЦК КПРС за 1961, 1971, 1976 та 1981 роки [102; 103; 108; 133; 152; 161; 162; 164].

Аналіз радянсько-іранських двосторонніх договорів, підписаних протягом 1921 – 1989 рр., що зберігаються в електронному архіві законодавчих актів Росії, дає можливість виокремити стратегічно важливі галузі іранської економіки, співпраця по яким гарантувала Москві стабільність своїх інтересів у регіоні: важке машинобудування, металургійне, нафтохімічне, хімічне виробництво, сільське господарство, тощо.

Левову частку усіх погоджень між Іраном та СРСР становлять контракти, що регулювали основи торговельних двосторонніх відносин: транзит, питання спільної експлуатації вантажного й пасажирського залізничного транспорту, морських комунікацій [109; 110; 121; 154 – 156].

Окрім контрактів, радянсько/російсько-іранська співпраця представлена також постановами, покликаними врегулювати ситуацію у сфері мирного використання атомної енергії та обміну культурною спадщиною між державами Великого шовкового шляху [120; 153].

Серед важливих документів, що визначили характер зовнішньої політики Росії вже у пострадянський період й містять цінну інформацію про основні засади радянсько-іранських відносин у період занепаду СРСР є Декларація про принципи відносин й дружньої співпраці та Довгострокова програма торговельно-економічної й науково-технічної співпраці, підписані 22 червня 1989 р. між Радянським Союзом та Ісламською Республікою Іран [107; 111]. За своєю суттю дані документи, разом із посланням Хомейні до М. С. Горбачова, були програмою стратегічного розвитку й модернізації

СРСР й ІРІ, які дивлячись на «появу нового політичного мислення», мали вийти на якісно новий рівень розвитку усіх галузей політико-економічного життя [117].

Установити взаємозалежність між внутрішньоекономічним становищем СРСР та реалізацію його зовнішньополітичної доктрини, націлену на встановлення тісних відносин з Іраном, можна завдяки урядовим документам та звітам, присвяченим проблемам розвитку нафтогазової, важкої промисловості та матеріального становища радянського суспільства, розміщених на порталі уряду РФ й доступних у мережі Інтернет [106; 158].

Позиція США під час ірансько-іракської війни простежується крізь призму розпоряджень Дж. Картера й Р. Рейгана щодо пошуків можливих контактів з постреволюційним Іраном, спогадів посадовців, виступів представників адміністрації президента на брифінгах, аналітичних оглядів розвідників ЦРУ, підібраних за хронологією у розсекречених й опублікованих протягом 2000-х рр. виданнях Національного архіву Вашингтона: «US – Iran: lessons from an Earlier War» та «Shaking Hands with Saddam Hussein: The U.S. Tilts toward Iraq, 1980 – 1984» [165; 170; 171; 174; 175; 177 – 179; 181; 186; 187; 189].

Плани Вашингтона встановити на Близькому та Середньому Сході вигідний для себе міжнародний порядок, шляхом підтримки політики Р. Пехлеві в Ірані та запровадження антиіранських санкцій після перемоги ісламської революції, ілюструють джерела, розміщені у зібраннях документів «Documentation of Early Cold War US Propaganda Activities in the Middle East» та «20 Years after the Hostages: Declassified Documents on Iran and the United States» [182; 191].

З відкритих для загального доступу документів Конгресу США можна дізнатися про об'єми військових поставок, фінансової допомоги Іраку від СРСР й США для стабілізації соціально-економічного становища Багдаду, а також отримати точні статистичні дані про кількість постраждалих з обох

сторін від використання іракською армією хімічної зброї [166; 167; 169; 172; 173; 176; 180; 183 – 185; 188; 190; 192].

З докладної записки радника з питань національної безпеки США у 1977 – 1981 рр. Зб. Бжезинського, датованої 1979 р., та документів, підписаних 1988 р. американськими й іранськими послами під час їхньої зустрічі у Швеції, можна зрозуміти реакцію Білого Дому на політичні події в Ірані періоду ісламської революції, а саме, захоплення американських заручників у Тегерані [168].

Разом з цим, такі документи як конституції СРСР й ІРІ, Устав ООН слугують додатковим довідковим матеріалом для більш детального розуміння законодавчої специфіки діяльності держав й міжнародних організацій, задіяних у тих процесах, які досліджуються [118; 119; 159].

До *третьої* групи відносяться джерела особового походження: мемуари, автобіографії, інтерв'ю й наукові доробки видатних державних діячів, представників МЗС, дипломатів Радянського Союзу, Ірану та Сполучених Штатів Америки, які були учасниками подій, що вивчаються.

Радянська/російська мемуаристика розкриває загальні питання організації зовнішньополітичної діяльності СРСР протягом 1972 – 1990 рр., відбиваючи особисте сприйняття дипломатами та урядовцями діючого міжнародно-політичного клімату, ролі окремих осіб у вирішенні проблем радянсько-іранських та ірансько-американських відносин.

Серед російської мемуарної літератури слід виділити перш за все спогади А. А. Громико [197]. Посідаючи у 1957 – 1985 рр. посаду міністра закордонних справ СРСР, а у 1985 – 1988 рр. голови Президії Верховної Ради СРСР, він мав безпосереднє відношення до формування радянської політики щодо Ірану і відігравав ключову роль у процесі її реалізації.

Оцінка Андрієм Громико стану розвитку міжнародних відносин після втрати Ісламською Республікою Іран статусу «жандарма Затоки» й, відповідно, посилення радянської військово-політичної присутності на Близькому та Середньому Сході, представлена ним у праці «История

внешней политики СССР». Основна частина двотомника, що вийшла друком у 1981 р., присвячена висвітленню ініціатив Кремля щодо вирішення міжнародних проблем у районі Затоки, найперше пов'язаних зі зміною політичного статусу Ірану, відповідно до положень «Програми миру», «Програми подальшої боротьби за мир і міжнародну співпрацю, свободу, незалежність народів», прийнятих на XXIV з'їзді КПРС [196].

Спогади В. Виноградова, посла СРСР у Тегерані 1977 – 1982 рр. [195], А. Добриніна, посла СРСР у Вашингтоні 1962 – 1986 рр. [198], Р. Утургаурі, консула СРСР в Ісфахані 1985 – 1988 рр. [210], Л. Шебаршина, резидента КДБ в Ірані 1979 – 1983 рр. [215], які були головними провідниками радянської зовнішньополітичної доктрини у районі Затоки в умовах ісламської революції та посилення радянсько-американського протистояння за вплив на Іран під тиском афганської та ірансько-іракської війн, містять важливі свідчення про перші роки перебування при владі в Ірані аятоли Хомейні. Особливо важливою є розповідь Утургаурі про скандал з таємними поставками Білого Дому озброєння для опозиції Хомейні з метою реставрації проамериканської влади в Ірані та рапорт Л. Шебаршина про становлення системи радянської розвідки в хомейністському Ірані [210; 215].

Зрозуміти особливості внутрішньополітичного становища Ірану, життя іранського суспільства в умовах панування політичного ісламу стає можливим завдяки подорожнім нотаткам радянських журналістів А. Ахмудзянова й С. Верьовкіна [193; 194].

Позицію СРСР щодо іранського питання в ООН, з критичною оцінкою основних засад радянської міжнародної діяльності, відображає у своїх спогадах представник СРСР в ООН у 1976 – 1986 рр. О. Троянівський [209].

Універсальним довідником фінансового становища країн Західної Європи й США періоду «нафтового шоку» є праця Є. М. Примакова «Энергетический кризис в капиталистическом мире» [205], написана на основі отриманого автором досвіду під час роботи протягом 1965 – 1970 рр. спецкором «Правди» на Близькому та Середньому Сході. Спираючись на

статистичні дані й макроекономічні показники розвитку іранського нафтогазового сектору, Примаков обґрунтовує доцільність збільшення виробничих потужностей СРСР в даній галузі й поглиблення радянської співпраці із країнами Перської затоки.

Своєрідним підбиттям підсумків роботи Є. М. Примакова на посаді міністра закордонних справ РФ у 1996 – 1998 рр. стала книга «Конфіденційно: Ближний Восток на сцене и за кулисами (вт. пол. XX – нач. XXI в.)» [204]. Учений-сходознавець, спираючись на здобутий досвід, отриманий під час безпосередньої роботи з урядами країн Перської затоки, на сторінках дослідження намагався показати еволюцію революційних ідей в Ірані, що відбувалася на фоні суперництва СРСР й США за посилення військово-економічної присутності на Близькому та Середньому Сході.

Мемуари державних діячів, дипломатів США дозволили подивитися на близькосхідну політику СРСР з позицій американської сторони, більш достовірно відтворити і об'єктивно проаналізувати досліджувані події.

Важливою з точки зору розкриття теми та завдань дослідження є праця державного секретаря США 1973 – 1977 рр. Г. Кіссінджера «Нужна ли Америке внешняя политика. К дипломатии XXI века» [200]. Дипломат піддає критичному аналізу цілий спектр міжнародних проблем, відводячи окрему роль Ірану, як «жандарму Затоки» і Росії, яка завдяки постійному прагненню до розширення контактів з Тегераном, загрожує американським інтересам у Перській затоці. Інший державний секретар 1997 – 2001 рр. М. Олбрайт у своїх мемуарах більше уваги приділила релігійному фактору в процесі розвитку діалогу між США та ІРІ, нехтування яким, на її думку, спричинило ряд невдач американської політики у Затоці після ісламської революції [202].

Окремо слід назвати спогади Р. Пехлеві, надруковані 1980 р. у Торонто. Шах подає власний погляд на ісламську революцію, як головний чинник, що спровокував перегрупування сил у регіоні. Він доводить, що Іран після падіння монархії перетворився на поле бою США та СРСР за сфери впливу [218].

Ще однією різновидністю джерел особового походження є інтерв'ю безпосередніх очевидців та учасників подій в Ірані 1972 – 1980 рр., опублікованих на шпальтах газет, інтернет-видань чи записаних автором дисертаційного дослідження.

Приміром, інтерв'ю Л. Шебаршина проливає світло на цілий ряд помилок радянського керівництва у питанні зміни зовнішньополітичної стратегії СРСР щодо Ірану після ісламської революції, а свідчення Алі Кхаварі, першого секретаря іранської партії «ТУДЕ», дають змогу розкрити головні напрями співпраці ЦК КПРС з іранською опозицією [212 – 214; 217].

Зрозуміти роль радянських фахівців у становленні та розвитку культури, економіки Ірану, встановити місце й значення українських підприємств у радянсько-іранській співпраці стає можливим завдяки інтерв'ю з працівником ССОД в Ірані О. Жигаліною, інженерами-технологами О. Осипенко та Н. Найшем [199; 201; 203].

Інформаційна підтримка радянської зовнішньої політики щодо Ірану, реакція іноземних журналістів на впровадження радянської близькосхідної доктрини стає зрозумілою завдяки аналізу матеріалів преси, що складають *четверту* групу джерел. У дослідженні були використані матеріали, опубліковані в різні роки на сторінках таких видань як «Правда», «Ленинская правда» та англomовного журналу «Background. The Heritage Foundation» [367 – 386]. Аналітичні статті на шпальтах цих періодичних видань присвячені не лише висвітленню енергетичної кризи 1973 р. та міжнародної ситуації, що зазнала змін після ісламської революції й ірансько-іракської війни, але й політологічним оглядам радянсько-іранських двосторонніх контактів.

Таким чином, використані джерела, більшість з яких були вперше введені до наукового обігу, дозволили більш детально розкрити раніше майже недосліджену тему – вплив нафтового фактора й гуманітарної складової на становлення зовнішньої політики СРСР щодо Ірану.

1.2. Історіографія проблеми.

Історіографію обраної проблематики представлено різноманітними працями з історії, міжнародного права, політології, геополітики, економіки, опублікованих в Україні і за її межами. При цьому безпосередньо за обраною темою спеціальні дослідження практично відсутні, у зв'язку з чим історіографічну базу роботи складають переважно праці, в яких досліджуються різні аспекти близькосхідної політики Радянського Союзу та розвитку міжнародних відносин в цілому.

В *українській історичній науці* комплексний аналіз зовнішньої політики СРСР щодо Ірану майже не проводився. Серед небагатьох робіт, в яких вивчаються ті чи інші аспекти досліджуваної теми, насамперед, слід виділити дослідження О. Коппель та Б. Гончара.

Еволюцію політики Ірану в районі Перської затоки, а також радянську стратегію в даному регіоні висвітлює О. Коппель у захищеній 1999 р. докторській дисертації «Перська затока: проблеми безпеки в 70-ті – 90-ті роки» [268]. Автор хоч і називає Тегеран «регіональним центром сили», проте вважає, що у радянській близькосхідній політиці йому відводилася другорядна роль.

У монографії Б. Гончара «Кризова дипломатія СРСР і США в конфліктах «Третього світу» (70-і – 80-і рр.)» [242], як і у дослідженні О. А. Коппель, піддається сумніву здатність Ірану, навіть за умов надання йому статусу регіонального лідера, гарантувати стабільність й не допустити розгортання чергового витка напруженості у Перській затоці.

Слід відзначити, що дисертації українських науковців, захищені протягом 2008 – 2011 рр., стосувалися більшою мірою гуманітарно-культурницької складової внутрішньополітичного життя Ірану. При цьому становище держави на міжнародній арені майже не досліджувалося. Окремо слід згадати про дисертаційне дослідження Р. Стадніченко «Україна в геополітичних інтересах країн Середнього Сходу: Туреччини, Ірану,

Афганістану» [329], в якому чи не вперше було заявлено про доцільність співпраці України з країнами Перської затоки, перш за все Іраном.

У 2011 р. Н. Фабрика захистила дисертацію, присвячену політиці США в Ірані 1953 – 1978 рр., де подається короткий аналіз позиції Кремля щодо американсько-іранського зближення в даний період [335]. Така стислість цілком зрозуміла, оскільки автор і не ставила за мету здійснити глибинний аналіз іранської політики СРСР, приділяючи головну увагу дослідженню політики Вашингтона щодо режиму шаха Пехлеві.

Вплив енергетичного фактора на розвиток світового господарства в досліджуваний період висвітлюються у монографії Б. Лановика «Економічна історія України і світу» [279].

Економічний розвиток Ірану на фоні збільшення залежності країн ЄС від імпорту енергоносіїв Близького та Середнього Сходу (в тому числі з Ірану), вивчають В. Саприкін та Д. Сідорова [318; 324].

Колективна праця інженерних працівників Луганського тепловозобудівного заводу дає змогу виявити галузеві зв'язки України з іранськими підприємствами та простежити роль української промисловості у системі радянсько-іранських економічних зв'язків у 1970-х – 1990-х рр. [282].

Незважаючи на певні здобутки української історіографії, доробки вітчизняних вчених не відрізняються своєю системністю, приналежністю до певної історичної школи й не позначені ґрунтовним дослідженням як зовнішньої політики СРСР щодо Ірану загалом, так і українського сліду у цій політиці, зокрема.

Значно більший внесок у вивчення політики СРСР щодо Ірану в 1970 – 1980-х рр. ХХ ст. зробили *радянські* науковці.

Аналізу перспектив радянсько-іранської енергетичної співпраці присвячена стаття Г. Ільїна «Природний і попутний газ Ірану» [258], яка вийшла друком у 1976 р. Представлена дослідником математична модель ціноутворення на ринку енергоресурсів дає можливість зрозуміти причини радянсько-іранського економічного зближення у досліджуваний період.

У 1980-х рр. побачили світ праці С. Агаєва, в яких висвітлений історичний розвиток Ірану та його роль у системі міжнародних відносин на Близькому та Середньому Сході. Так, у монографії «Иран в прошлом и настоящем. Пути и формы революционного процесса» [221] науковець розкриває особливості державотворчих процесів й основні проблеми суспільного розвитку Ірану від становлення династії Пехлеві до остаточного утвердження при владі клерикалів на чолі з рахбаром Хомейні.

У ще одній своїй праці «Иранская революция, США и международная безопасность: 444 дня в заложниках» [222] С. Агаєв виокремлює характерні ознаки іранської політики Білого Дому після захоплення послідовниками курсу імама Хомейні у заручники працівників посольства США у Тегерані та оголошення Америки «великим Сатаною». Радянському Союзу, при цьому, автор відводить роль «захисника пригнічених Сполученими Штатами іранців» й лобіста інтересів Ірану на засіданнях ООН.

Офіційні позиції США й СРСР щодо революційних змін в Ірані висвітлює В. Кременюк у праці «Борьба Вашингтона против революции в Иране» [270]. Для того щоб найповніше проілюструвати згубний вплив на перебіг революційних процесів американського втручання в іранське суспільно-політичне життя дослідник зосередився на вивченні англомовних офіційних документів й періодичних видань.

У 1980-х рр. іранознавці продовжували працювати над дослідженням потужностей нафтогазового сектору промисловості Ірану. Так, у 1980 р. вийшла стаття У. Шаріпова, присвячена дослідженню реформ шаха Пехлеві в нафтогазовій сфері, реалізація яких мала відбуватися за умов збереження проамериканської орієнтації та залежності економічного розвитку Ірану від іноземних інвестицій [343].

Найбільш детально розкрити вплив нафтового чинника на суспільно-політичний розвиток іранської держави вдалося С. Алієву в праці «Нефть и общественно-политическое развитие Ирана в XX в.» [225]. Оцінюючи санкційну політику США щодо Ірану, С. Алієв доводив, що саме

антиамериканізм, на фоні націоналізації стратегічно важливих галузей економіки, під тиском обмежень фінансової діяльності Ірану на світовому ринку, відіграв ключову роль у консолідації іранського суспільства, швидкому виходу Республіки із кризи й, відповідно, поглибленню радянсько-іранської економічної співпраці.

Перехід іранської економіки від ринкової, орієнтованої на потреби США та країн Західної Європи, до планової, з переважанням державної власності, показано у праці А. Арабаджяна «Иран. Изменения в отраслевой структуре экономики в 60–70-х гг. (К проблеме ломки колониальной структуры экономики)» [229].

Для розкриття теми дослідження найбільший інтерес становить та частина роботи Арабаджяна, в якій розкриваються плани Радянського Союзу закріпитися в економічному житті Ірану, шляхом збільшення радянських інвестицій й надання кадрово-технічної допомоги для розвитку іранської важкої промисловості. Подані автором статистичні дані наочно демонструють секторальність радянської допомоги Ірану й засвідчують перевагу в радянсько-іранському співробітництві 1970 – 1980-х рр. питань, пов'язаних з нафтогазовим сектором та важкою промисловістю.

Завершення ірансько-іракської війни та виведення радянських військ із Афганістану сприяли перегляду концепції близькосхідної політики СРСР, що не могло не позначитися на тематиці досліджень. Праці, що вийшли у 1987 – 1989 рр. за характером викладу матеріалу представляють собою політологічний аналіз життя постреволюційного Ірану як суб'єкта радянської політики в районі Затоки. Суперечності в оцінці Москви хомейністського Ірану, ідеологічні протиріччя класифікації ісламської революції наочно продемонстровані у збірній монографії провідних іранознавців «Иранская революция 1978 – 1979 гг. Причины и уроки» [259]. У статтях дослідники розкривають ряд причин й передумови, які призвели до зміни режиму в Ірані наприкінці 1970-х рр., роблять спробу оцінити політику нової іранської влади у регіоні та на світовій політичній арені.

Зусилля делегації СРСР в ООН, націлені на подолання ірансько-іракського конфлікту, знайшли відображення у працях, присвячених вивченню причин протистояння Багдаду й Тегерана. Так, на історичній обумовленості ірансько-іракської війни наполягав Ш. Ніязматов [296]. Він, апелюючи до радянсько-іракського договору 1972 р. та стратегії Вашингтона на «загравання із Тегераном і Багдадом», доводив, що конфлікт був не лише результатом «холодної війни», але й вирішальним етапом процесу утвердження за Іраном статусу регіонального лідера, здатного провадити самостійну політику. Викликає значний дослідницький інтерес надана автором критична оцінка реакції Франції та Великої Британії на зміну розстановки сил у Затоці, спричинену першою серйозною заявкою СРСР у 1972 р. на розширення своєї присутності на Близькому та Середньому Сході.

Окремому аспекту ірансько-іракської війни, пов'язаному зі скандалом з таємним постачанням уряду Мехді Базаргана американської зброї, присвячена колективна праця журналістів-міжнародників ««Ірангейт»: зеркало политики и морали Вашингтона» під загальною редакцією В. Вербенко [240]. Автори ставили за мету показати переваги політики СРСР щодо Ірану перед намаганням Вашингтона повернути Тегеран під своє «ручне управління». Разом із прецедентом «Ірангейту» у радянських періодичних виданнях виходили статті, присвячені танкерній війні та феномену політичної діяльності Народної партії Ірану [247; 265; 316].

Нові тенденції у процесі вивчення радянсько-іранських відносин з'явилися в *російській історіографії* після розпаду СРСР.

Частина робіт 1990-х рр. традиційно присвячена висвітленню специфіки іранської економічної моделі та дослідженню змін міжнародного порядку на Близькому та Середньому Сході у роки ірансько-іракської війни. У даному контексті особливо треба відзначити публікації завідувача сектору Ірану Інституту Сходознавства РАН Н. Мамедової, в яких аналізується іранська модель модернізації економіки та політика правлячого духовенства у сфері важкої промисловості [286 – 289]. Авторка, проаналізувавши темпи й

показники розвитку Ірану напередодні та після ісламської революції, доводить, що ІРІ в економічному плані завжди була інтегральною частиною світової економіки. Мамедова також переконує, що Тегерану, навіть за умов зміни політичного режиму після 1979 р., вдалося продовжити модернізацію економіки, шляхом зміни її форми від глобалізаційної до національно-протекціоністської.

Реформи шаха, під назвою «біла революція», а також діяльність нафтових монополій в Ірані у 1960-ті рр. XX ст. розглядає в одній зі своїх робіт провідний російський арабіст О. Васільєв [237].

Значний дослідницький інтерес російських учених продовжував викликати процес утворення Ісламської Республіки Іран у результаті ісламської революції. При цьому спостерігається розмежування праць, написаних за радянською традицією періодизації й ідеологізації революційних процесів в Ірані, та досліджень комплексного характеру, позбавлених формалізації й тематичної однотипності. До останніх належать доробки Л. Склярова, Є. Дорошенко.

Л. Скляров у праці «Иран 60–80-х годов: традиционализм против современности. Революция и контрреволюция» [325] спробував переосмислити значення ісламської революції, як фактору активізації близькосхідної політики СРСР. Тоді як О. Дорошенко в роботі «Шиитское духовенство в двух революциях: 1910 – 1911, 1978 – 1979 гг.» [246] зосередилася на питанні зародження «ісламського фактора» у системі міжнародних відносин.

Наприкінці 1990-х рр. починають з'являтися роботи, присвячені вивченню політичної біографії Р. Хомейні. Найбільш докладною, написаною на основі спогадів іранських політичних діячів, науковців, які безпосередньо знали аятолу, є робота Д. Жукова «Небо над Ираном ясное: очерк политической биографии имама Хомейни» [252]. Дослідник ретельно прослідковує увесь життєвий шлях рахбара, відзначаючи його провідну роль

у перемозі революційного ісламу й консолідації іранського суспільства навколо шиїтського духовенства.

Окремо слід відзначити докторську дисертацію В. Ушакова «Внешняя политика Исламской Республики после революции 1978 – 1979 гг.», захищену 1997 р. на базі Інституту Сходознавства РАН [334]. Предметом дисертаційного дослідження стали радянсько-іранські відносини, розподілені на чотири етапи за рівнем розвитку економічної двосторонньої співпраці. Дивлячись на відсутність у радянській/російській історіографії комплексного дослідження зовнішньої політики СРСР щодо Ірану, виокремлення автором особливих періодів радянської політико-економічної присутності в Ірані й зіставлення їх з трансформацією іранської зовнішньополітичної доктрини «експорту ісламської революції» стало справжньою подією наукового життя Російської Федерації.

Прийняття Державною думою на початку 2000-х рр. стратегії балансування між Заходом та Сходом, спричинило збільшення кількості досліджень, в яких розглядаються особливості політичного й економічного розвитку Ірану як впливового суб'єкта міжнародних відносин. Вихід у світ праць С. Алієва, А. Хазанова, Ю. Хітрухіної, основу яких склали розсекречені документи архівів РФ, ІРІ, наочно продемонстрували перегляд Кремлем зовнішньополітичної концепції у бік посилення присутності на Близькому та Середньому Сході.

Перше в російській історіографії фундаментальне дослідження С. Алієвим історії Ірану від найдавніших часів до 1990 р. було спробою встановити взаємозалежність між внутрішньоіранським політичним життям й характером радянсько-іранських відносин [224].

Локальні війни на Близькому та Середньому Сході й участь у них Радянського Союзу стали предметом дослідження С. Лаврінова [278], А. Хазанова [336; 337] та Ю. Хітрухіної [340]. Сходознавці намагалися розкрити військово-політичний аспект політики СРСР щодо Ірану напередодні і в умовах ірансько-іракської війни.

Більшість досліджень, що виходили друком у першому десятилітті ХХІ ст. слідували радянській традиції й основну увагу приділяли розкриттю впливу економіки на радянсько-іранські відносини та критиці політики США з їх намаганням повернути Затоку до сфери свого впливу. Позицію Ірану у вирішенні проблеми, пов'язаної з енергетичною кризою, феномен тоухідної економіки і її вплив на інвестиційний клімат держави досліджували І. Агафонов [223], Р. Беккін [232 – 234], О. Брагинський [235], І. Клімовський [264], М. Кротов [272], С. Кудаєв [273; 274], І. Левковська [280], Е. Лоран [281], Н. Мохаммаді [291], А. Петрова [302], Д. Сідорова [324], В. Цуканов [342] та інші. Доробки усіх вищезазначених авторів об'єднує наявність експертної оцінки енергетичного потенціалу Ірану, його впливу на розвиток нафтогазового сектору Радянського Союзу. Зазначалося, що зближення двох країн-сировинних гігантів на фоні запровадження проти Ірану санкцій сприяло оздоровленню економіки СРСР й поглибленню залежності європейського ринку від радянського нафтогазового експорту.

Намагання Вашингтона й Москви налагодити контакти з постреволуційним Іраном також були розкриті у дослідженнях В. Батюка [231], П. Жаворонкова [251], А. Злотнікової [255], М. Раку [310 – 312] та О. Сафонова [321].

Окремо варто зупинитися на дослідженні Г. Муртазаєвої, присвяченому радянсько/російсько-іранським відносинам упродовж 1979 – 2008 рр. [293]. Автор представила власну періодизацію політики СРСР щодо Ірану, беручи за головний критерій рівень радянсько-іранської співпраці на міжнародній арені та у стратегічних напрямках військово-економічного й наукового співробітництва. Однак, дослідниця так і не змогла визначити його конкретні напрямки й показати суперечливість політики Москви щодо Ірану.

Вплив іранської революції 1979 р. на близькосхідну політику СРСР досліджує Костянтин фон Егерт, який назвав її центральною подією ХХ ст. [349]. Ісламську революцію, як серйозну заявку Ірану на регіональне

лідерство, здатну мінімізувати ідеологічний і військово-політичний вплив США та СРСР на держави Затоки також досліджують Шейх У. Ібрісов [345], Ф. Ібятів [256] та О. Лукоянов [283].

Важливу роль у процесі висвітлення різних аспектів дослідження зіграли роботи Г. Авдєєва [220], А. Єжової [249], присвячені світоглядним концепціям Хомейні і його духовно-політичних сподвижників, а також порівняння підходів радянського й іранського керівництва до вирішення проблеми ядерного озброєння ІРІ, зроблене С. Саруханяном [320]. Загалом, російська історіографія відзначається тематичною різноманітністю та представлена великою кількістю не лише ґрунтовних досліджень, але й невеличких статей, присвячених різним аспектам радянсько-іранських відносин [230; 243; 244; 248; 271; 299 – 301; 313; 315; 330; 333].

Відсутність чітко визначених підходів до вивчення радянського досвіду побудови політики щодо Ірану характерна й для представників *історіографії країн СНД*, зокрема, Д. Анаркулової (Таджикистан) [226; 227], С. Ятімова (Таджикистан) [352] та В. Конобеєва (Білорусь) [266; 267].

Праці Д. Анаркулової та С. Ятімова присвячені вивченню впливу ісламської революції на суспільно-політичні процеси сусідніх з Іраном держав та ідеологічній складовій іранської політики у регіоні. Автори своїми дослідженнями демонструють зацікавленість Душанбе у розширенні контактів з Тегераном, як одним із пріоритетних напрямків діяльності Таджикистана на міжнародній арені.

Професор Академії управління при президенті Республіки Білорусь В. Конобеєв багато уваги приділяє дослідженню змісту, технологій й практики геостратегії США в руслі концепції Х. Маккіндера – Н. Спайкмена, що визначила основні напрямки радянсько-американського протистояння за вплив на країни Затоки у період «холодної війни» [266; 267].

Аналіз *англомовної історіографії країн Західної Європи та США*, дозволяє стверджувати, що її представники досить епізодично аналізують

економічні, гуманітарні, політичні напрямки радянсько-іранської співпраці, визначаючи її залежність від розстановки сил на міжнародній арені.

Автори найбільше уваги приділяють вивченню енергетичної кризи 1973 р. та її наслідків, а також впливу іранської цінової політики на нафтогазовий експорт до європейських країн й США.

Аналіз тенденцій розвитку близькосхідного нафтового ринку, висвітлення діяльності країн ОПЕК, як головних ініціаторів так званих «нафтових шоків», здійснюється у працях Д. Ергіна та Л. Кабрала [350; 353].

Політика США та Великої Британії щодо Ірану в умовах енергетичної кризи й зміни позиції країн ОПЕК після ісламської революції стали предметом дослідження С. Юзmez [364], Ф. Венн [365], С. Хортон [356] та Дж. Філіпса [385].

З огляду на те, що «нафтові шоки» сприяли виходу радянської паливної промисловості на європейський енергетичний ринок, вивченню обсягів радянського нафтогазового експорту, зіставленню показників прибутковості від побудови додаткових газопроводів спеціалістами СРСР для близькосхідних країн були присвячені спеціалізовані періодичні видання відомчих установ Вашингтона [354; 362; 365; 366].

Окрім суто економічних питань, західні науковці також займались дослідженням внутрішньополітичного життя Ірану після ісламської революції. Пошук споріднених філософських ідей Хомейні з ученнями європейських гуманістів, марксистів, дослідження відмінностей джихаду й шахадату у шиїзмі характерні для праць В. Мартін [358], Ф. Джаханбакхша [357], Х. Ансарі [338].

Ірансько-американське протистояння після ісламської революції в рамках концепції про зіткнення цивілізацій розглядається в роботах М. Парвізі [356] та С. Хантінгтона [339].

М. Малія [285], Д. Прістланд [306], З. Шакібі [360] у своїх монографіях відстоюють думку про те, що соціально-економічні перетворення в Ірані після ісламської революції були результатом спроб СРСР перенести в

іранську економіку та суспільні відносини методи «комуністичного проекту» державного будівництва.

Іракський фактор у процесі формування радянсько-іранських відносин серед усього іншого розглядається у книзі Ч. Тріпа «Історія Іраку» [363].

Особливий інтерес викликають *праці західних вчених іранського походження*. Приміром, міністр торгівлі Ірану 1962 – 1963 рр., міністр фінансів 1963 р., посол Ірану 1963 – 1979 рр. Дж. Амузегар присвятив низку своїх праць аналізу діяльності ОПЕК в умовах криз 1973 р. і 1979 р., початок яких він пов'язував із політичним рішенням Тегерана щодо адаптації іранського енергетичного ринку до «нафтових шоків» [216].

Асистент професора факультету соціальних наук університету Тегерана А. Шакорі у своїх наукових доробках розглядає етапи модернізації політично-економічного життя Ірану у 1970-х рр. XX ст. [361].

Отже, проведений аналіз історіографії виявив відсутність комплексного дослідження політики СРСР щодо Ірану в 1972 – 1991 рр. Наявні на сьогодні дослідження не дають змогу в повній мірі розкрити її мету, завдання та наслідки. Представникам вітчизняної та зарубіжної історіографії вдалося висвітлити лише окремі аспекти проблематики, що вивчається.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.

Розвиток сучасної історичної науки України, серед всього іншого, характеризується відсутністю єдиних методологічних підходів до вивчення історичних подій, явищ та тенденцій. Це пов'язано з тим, що після розпаду СРСР монополія марксистко-ленінського (формаційного) підходу до проведення історичних досліджень була порушена, а натомість, у науковому середовищі розгорілася дискусія щодо вироблення нової методології історичного пізнання.

Відсутність єдиної точки зору щодо доцільності застосування у науковому дослідженні певних універсальних теоретико-методологічних засад призвела до появи комбінованого підходу, що поєднує у собі формаційну, цивілізаційну, постмодерністську теорії, надбання французької «школи Аналів», концепції циклічного розвитку та ін. Кожен з істориків на свій розсуд визначає необхідний йому науково-методологічний інструментарій за допомогою якого він досягає поставлених в роботі мету та завдання. Це, у свою чергу, сприяє більш об'єктивному дослідженню, оскільки дозволяє не оглядатися на єдині норми аналізу історичних подій, наслідки яких часто виходять за будь-які встановлені рамки.

Разом з тим, відзначимо, що вищезгадане не відміняє необхідність використання загальнонаукових підходів до проведення історичних розвідок.

Дослідження політики Радянського Союзу щодо Ірану у 1972 – 1989 рр. може відбуватися емпіричним й догматичним шляхом. Емпіричний підхід полягає у наданні широкого аналізу зовнішньополітичних ініціатив СРСР в Ірані через призму розвитку міжнародних відносин на Близькому та Середньому Сході, а догматичний – висвітленні концептуальних особливостей радянської зовнішньополітичної діяльності в районі Затоки і радянсько-іранських відносин з урахуванням основних засад іранської політики США, що також прагнули установити свій політично-ідеологічний контроль у регіоні. Безпосереднє ж вирішення поставлених завдань базувалось на системному та комплексному підходах.

Системний підхід, що у західноєвропейській історичній науці визначається терміном «системний аналіз», є одним із головних напрямків методології наукового пізнання, сутність якого полягає у розчленуванні проблеми на частини, дослідженні зв'язків і відношень між цими частинами з подальшим синтезом отриманих результатів у єдиний висновок [276, с. 12]. Вище перераховані критерії дали можливість розглянути радянсько-іранські відносини у їхній взаємообумовленості та взаємозв'язку, а політику СРСР щодо Ірану проаналізувати як складову частину системи міжнародних

відносин у районі Перської затоки. Системний підхід також дозволив врахувати геополітичну складову міжнародних відносин 1972 – 1989 рр. та її вплив на позицію СРСР в ООН й інших наддержавних організаціях.

Виявилося, по-перше, що спроби Радянського Союзу встановити свій вплив на Іран підпорядковувалася головним ідеологічним принципам зовнішньополітичної концепції Кремля, націленої на витіснення економічними й військово-політичними методами з Близького та Середнього Сходу Сполучених Штатів.

По-друге, близькосхідна політика Москви була органічною частиною діючої біполярної системи міжнародних відносин, а її складові елементи розроблялись як протидія концепції Маккіндера-Спайкмена, що передбачала оточення радянських кордонів військовими базами США, більшість з яких мала розташовуватись на території прикордонних з радянськими республіками іранських провінцій. Як бачимо, намагання Кремля протидіяти спробам Білого Дому перетворити Іран у головну силу стримування радянської присутності в Затоці визначило засади зовнішньої політики Радянського Союзу досліджуваного періоду.

Комплексний підхід зумовив вивчення еволюції економічного й інформаційно-пропагандистського впливу СРСР на Іран як основоположних структурних елементів радянської зовнішньополітичної діяльності.

Системний і комплексний підходи лягли в основу використаних нами принципів історизму, цілісності, багатофакторності та стратегічного принципу, як методологічної основи дослідження. Принцип історизму, як такий, що вимагає вивчення явищ в усьому їх різноманітті, починаючи з моменту виникнення й упродовж усього процесу розвитку, став при нагоді для вивчення передумов економічного зближення Ірану й СРСР на фоні розбіжностей їх політичних орієнтацій.

Принцип цілісності дозволив розглянути етапи зовнішньої політики СРСР щодо Ірану через зміну характеру радянсько-іранських відносин, що

входять в єдину систему як взаємопов'язані компоненти, а багатофакторності – показати вплив США, Іраку на радянську політику в Ірані.

Слідування принципам історизму, цілісності й багатофакторності передбачало досконале знання історичних реалій, в яких відбувався процес становлення й реалізації політики СРСР на Близькому та Середньому Сході, без чого неможливо зрозуміти сутність сучасної російської політики у регіоні та причин розширення співпраці Росії з Іраном у військово-політичній та нафтогазовій сфері на фоні подальшого збереження антиамериканської риторики іранської політичної еліти.

Варто зауважити, що зазначена особливість радянсько-іранських відносин складалась за умов, коли у боротьбі за вплив на країни Затоки зішлись держави, що стояли не лише на різних доктринальних основах соціально-економічного та політичного розвитку, але і представляли різні цивілізаційні єдності, кожна з яких мала власні погляди на суспільний прогрес, свою систему міжнародного права, свої методи та прийоми ведення дипломатії. У результаті сформувався своєрідний цивілізаційний трикутник США – СРСР – ІРІ.

Близький і Середній Схід, зауважує Ф. Бродель, будучи місцем зародження ісламської цивілізації, поступово перетворився на центр перетину різноманітних народностей, а тому потребував стрижневої держави, здатної стояти в авангарді розповсюдження й проникнення ісламу в інші цивілізації [236, с. 66]. Про необхідність згуртування країн Затоки навколо лідера й подолання тим самим загроз локальних конфліктів між потенційними претендентами на головну роль у регіоні говорить також С. Хангтінгтон у праці «Зіткнення цивілізацій».

Ісламська Республіка Іран однією із перших заявила про свої лідерські амбіції, чим підсилила до себе інтерес не лише держав-сусідів, але й СРСР та США, що прагнули в одноособовому порядку перебрати на себе роль стрижневої держави Близького та Середнього Сходу. Саме такими геополітичними амбіціями пояснюється підтримка Вашингтоном курсу на

модернізацію Р. Пехлеві та рішення Білого Дому розірвати американсько-іранські відносини після приходу до влади в Ірані Хомейні, який проголосив наміри на «експорт ісламської революції» й досягнення регіонального лідерства під прапором шиїзму [339, с. 99]. Намагання США втримати Іран на позиціях лібералізації суспільного життя, властивих для західної цивілізації, спровокували не лише розрив ірансько-американських дипломатичних зв'язків, але й підтримку США в ірансько-іракській війні Іраку, що так само претендував на статус регіональної наддержави.

Радянський Союз, будучи представником особливого, радянського типу цивілізації й, поєднуючи в собі риси християнської й мусульманської єдності, по суті був антагоністом і для США, і для ІРІ. На фоні відкритого міжцивілізаційного конфлікту американського та іранського способу життя СРСР, за умов «холодної війни», став для Тегерана можливим союзником у справі витіснення американців з регіону та встановлення іранського політичного контролю над енергетичними потоками й військовим потенціалом регіону. Однак, Кремль, користуючись кризою ірансько-американських відносин та позитивними тенденціями налагодження економічних контактів й політичного діалогу з Тегераном спробував установити власний контроль над Перською затокою й прив'язати Іран до своєї зовнішньополітичної доктрини. Тому такими неоднозначними були позиції радянських дипломатів на засіданнях РБ ООН щодо вирішення проблеми з американськими заручниками та доволі суперечливою реакція іранського керівництва на початок «афганської війни Радянського Союзу».

Отже, цивілізаційні суперечливості, помічені завдяки принципам історизму, цілісності й багатофакторності із залученням принципу об'єктивності, стали одними із визначальних рис, що вплинули на побудову радянської зовнішньої політики у Перській затоці й зумовили врахування нами «американської присутності» у регіоні для більш точного аналізу основ радянсько-іранських відносин.

Використаний нами стратегічний принцип, як категорія методології теорії міжнародних відносин, дозволив визначити стратегічно важливі пріоритети політики СРСР на Близькому та Середньому Сході, окреслити основні риси концепції зовнішньополітичної діяльності радянської держави та зрозуміти сутність форм й методів переговорного процесу, до якого вдавалися радянські дипломати під час засідань ООН з метою подолання локальних конфліктів за участю Ірану.

Розв'язання конкретних дослідницьких завдань відбувалося через застосування як основних загальнонаукових, так і спеціальних методів історичної науки й теорії міжнародних відносин.

До загальнонаукових методів належать аналіз, синтез, індукція, дедукція, єдність логічного та історичного, тощо. Залучення методу наукової індукції для виокремлення геоекономічного й інформаційно-політологічного аспектів радянсько-іранських відносин дало можливість, синтезувавши отримані попередні висновки, зрозуміти суть близькосхідної політики СРСР та позицію Москви на міжнародній арені у вирішенні регіональних проблем, напряду пов'язаних з Іраном.

Однак, ґрунтовно дослідити різновекторність й специфіку радянської політики в Ірані можна завдяки використанню цілого ряду спеціальних методів дослідження, що слугують інструментарієм для глибшого розуміння специфіки побудови Радянським Союзом своєї політики щодо Ірану.

Хронологічний метод дозволив викласти зібраний матеріал у логічній послідовності, у єдиному, хронологічно вибудованому наративі. Завдяки цьому вдалося розглянути досліджувані проблеми в історичній ретроспективі, у поєднанні поточного стану справ та витоків існуючих суперечностей.

Біографічний метод надав можливість виявити вплив особистісних позицій вищих урядовців СРСР, США, Ірану, Іраку на процес вироблення зовнішньополітичного й, зокрема, близькосхідного курсу Кремля.

Історико-генетичний метод виявився корисним під час виокремлення ключових напрямків радянсько-іранської співпраці й проникнення СРСР в Іран. Радянсько-іранські відносини у 1972 – 1989 рр. пройшли тривалий шлях свого становлення та видозмінювалися під впливом як внутрішньополітичних перебудов у Москві й Тегерані, так і зважаючи на міжнародну ситуацію, що сензитивно реагувала на кардинальні зрушення у вищих ешелонах влади досліджуваних держав.

Даний метод мав важливе значення для виведення та обґрунтування такого поняття як «нафтогазовий фактор», «нафтогазова зброя», «політичний іслам» у міжнародних відносинах. Поява терміну «нафтогазова зброя» пов'язана з першою значною енергетичною кризою 1973 р. та використанням країнами-експортерами нафти коливання цін на енергоносії з метою отримання від світової спільноти економічних дивідендів.

Проблема поєднання у системі державного управління світських законів та принципів шариату з утвердженням на найвищому державному рівні ідеології експорту ісламських ідеалів виключно шийтського толку, тобто проблема виникнення й здобуття значної популярності політичного ісламу, дала про себе знати після ісламської революції й особливо гостро вплинула на розвиток держав регіону під час кризи з американськими заручниками та ірансько-іракської війни.

Саме завдяки історико-генетичному методу вдалося не лише виокремити появу зазначених вище проблеми економічного, ідеологічного характеру, але й прослідкувати доволі широкий спектр підходів до їх вирішення, проголошених СРСР й США на засіданнях РБ, ГА ООН. Вдалося зрозуміти, що станом на 1989 р. ООН так і не змогла виробити єдиного дієвого механізму попередження локальних конфліктів та заборонити використовувати шантаж ціновою різницею на енергоресурси.

Прагнення Ірану здобути статус регіонального лідера, разом із планами СРСР на утвердження свого домінування у районі Перської затоки, зумовили дослідження радянсько-іранських відносин у контексті зовнішньополітичних ініціатив Москви, націлених на переорієнтацію Тегерана на радянські військово-промислові поставки та інформаційний простір. Дослідити даний

аспект роботи стало можливим завдяки використанню *історично-системного методу*.

Історично-порівняльний або компаративний метод дозволив зіставити головні завдання, що стояли перед зовнішньополітичною діяльністю США, СРСР й ІРІ та визначити, як ці завдання впливали на відносини між країнами на різних етапах їх розвитку, виокремити продуктивні механізми досягнення зближення СРСР з Іраном після 1989 р. та оцінити рівень впливу центрів біполярної системи на становище Ірану.

Компаративний метод також дозволив виявити відмінності в позиції радянського керівництва з досліджуваних питань на різних історичних етапах. До того ж, значною мірою завдяки застосуванню порівняльного методу, вдалося визначити головний зміст і сутність політики СРСР, яка, безумовно, протягом 1972 – 1989 рр. не може розглядатися у відриві від позиції її головних опонентів за домінування в Затоці.

Розуміння того, що на побудову зовнішньої політики СРСР щодо Ірану не можуть не впливати загальні тенденції розвитку міжнародних відносин зумовило використання *історично-типологічного методу дослідження*. Так, енергетична криза, з якою зіткнулися США та західноєвропейські держави сприяла виходу дешевих радянських енергоресурсів на європейський ринок і перетворення СРСР на одного з прямих конкурентів Ірану за показниками нафтогазового експорту, а запровадження санкцій проти Ірану після ісламської революції підсилювало зацікавленість іранського позанафтового сектору економіки у радянських спеціалістах та матеріалах, що відкривало для СРСР і, головним чином України, іранський ринок машинобудування та металургії. Саме ж економічне зближення двох енергетичних конкурентів СРСР й ІРІ ставало можливим на фоні згортання «розрядки» й початку нового витка «холодної війни», близькосхідний вектор якої набував першочергового значення, а Іран перетворювався на арену інформаційно-пропагандистського радянсько-американського протистояння, що виливалось у фінансування підпільних радіостанцій, посиленні боротьби розвідок та підтримки нелегальної роботи опозиційних іранських партій. Цікаво, що суперництво США й СРСР за вплив на Іран не знаходило проявів в офіційних

позиціях представників цих країн в ООН під час спроб припинити ірансько-іракську війну й ліквідувати наслідки використання зброї масового ураження.

ЗМІ стали вагомим способом реалізації радянської зовнішньої політики в Ірані. Газета «Правда» перетворилась на рупор близькосхідної політики Кремля, розміщаючи на своїх шпальтах офіційні звернення до іранських високопосадовців, ноти протесту з приводу порушення імунітету дипломатичних працівників й представництв, відомості з фронтів ірансько-іракської війни. Саме використання інформації подібного походження визначило застосування нами *івент-аналізу* періодичних видань.

Комплексне дослідження зовнішньої політики СРСР щодо Ірану було б не можливе без *методу ретроспекції*, що дає можливість відтворити складну картину міжнародних відносин на Близькому та Середньому Сході у її динамічному розвитку від відносної стабільності 1972 – 1979 рр., до кризи й зміни розстановки сил у 1979 – 1989 рр.

У ході дослідження зовнішньої політики СРСР щодо Ірану було використано метод інтерв'ювання, як альтеративне джерело, яке набуло масового використання наприкінці 1960-х рр. у контексті появи нових методологічних течій й складання парадигми «нової історії», що являє собою синтез методів й здобутків інших наук [254, с. 199].

Інтерв'ю є однією із складових частин так званої «усної історії», як прояву однієї із течій парадигми нової історії. Гвін Принс, називаючи інтерв'ю «другим записом» фактів, визначає такий метод отримання інформації складовою частиною методології історії, що дає можливість поєднати й верифікувати традиційні джерела дослідження [297, с. 174]. Ерік Гобсбаун стверджує, що використання методології усної історії не просто важливе для перевірки офіційних документів та спогадів відомих людей, але й усвідомлення мети досліджуваних процесів та створення нового напрямку в історіографії й джерелознавстві [355, р. 206].

Так, для більш глибокого розуміння внутрішньополітичних передумов ісламської революції та готовності суспільства до кардинальної зміни зовнішньополітичної орієнтації Тегерана в бік фундаменталізму нами були

залучені спогади О. І. Жигаліної, яка працювала бібліотекарем у Будинку радянської культури в Тегерані. Розкрити масштаби участі УРСР у розвитку іранської важкої промисловості загалом, та місця й ролі луганських підприємств для розширення радянських поставок тепловозів Ірану, зокрема, допомогли отримані дані під час інтерв'ю з провідними спеціалістами Луганського тепловозобудівного заводу, які безпосередньо брали участь у поставках луганських тепловозів для обслуговування траси Тегеран – Тебриз.

Отже, використані нами теоретико-методологічні засади й методи наукового дослідження дали можливість об'єктивно дослідити напрямки й шляхи реалізації політики СРСР щодо Ірану у 1972 – 1989 рр.

* * *

Історіографічний аналіз показав відсутність комплексних досліджень зовнішньої політики Радянського Союзу щодо Ірану в 1972 – 1989 рр.

Найбільш чисельною за кількістю робіт, присвячених різним аспектам іранської політики СРСР, є радянська історіографія, розвиток якої можна умовно розділити на ряд етапів.

Для праць другої половини 1970-х років характерне ідеологічне обґрунтування доцільності переходу Кремля до активізації зовнішньополітичних контактів з Тегераном. Роботи, що вийшли друком протягом 1980 – 1986 рр. розглядають ісламську революцію 1979 р. як закономірний процес політичного розвитку Ірану. Однак, єдиної комплексної праці, в якій досліджувалася політика Радянського Союзу щодо Ірану протягом 1972 – 1989 рр. написано не було.

Розпад СРСР хоч і сприяв формуванню у новоутворених державах власних наукових шкіл, але не призвів до активізації вивчення іранського вектору радянської зовнішньої політики. Дослідження українських учених, як і праці їхніх колег з країн СНД, присвячені в основному розкриттю місця Ірану у системі міжнародних відносин періоду «холодної війни».

У свою чергу, російська сходознавча наука успадкувала не лише головні здобутки радянських іранознавців, але й недоліки, пов'язані із залежністю тематики дослідження від політичного курсу Кремля.

Англомовні дослідження присвячені переважно проблемі енергетичної співпраці США й СРСР з Тегераном та впливу регіональних конфліктів за участю Ірану на радянську політику в Затоці.

Відсутність об'єктивного, комплексного дослідження іранської політики СРСР в 1970 – 1980-ті рр. XX ст. у вітчизняній та закордонній історіографії обумовлює необхідність продовження дослідження даної проблематики, тим більше, що останнім часом до наукового обігу потрапила значна кількість джерел, раніше майже не доступних для науковців. Зазначимо, що найбільш цінними для нас виявилися архівні матеріали, опубліковані офіційні документи, зокрема, меморандуми, звіти американських, іранських та радянських високопосадовців, офіційні статистичні дані щодо наявності енергетичних ресурсів та формуванню цін на них.

Мемуарна література та періодичні видання, не дивлячись на дещо суб'єктивний характер, також представляють цінність, оскільки дозволяють зрозуміти мотиви прийняття тих чи інших рішень, які впливали на еволюцію політики СРСР щодо Ірану та показати ставлення до подій, які відбувалися, як можновладців, так і рядових громадян.

Теоретико-методологічною основою дослідження стали принципи історизму, цілісності, багатофакторності, стратегічний принцип, що втілювалися за допомогою хронологічного, біографічного, історико-генетичного, компаративного, типологічного методів, івент-аналізу та методу ретроспекції.

Отже, використані джерельні матеріали, проаналізовані праці вітчизняних та зарубіжних науковців, а також обрані теоретико-методологічні підходи надають змогу провести всебічне та об'єктивне дослідження обраної теми та виконати усі поставлені завдання.

РОЗДІЛ 2

ВИТОКИ РАДЯНСЬКО-ІРАНСЬКОЇ СПІВПРАЦІ

Ключові засади політики Кремля щодо Ірану почали формуватися у 1920-х роках ХХ ст. Саме тоді Ірану Радянський Союз відвів одне із центральних місць, наголошуючи на стратегічній необхідності збереження за Тегераном статусу союзника у районі Перської затоки та гаранта недоторканості радянських південних кордонів. Тим не менш, курс СРСР щодо Ірану, хоч і був націлений на збереження тісної різновекторної співпраці, усе ж залежав від зміни політичної кон'юнктури усередині іранської владної верхівки. Саме тому можна говорити про тривалий еволюційний шлях іранської політики СРСР від економічного закабалення концесійними погодженнями часів Російської імперії до поступового зближення на основі взаємовигідних договорів.

Перегляд договорів, укладених Російською імперією з Персією (Іран з 1935 р.), що носили характер концесій, надав можливість уряду новоутвореної РРФСР (з 1922 р. увійшла до складу СРСР) заявити про свої інтереси на Близькому та Середньому Сході. Прагнення Москви зберегти контроль над отриманою у 1916 р. російським поміщиком Хоштарієм концесією для розробки покладів нафти у північних провінціях Гілян, Мазандеран, Астрабад й області Ардебіля, викликало значний спротив Тегерана [1, л. 27]. Ситуацію ускладнював той факт, що на нафтові поклади зазначених вище провінцій претендували американські нафтогазові компанії «Standard oil» та «Sinclair». Однак, незважаючи на досить серйозну конкуренцію з боку нафтогазових монополістів США, Кремлю вдалося зберегти контроль над північними провінціями Ірану, що входили до складу концесії, підписавши 26 лютого 1921 р. з Персією договір про дружбу.

За умовами договору ліквідовувалися усі борги та зобов'язання Ірану перед царською Росією, при незмінних умовах рибної та нафтової концесій. Відтак, радянські підприємці зберігали за собою право використовувати

нафтові поклади Північного Ірану для власного збагачення та представництва на світовому енергетичному ринку [314, с. 158]. При цьому, шаху заборонялося передавати повернені йому території, концесії й майно у володіння будь-якій третій стороні, гарантуючи тим самим безпеку й недоторканість середньоазіатським й закавказьким радянським республікам [3, л. 7, 255]. Зокрема, необхідність захисту прикаспійських володінь Радянського Союзу зумовила включення до тексту договору статті, що дозволяла Кремлю вводити війська на територію Персії [239, с. 117]. Як бачимо, договір, маючи безстроковий характер, з одного боку юридично оформлював відмову радянського уряду від матеріальних цінностей й нерівноправних умов присутності імперської Росії у Персії, а з іншого, накреслював принципи радянсько-іранської співпраці з переліком необхідних для обох держав економічних й політичних заходів, що потребували реалізації у найкоротші строки. Отже, договір 1921 р. став першою вагомою заявкою Москви на готовність захищати свої інтереси у районі Затоки.

Подальшому налагодженню контактів СРСР й Персії сприяли домовленості щодо відкриття у 1923 р. Радянсько-Східної торговельної палати, покликаної створити єдиний економічний регіон на базі південних радянських республік, Персії, Туреччини, Афганістану, Монголії, Китаю та Японії [3, л. 81]. З початком роботи торговельної палати показники радянсько-іранського товарообігу зросли на 66%, засвідчивши втрату Англією фінансової монополії у близькосхідному регіоні [2, л. 92, 94]. Зростання об'ємів товарообороту створювало належні передумови до укладання між державами комплексного двостороннього торговельного договору, але справа далі обговорень проекту не пішла. Радянське керівництво відмову від підписання договору назвало показником «нездатності владних кіл Персії та її промислових груп вирішити практичні питання товарообігу» [3, л. 113].

Гальмування іранською стороною процедури підписання договору з Москвою мало під собою політичне підґрунтя: у лютому 1921 р. в Тегерані

відбувся державний переворот, влада перейшла до полковника Рези-хана. Він за невеликий проміжок часу, з 1921 до 1925 рр., не лише здобув необмежену владу, але й проголосив себе спадкоємним шахом Ірану [300, с. 196]. Радянський Союз, аби не допустити посилення позицій в Ірані Англії та США, одразу оголосив про підтримку політики Рези-хана.

Політбюро СРСР затвердило директиву про передачу шаху 10 тис. гвинтівок, як найбільш політично виправданий крок, націлений на укріплення радянських позицій у Персії та перетворення іранської території на транзитну зону для радянських товарів [1, л. 237, 204, 236]. Саме з метою недопущення посилення англійської присутності в Ірані, генеральний військовий штаб СРСР 30 червня 1922 р. розпорядився направити у води Перської затоки загін військових кораблів Каспійського моря. Того ж дня командування радянського флоту було запрошено на вечерю до губернатора провінції Гілян, під час якої неодноразово наголошувалося на дружньому характері радянсько-іранських відносин [1, л. 257].

Значна фінансова допомога Ірану Радянським Союзом була надана у 1924 р., коли за радянського сприяння було побудовано декілька елеваторів, рисоочисних заводів, створено Російсько-перський комерційний банк «Русперс», російсько-перське торговельне товариство «Рупето», російсько-перське бавовняне товариство «Персбавовна», російсько-перське імпортно-експортне товариство «Шарк», та ін. [300, с. 197]. Подібні інвестиції обґрунтовувалися радянською владою як заходи, необхідні для підйому перських виробничих сил, відродження відповідних галузей промисловості й оздоровлення внутрішньої торгівлі до конкурентоздатного рівня, спроможного протистояти монополії Англії [4, л. 342].

Наступного, 1925 р., СРСР, з метою недопущення проникнення англійського капіталу до Північного Ірану, здійснив спробу викупити 65% концесії Хоштарії й організувати змішане радянсько-іранське нафтове товариство. На основі концесії передбачалося створення Перського товариства Гілянської нафти, тресту Персаснафта й акціонерного товариства

«Kevir-Khuryan Limited». Частка акцій в останньому мала розподілятися наступним чином: 65% акцій передавалося СРСР, 20% – Хоштарії і 10% – іранським вкладникам, серед яких був і шах Реза Пехлеві [269]. Однак, незважаючи на присутність впливового іранського капіталу, проблеми з окресленням площі та виділенням додаткового фінансування на буріння північноіранської нафти поставили реалізацію концесійних домовленостей під загрозу. Фінансові проблеми виникли на фоні англійської пропаганди про «більшовицьку загрозу» й закликів про звільнення північних провінцій Ірану від «економічного сервітуту (закабалення)» Москви [224, с. 165].

Загалом, вирішення спірних питань, пов'язаних із концесією Хоштарії, визначило головні риси радянсько-іранських відносин кінця 1920 – 1930-х років. На політику СРСР щодо Ірану у цей період вплинули не лише відмова іранської сторони надати акціонерному товариству «Kevir Khuryan» міжнародного статусу нафтової компанії, але й витіснення Англії з іранського енергетичного ринку американським капіталом.

Вперше економічні інтереси СРСР й США в Ірані зіштовхнулися 1924 р., коли меджліс, прийнявши Закон про основні умови нафтових концесій на Півночі Персії, надав американському експлуатаційному товариству «Sinclair» право на пошук, буріння свердловин, видобування, очищення нафти й експлуатацію нафтопродуктів із чотирьох північних провінцій [1, л. 11 – 12]. Кремль після провалу спільного з «Sinclair» проекту побудови транскавказького нафтопроводу з Північного Ірану у чорноморські порти опротестував надання товариству концесії. Наступного року «Sinclair», об'єднавшись з англійською нафтовою компанією, анулювала концесію, а між Радянським Союзом та Іраном вже через рік – 1 жовтня 1927 р. було підписано новий торговельний договір строком на два роки.

Договір був побудований по принципу нетто-балансу, за яким кожна імпортна угода Ірану чи СРСР супроводжувалася аналогічною експортною транзакцією на суму, еквівалентну експорту [157, с. 73]. Після завершення строку дії договір пролонгований не був, а замість нього уряди держав у

1931 р. прийняли конвенцію про поселення, торгівлю й мореплавство строком на три роки. Конвенція передбачала право СРСР на використання іранської території для транзиту товарів у треті країни й транзиту до Ірану європейських товарів. Даний документ було взято за основу до підписаного 1935 р. радянсько-іранського договору про поселення, торгівлю й мореплавство. Договір, укладений на три роки, практично дублював умови 1931 р., але містив пункт про міжурядові монопольні поставки основних товарів експорту й імпорту Ірану [157, с. 74].

Повторний виток радянсько-американського змагання за концесії на нафтові розробки в Північному Ірані відбувся у 1936 р. на фоні заморожування радянсько-іранської співпраці по лінії товариства у Кевір-Хуріані. Як наслідок, американські компанії 1937 р. отримали концесію на розвідку покладів північних провінцій Ірану й прокладку нафтопроводу до порту Чахбахар в Індійському океані [289, с. 272]. Рішення про передачу концесій США збільшувало присутність американського капіталу в Ірані та негативним чином позначилось на радянсько-іранських відносинах: 1938 р. Реза-шах відмовився підписувати новий торговельний договір з СРСР, що призвело до скорочення товарообороту між двома державами [300, с. 197].

Окрім США, починаючи з 1938 р. вагоме місце в економіці Ірану почала займати гітлерівська Німеччина. Однак, постійно зростаючий дефіцит іранського бюджету через мінімізацію товарообороту з СРСР, змусив іранський уряд відновити радянсько-іранські переговори щодо підписання нового торговельного договору. Радянському Союзу, з огляду на скрутне економічне становище Ірану, у підписаному 25 березня 1940 р. торговельному договорі вдалося отримати право торгівлі з іранськими приватними фірмами без використання нетто-балансу [332, с. 17]. Договір визначав щорічний об'єм радянсько-іранського товарообміну у розмірі 150 млн. реалів для обох сторін, передбачав транзит через територію СРСР в Іран будь-яких товарів, окрім зброї й воєнних матеріалів. Документом також визначалися повноваження торгового представника СРСР у Тегерані, на якого

поширювався дипломатичний імунітет й право екстериторіальності торговельних відділень у Пехлеві, Тебрізі та Мешхеді [333, с. 228].

Умови договору 1940 р. дозволили Москві спекулювати на закупівельних цінах, спеціально понижаючи їх на іранські товари при одночасному підвищенні мита на експорт. Подібна політика, на фоні відверто профашистської орієнтації Реза-хана, спричинили погіршення радянсько-іранських відносин. Посольство СРСР у Тегерані, маючи розвідувальні дані, упродовж літа 1941 р. неодноразово направляло іранському МЗС ноти протесту із зауваженнями з приводу порушення Тегераном договору 1921 р. й сприяння планам Німеччини використати територію Ірану в якості плацдарму для наступу на СРСР [224, с. 201].

Невиконання Іраном взятих на себе у 1921 р. зобов'язань послужило приводом для введення радянських військ на територію Північного Ірану. Згідно з директивою Ставки Верховного головнокомандувача, окупація радянськими військами Північного Ірану повинна була захистити Закавказзя від диверсій німців з іранської території [284].

Одночасно з військовою кампанією СРСР, 25 серпня 1941 р. у Південний Іран свої війська ввела Англія. Союзницькі відносини СРСР й Англії по антигітлерівській коаліції надали можливість Кремлю офіційно заявити про свої територіальні претензії щодо Ірану й реалізувати умови замороженої у 1930-х рр. концесії Хоштарії на володіння покладами північноіранської нафти. Разом із цим, контроль радянськими військами частини іранської території, що за умовами англо-радянсько-іранського договору від 29 січня 1942 р. використовувалася для поставок в СРСР техніки зі США, спричинив розкол думок у середовищі іранців від прорадянських до відверто проамериканських.

Розпочате у роки Другої світової війни поступове витіснення американцями радянського й англійського капіталу з іранської економіки спричинило посилення впливу на Іран адміністрації Білого Дому. Проявом лояльності Тегерана до США стало підписання 8 квітня 1943 р. у Вашингтоні

ірансько-американського торговельного договору з переліком цілого ряду податкових і митних пільг для ввезення американських товарів [300, с. 199].

Радянський Союз, у свою чергу, не бажав втрачати набуті преференції в Ірані. Так, у направленому до міністра закордонних справ СРСР В. М. Молотову меморандумі наркома закордонних справ СРСР С. І. Кавтарадзе, зокрема, зазначалося, що головне завдання радянської близькосхідної політики полягає у недопущенні проникнення США у північні провінції Ірану. З цією метою у меморандумі пропонувалося реалізувати проект створення міждержавного об'єднання «Радянсько-іранська нафта», що мало отримати концесію на розробку нафтових родовищ Північного Ірану [230, с. 9]. Проте, меджліс відмовив СРСР в отриманні концесії, відклавши вирішення цього питання до закінчення війни й виведення радянських військ з Іранського Азербайджану [241, с. 73].

Відновити радянсько-іранські переговори щодо спільної нафтової концесії стало можливим лише з початком виведення радянських військ з іранської території навесні 1946 р. Тоді ж було ратифіковано радянсько-іранський договір про створення спільного товариства з розвідки та буріння нафти у Північному Ірані, що змінив геополітичну ситуацію на території Близького та Середнього Сходу.

Зближення з Радянським Союзом надавало можливість Тегерану позбутися економічного тиску з боку Англії та використовувати радянсько-американське протистояння для задоволення власних інтересів. Проте, радянсько-іранський договір знову не пройшов слухання у меджлісі, як такий, що порушує умови 2 статті Закону про нафту від 2 грудня 1944 р. про заборону надання нафтових концесій іноземцям [225, с. 231]. Як виявилось пізніше іранський прем'єр вів подвійну гру між СРСР та США. Зближення з Радянським Союзом було вигідне іранській стороні для досягнення компромісу з вирішення проблеми Іранського Азербайджану та виведення радянських військ з території Північного Ірану, тоді як військова співпраця із США посилювала позиції Тегерана в близькосхідному регіоні й сприяла

появі доктрини єдності ісламського світу під егідою Ірану. Тому й не дивно, що підписаний 6 жовтня 1947 р. ірансько-американський договір про американську воєнну місію відкривав Вашингтону доступ до стратегічно важливих нафтогазових покладів Ірану під прикриттям гасел про їх захист та охорону від Радянського Союзу [257].

Відмова від надання СРСР концесії у Північному Ірані, відкрита проамериканська позиція Тегерана, в умовах «холодної війни» негативним чином позначились на радянсько-іранських відносинах, посилюючи антиіранську спрямованість радянської зовнішньої політики.

Погіршення радянсько-іранських відносин у 1949 р. двічі ставало темою обговорення на засіданнях Політбюро ЦК КПРС. При цьому, головною умовою відновлення контактів Москви й Тегерана називалася виплата іранським урядом матеріальної компенсації Радянському Союзу за зірвані домовленості про концесію «Радянсько-іранському нафтовому об'єднанню» [241, с. 468]. Протягом 1949 – 1952 рр. для радянської політики щодо Ірану була характерною демонстрація відкритості й зацікавленості у відновленні співпраці, але за умови визнання права власності СРСР на концесію у Північному Ірані. За таких «подвійних стандартів» Кремля 4 листопада 1950 р. у Тегерані було підписано радянсько-іранський торговельний договір й здійснена спроба вирішення спірних прикордонних питань.

Перший секретар ЦК КПРС М. С. Хрущов, прийшовши до влади у 1953 р., намагався проводити політику, націлену на зближення з Іраном, шляхом урегулювання невирішених фінансових, територіальних проблем та проведення консультацій щодо підписання договору про дружбу та співпрацю. Підґрунтям до підписання такого договору між Іраном та Радянським Союзом повинні були стати заключні погодження 1954 р. з прикордонних і фінансових питань. Згідно цих положень обидві держави відмовлялись від взаємних претензій задля розвитку й укріплення добросусідських відносин [292].

Продовжити позитивну тенденцію налагодження радянсько-іранських відносин мав візит шаха до Москви влітку 1956 р. з метою накреслення умов майбутнього двостороннього договору про дружбу. Під час обговорення положень договору керівництво Кремля вимагало від шаха особистих гарантій недопущення використання Ірану як плацдарму для розміщення американського озброєння, спрямованого проти СРСР [172, р. 868]. Як бачимо, радянсько-іранські переговори засвідчували зміну міжнародних відносин на Близькому та Середньому Сході, пов'язану з посиленням протистояння Москви й Вашингтона за контроль над Затокою.

Завершальний етап переговорів щодо радянсько-іранського зближення припав на січень 1959 р. й засвідчив значні розбіжності, вирішити які урядам обох держав не вдалося. Радянська делегація покинула резиденцію шаха, коли стало відомо, що іранський лідер під час переговорів вів таємне листування з американським президентом. Демарш СРСР був використаний США для остаточного встановлення свого домінування над іранською територією. Іран прийняв «доктрину Ейзенхауера» та підписав 5 березня 1959 р. двохсторонній ірансько-американський договір, що дозволяв Білому Дому використовувати іранську територію в якості військового плацдарму та проводити економічну розвідку [224, с. 311].

Про стратегічну важливість іранської території у радянсько-американському протистоянні зазначалося ще 1957 р. у звіті Національної ради з безпеки США. Зокрема, наголошувалося на необхідності використання спільного кордону Ірану з СРСР, загальною протяжністю у 1200 км., з метою збільшення тиску на радянський уряд й забезпечення американського домінування у близькосхідному регіоні. Даний факт сприяв переходу Ірану на прозахідні позиції у зв'язку з відчутною загрозою радянського проникнення на іранську територію [172, р. 900 – 910].

Іран досить часто зловживав промовами про прикордонну загрозу від СРСР та Іраку, переслідуючи мету отримання додаткових військових поставок зі США. Американському уряду штучно нав'язувалася думка, що

лише сильний у військовому відношенні Іран зможе ефективно сприяти реалізації головного завдання близькосхідної стратегії США – обмежувати розповсюдження впливу Радянського Союзу та не допускати ліквідації монархічних режимів у країнах Перської затоки.

Відносини між СРСР та Іраном набули помітного потепління у 1962 р., коли обидві держави взаємно обмінялися гарантіями про повагу до суверенітету й територіальної цілісності держав. Радянський Союз отримав запевнення шаха, що територія Ірану не буде використана для розміщення іноземних військових баз та ракет середнього радіусу. Взаємне гарантування поваги до основних принципів зовнішньої політики дозволило Тегерану і Москві розморозити співпрацю у важкій промисловості та нафтогазовому секторі.

Реалізація одного із характерних напрямків радянської зовнішньої політики щодо Ірану – зближення на основі економічної й фінансової допомоги в обмін на доступ до інформаційно-політичного життя держави – розпочалася з підписання у 1966 р. радянсько-іранського договору про надання Тегерану фінансової й технічної допомоги у побудові металургійного, машинобудівного заводу й трансіранського газопроводу, що мав постачати газ на територію радянських республік. Будівництво газопроводу розпочалося одразу, а у 1968 р. був даний старт будівельним роботам на території майбутнього Аракського машинобудівного й металургійного заводів в Ісфагані.

Посилені виробничі контакти СРСР й Ірану сприяли розширенню міждержавного культурного діалогу. Так, у 1969 р. завдяки дозволу керівництва СРСР в'їжджати на свою територію громадянам Ірану, 19 іранських туристів відвідали Москву [83, арк. 66].

Загалом, перманентні контакти СРСР з Іраном упродовж 1920-х –1960-х рр. поступово набували структурованого й регулярного характеру. Особливих змін іранський вектор радянської зовнішньої політики почав зазнавати у 1972 р., що співпало із тектонічними зрушеннями у системі

міжнародних відносин вцілому. Справа в тому, що 1972 р. у результаті підписання між СРСР та США цілого ряду договорів про науково-технічну співпрацю, скорочення кількості систем протиракетної оборони, стратегічних наступальних озброєнь, домовленостей про співпрацю в освоєнні космічного простору, намітилася «розрядка» радянсько-американських відносин. Особливого значення для налагодження контактів Москви й Вашингтона в умовах «холодної війни» мав візит до СРСР у травні 1972 р. президента США Р. Ніксона і його зустріч, перша за всю історію існування радянської влади, із генеральним секретарем ЦК КПРС Л. Брежнєвим.

«Розрядка» й цілий ряд підписаних договорів дали можливість СРСР й США розпочати консультації щодо стратегії їх поведінки у регіоні Перської затоки. Іран, прагнучи здобути статус регіональної держави, вимушений був маневрувати між Кремлем і Білим Домом задля задоволення власних геополітичних амбіцій. Наявність досвіду радянсько-іранської економічної співпраці, що практично не припинялася навіть за умов відверто проамериканської політики Тегерана, прагнення шаха Рези Пехлеві модернізувати іранську важку промисловість, військово-промисловий комплекс, підштовхнули його до підписання з СРСР договору про економічну й технічну співпрацю. Даний договір сприяв втіленню у життя радянської зовнішньополітичної доктрини про поступове витіснення американців з близькосхідного регіону, прикриваючись набутим досвідом надання країнам регіону технічного й наукового сприяння у розбудові тих галузей економіки, що надавали їм фінансову незалежність від США.

Отже, становлення зовнішньої політики СРСР щодо Ірану відбувалося шляхом перегляду концесійних договорів та скасування Ірану боргових зобов'язань перед Російською імперією. Важливу роль для побудови радянсько-іранських відносин відіграло підписання у 1921 р. договору про дружбу, що юридично оформлював доступ Радянському Союзу до нафтогазових покладів Північного Ірану й гарантував недоторканість радянських кордонів. Однак, початок «холодної війни» не лише посилив

радянсько-американське протистояння за вплив на країни Близького та Середнього Сходу, але й зменшив політичний вплив Кремля на Тегеран. Ініціювання СРСР цілої низки двохсторонніх переговорів з іранською стороною протягом 1940-х – 1960-х рр. повинно було зберегти опосередковану присутність радянських інвестицій в економіці Ірану й використати зацікавленість Тегерана у розширенні економічної співпраці для поступового радянсько-іранського політичного зближення. Незважаючи на переконання іранського керівництва у зацікавленості переходу до широкої міжгалузевої співпраці з Москвою, підписання взаємовигідного двостороннього договору стало можливим лише після зустрічі у 1972 р. президента США Р. Ніксона з генеральним секретарем СРСР Л. Брежнєвим, що дала старт політиці «розрядки» у системі міжнародних відносин. Як наслідок, з 1972 р. розпочався якісно новий етап впровадження зовнішньої політики СРСР щодо Ірану, що на основі досвіду надання радянської допомоги різним секторам іранської економіки полягав у поступовому витісненню США з країни, шляхом сприяння націоналізації іранського нафтогазового, поза нафтового сектору й наданні інформаційної підтримки приходу до влади антишахських й антиамериканських сил.

РОЗДІЛ 3

ГЕОЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ

РАДЯНСЬКО-ІРАНСЬКИХ ВІДНОСИН, 1972 – 1989

3.1. СРСР – Іран – США: геоекономічний «нафтогазовий трикутник».

Перська затока є стратегічно важливим регіоном, де перетинаються інтереси провідних гравців системи міжнародних економічних відносин. На долю країн даного регіону в середині 1970-х рр. припадало 50–60% загальних світових запасів нафти, а через Ормузьку затоку провозилось 19–20 млн. бар. нафти/день, що дорівнювало 35–40% всього світового нафтовидобування [255, с. 55].

Іран за наявними нафтовими родовищами займає четверте місце у світі (рівень видобування нафти складає 6.05 млн. бар./день), а за запасами природного газу, які становлять 11% від загальносвітових, – друге місце, поступаючись на світовому газовому ринку лише Саудівській Аравії [385, р. 1; 168, р. 11]. На кінець 1972 р. розвідані запаси природного газу в Ірані оцінювались у 5660 млрд. м³, що складало більше половини (58%) від запасів країн Близького та Середнього Сходу [258, с. 9]. Розвідані ресурси іранського газу за своєю теплотворною здатністю створювали еквівалент 5 млрд. т. нафти, прибуток з експорту якої упродовж 1960 – 1970-х рр. підсилював іранську економіку й гарантував стабільне її зростання на рівні 10% щорічно [173, р. 4]. Більшість експортних поставок близькосхідної нафти здійснювалися через острови Ормузької затоки – Абу-Муса, Великий і Малий Томб, що на початку 1971 р. були передані урядом Великобританії під контроль Ірану [252, с. 36]. Володіння островами сприяло зростанню політичного впливу Ірану в регіоні, перетворювало його, з огляду на тісну політико-економічну співпрацю із адміністрацією Білого Дому, на

«провідника американських інтересів у зоні Перської затоки» й зумовлювало відмову іранського уряду від тісної співпраці з Радянським Союзом, як імовірним конкурентом на світовому нафтогазовому ринку [200, с. 178]. Антирадянський аспект американсько-іранських відносин полягав також у використанні території Ірану для спостереження за південними кордонами СРСР, що гарантувало США постійний політичний вплив на район Затоки й недопущення інтеграції радянської нафтогазової системи з енергетичними потужностями країн Близького та Середнього Сходу [321, с. 9].

Радянський Союз належав до одного з п'яти головних світових центрів розміщення нафтогазової промисловості: у 1970 р. загальний рівень видобування радянської нафти складав 0.97 млн. бар./день, а природного газу – 197,9 млрд. м³/день [330, с. 4]. Левова частка нафтового видобування СРСР йшла на задоволення енергетичних потреб країн так званого «соціалістичного табору», до яких нафта експортувалася на пільгових «дружніх умовах». Спорудження 1975 р. нафтопроводу «Дружба», що був частиною єдиної енергетичної лінії поставок нафти й газу Сибіру до країн Східної Європи, мало збільшити до 50 млн. т. нафти/рік радянський нафтовий експорт у європейські соціалістичні держави [103, с. 31].

Іран для радянського керівництва, зважаючи на відсутність в СРСР на початку 1970-х рр. добре розвиненої нафтовидобувної інфраструктури, виступав вигідним стратегічним партнером, співпраця з яким могла забезпечити вихід радянської нафтогазової промисловості на світовий енергетичний ринок [243, с. 102]. Спроби Кремля налагодити енергетичну співпрацю з Іраном, згідно інформації голови Ради міністрів СРСР О. М. Косигіна, здійснювалися протягом 1970 – жовтня 1972 р., під час переговорів щодо підписання радянсько-іранського договору про розвиток економічної й технічної співпраці строком на 15 років [374, с. 5]. Остаточний текст договору та радянсько-іранське комюніке щодо необхідності розширення співпраці усіх азіатських країн у справі забезпечення миру й безпеки в Азії на принципах колективної безпеки й відмови від застосування

сили, були підписані під час візиту шаха Рези Пехеві до Москви восени 1972 р. [378, с. 4]. Однак, проамериканська позиція Ірану стала на заваді радянським планам інтеграції у нафтогазові відносини на Близькому та Середньому Сході й змусила СРСР, одночасно з радянсько-іранськими перемовинами, налагоджувати економічні контакти з Іраком.

Попередні домовленості про радянсько-іракську нафтогазову співпрацю були проведені 11 березня 1970 р. під час урочистого засідання Товариства радянсько-іракської дружби з нагоди першої річниці проголошення Декларації з урегулювання курдської проблеми. Мова йшла про участь радянських спеціалістів у налагодженні нафтовидобування у районі Ратаві та розробці нафтового родовища Північної Румелії виробничою потужністю 5 млн. т. нафти/рік з подальшим спорудженням нафтопроводу до порту Фао [48, л. 21]. На основі березневих консультацій, 14 серпня 1970 р. двома державами було затверджено Торговельно-економічний протокол, що відкривав Радянському Союзу доступ до важливих нафтових родовищ Іракського Курдистану. Протокол також передбачав участь радянських спеціалістів у спорудженні трубопроводу із Басри до Багдаду для перекачки нафтопродуктів, в обмін на імпорт до СРСР іракської нафти, починаючи з 1973 р., на суму 55,5 млн. динар (155,4 млн. дол.) [277, с. 107]. Завдяки ж підписаному 8 квітня 1971 р. радянсько-іракському договору про економічну співпрацю, Ірак отримав від Радянського Союзу технічну підтримку у проведенні нафтоочисних робіт в Мосулі та кредит на суму 200 млн. руб. під 2.5% річних для модернізації нафтовидобувної промисловості [48, л. 23]. Радянсько-іракські економічні консультації, технічна допомога, надана іракському енергетичному сектору економіки, слугували належним підґрунтям для створення нафтогазової вісі СРСР – Ірак, формування якої остаточно завершилося 8 квітня 1972 р. Договором про дружбу і співпрацю між Радянським Союзом та Іракською Республікою. Ратифікація договору співпала з початком експорту до СРСР іракської нафти з родовища у Північній Румелії. Документ надавав Іраку гарантії радянської допомоги у

розробленні та експлуатації нафтових родовищ в обмін на активну іракську участь у боротьбі проти «імперіалізму, сіонізму і реакції» [109].

Розвиток радянсько-іракської співпраці сприяв активізації близькосхідної політики СРСР, націленої на посилення арабських країн з подальшим встановленням у них «прогресивних (*точніше сказати прорадянських* – В.П.) режимів», здатних реалізовувати співпрацю урядів країн «на взаємовигідній основі» [56, л. 9]. Ось чому більше 80% радянських кредитів, наданих розвиваючим країнам, належать державам близькосхідного регіону [55, л. 64]. Договір про дружбу і співпрацю, підписаний між СРСР та Іраком, став предметом обговорення на квітневому пленумі ЦК КПРС 1973 р., як «приклад реалізації послідовної радянської політики у міжнародних економічних відносинах», що викликав значний резонанс на міжнародній арені [57, л. 134]. Англійська газета «Daily Telegraph» 12 квітня 1972 р., аналізуючи зміни у світовій економіці після підписання Іраком договору з СРСР, зазначала, що «Росія отримала міцні стратегічні позиції у Перській затоці, заповнивши вакуум, що утворився у результаті відходу англійців з цього регіону» [296, с. 49]. Підписання договору поглибило конкуренцію Радянського Союзу з Іраном за політично-економічний вплив на країни Перської затоки та змушувало іранське керівництво розпочати перегляд своєї економічної стратегії на світовому енергетичному ринку.

Іран, скориставшись радянсько-іракськими переговорами, ініціював підписання зі Сполученими Штатами 14 лютого 1971 р. Тегеранського договору, яким скасовував фіксовані ціни на нафту. Договором також передбачалася зміна формули ціноутворення з системи 50/50 на 50/45 на користь нафтоекспортерів та підвищення ціни за барель еталонної Аравійської легкої нафти на 30 центів з можливістю щорічного підняття ціни на необмежені розміри [216, р. 9]. Американський експерт Дж. Барклі охарактеризував договір, підписаний у Тегерані, кінцевим етапом панування «тих днів, коли нафтові корпорації за підтримки своїх урядів диктували умови слабо розвиненим, але суверенним державам» [367, с. 5]. Загалом,

Тегеранські домовленості Ірану та США ознаменували початок структурної перебудови усієї системи міжнародних економічних відносин. Радянський Союз схвалив підписання Тегеранського договору, назвавши його «позитивним результатом боротьби країн – членів ОПЕК, під керівництвом Ірану, проти нафтових картелів і трестів» [46, л. 10].

Зміна правил ціноутворення сприяла зростанню на 80–90% прибутків Ірану з експорту нафти, розширювала ірансько-американську співпрацю: Тегеран, в обмін на недопущення радянського проникнення у район Затоки, отримував від США новітні види озброєння. Постачання американської зброї здійснювалося за розробленою президентом США Р. Ніксоном «Стратегією двох атлантів», в якій Ірану відводилася центральна роль у забезпеченні регіональної безпеки після виходу Великобританії з району Перської затоки [260]. Натомість, налагодження радянсько-іракської співпраці, за переконанням Л. І. Брежнєва, змушувало Ірак переглянути свою зовнішньополітичну діяльність на користь «активної участі у боротьбі проти імперіалізму» й протидії ірансько-американському альянсу на Близькому та Середньому Сході [56, л. 12]. Зокрема, Договір про дружбу і кордони був використаний Саддамом Хусейном для організації бойкоту «Iraq petroleum company» з подальшою її націоналізацією [363, р. 200].

Керівництво компанії звинувачувалося у спланованому скороченні, за березень 1972 р з 55 млн. т. до 27 млн. т., видобування та транспортування нафти по нафтопроводу Кіркукк, що завдало шкоди іракському державному бюджету на суму 122 млн. фунтів. Підривна діяльність «Iraq petroleum company», за повідомленням іракського прес-аташе, відбувалася саме тоді, коли «інші держави-експортери, у зв'язку з підвищенням попиту на нафту, збільшували норми видобування, а Ірак, попри близьке розташування до світового нафтового ринку й низьку собівартість на сировину, вимушений був віддавати свої лідерські позиції з нафтового експорту» [47, л. 51]. Рада революційного командування Іраку використала відмову «Iraq petroleum company» від повернення до завищених показників нафтового видобування

для початку процедури її націоналізації, створюючи нові умови взаємодії між країнами виробниками й споживачами нафти на основі врахування спільних інтересів й відкриваючи перспективи для економічного і соціального розвитку Республіки Ірак [45, л. 3]. Планувалося, що націоналізація компанії створить перспективи для підвищення рівня економічного й соціального розвитку іракського суспільства, згуртує навколо Республіки країни, які підтримують курс неприєднання й забезпечить Ірак політичним лідерством у вирішенні енергетичних проблем близькосхідного регіону [45, л. 4, 8]. З цією метою у листопаді 1972 р. іракський уряд, за підтримки Світового мирного консорціуму, Африкансько-Азіатської солідарності, Національної організації миру і солідарності, організував семінар з нафтових питань, за участі усіх країн-експортерів. На семінарі, беручи до уваги «величезну роль нафти й газу у світовій економічній політиці», обговорювалося питання необхідності здобуття повної енергетичної незалежності від західноєвропейських нафтогазових монополій за умов недоторканості державного суверенітету країн-експортерів [43, л. 7].

Нафтова політика Ірану, який навесні 1973 р. оголосив про встановлення контролю над власністю Міжнародного нафтового консорціуму, відрізнялась від політично-енергетичної стратегії іракського уряду своєю поміркованістю [205, с. 207]. Договір між Іранською національною нафтовою компанією (ІННК) та Міжнародним нафтовим консорціумом (МНК) передбачав збереження упродовж двадцяти років об'ємів видобування сирої нафти на незмінному рівні, направлення до МНК іранських спеціалістів і експертів та самостійне управління ІННК над Абаданським нафтопереробним заводом [383, с. 5]. Ратифікація договору, на думку російського дослідника Л. Складярова, означала фактичну націоналізацію Іраном власної нафтової промисловості, досягнутої, на відміну від Іраку, шляхом компромісу із західними нафтовими компаніями [325, с. 170]. Прибуток, отриманий після націоналізації МНК при незмінному рівні нафтового експорту до США, підсилював іранську

економіку й гарантував стабільність ірансько-американського альянсу навіть на початковому етапі застосування країнами ОПЕК «нафтової зброї» в умовах енергетичної кризи 1973 р. «Нафтова зброя» використовується країнами-експортерами нафти як важіль тиску на провідні світові держави з метою швидкого втілення своїх політичних вимог у життя, шляхом штучного підвищення експортних цін на нафту та запровадження ембарго на її імпорт [304, с. 283].

Уперше «нафтова зброя» у вигляді щомісячного 10% підвищення цін на нафту та ембарго на її поставки була використана країнами ОПЕК через підтримку Ізраїлю урядом США у «Війні Судного дня». Передбачалося, що зростання цін на енергоносії підсилить конкуренцію між країнами-імпортерами на ринку нафтогазових ресурсів й змусить їх відійти від активної участі у близькосхідній політиці [350, с. 518]. Своїми діями тринадцять країн ОПЕК поставили Захід перед 4-кратним підвищенням цін на нафту, створивши прецедент вдалого застосування «енергетичної зброї» у боротьбі проти гегемонії США й інших держав у системі світової економіки [6, л. 10]. Працівники радянського дипломатичного корпусу у Тегерані назвали дії країн ОПЕК початком створення нового світового економічного порядку, що передбачав проведення широкої реформи з націоналізацією стратегічно важливих підприємств; забезпечення стабільних прибутків від експорту ресурсів, шляхом створення буферних запасів сировини й жорсткої прив'язки цін на неї до цін на промислові товари; розширення доступу країн третього світу до новітніх технологій Заходу з наданням їм торговельних преференцій [6, л. 11]. Представники західноєвропейських країн на черговій сесії ЕКОСОР 1972 р., навпаки, підвищення ОПЕК ціни на нафту назвали однією з головних причин економічних струсів у системі міжнародних відносин. Делегат Франції намагався переконати своїх колег по роботі в Організації, що підвищення цін на нафту може призвести до обмеження фінансової допомоги країнам, що розвиваються, підірвати міжнародний порядок, створивши передумови до значної політичної кризи [86, арк. 71].

Іран, попри наявні плюси для власної економіки, відмовився від участі в ембарго, запровадженого країнами ОПЕК по відношенню до США [223, с. 3]. Під час прес-конференції у грудні 1973 р. шах, на прохання прокоментувати створення «Імперії нафти» зауважив: «Іран не підтримав ембарго щодо США і продовжив продавати їм нафту, маючи від цього величезну користь», яка полягала перш за все у збільшенні товарообороту між обома державами й створенні умов для перегруповання сил у близькосхідному регіоні на користь Тегерана [364, р. 16]. Міністр промисловості Іраку, зауваживши на проамериканській орієнтації Ірану та його відмові від використання «нафтової зброї», у середині 1973 р. запропонував радянському керівництву списати Багдаду усі борги за рахунок постачання до СРСР 4 млн. т. іракської нафти [340, с. 18]. Однак, пропозиція міністра не знайшла схвалення у Кремлі.

Отримавши довгострокові контракти на поставки зброї зі США (не дивлячись на значні економічні труднощі американські регулярні поставки зброї в Іран тривали до 1979 р. включно) та забезпечивши власне лідерство у близькосхідному регіоні, Іран з латентного етапу використання «нафтової зброї» перейшов у його відкриту фазу і наприкінці грудня 1973 р. оголосив про підняття нафтових цін до 11,65 дол./бар. Шах, пояснюючи зміну своєї позиції, заявив, що Америка та інші індустріальні країни мають зрозуміти, що дешева нафта закінчилася [364, р. 16]. Іранський уряд також запропонував власну схему ціноутворення, яка мала залежати не від попиту і пропозиції, а від кінцевої вартості похідних від нафти енергоносіїв – газу, рідин і сланців [350, с. 535]. Однак, гарантії Ірану виконувати поставлену американською зовнішньополітичною доктриною роль «жандарма Затоки» у справі протидії радянському впливу на країни регіону, змусили Р. Пехлеві підписати у 1974 р. таємний договір зі США. За цим договором Іран зобов'язувався компенсувати Вашингтону втрати від імпорту нафти у випадку чергового ембарго ОПЕК та підвищення цін на енергоносії [251]. Загалом, іранська політика на ринку нафторесурсів сприяла зростанню

прибутків ІННК з 5.000 млн. дол. у 1973 – 1974 до 18.000 млн. дол. у 1974 – 1975 рр. [359, р. 48]. Тим часом, різкий підйом цін на нафту у грудні 1973 р. послабив економічну залежність Багдаду від СРСР на користь країн Західної Європи та США, зменшивши тим самим радянський вплив не лише на Ірак, але й на регіон в цілому [277, с. 115]. Відхід від тісної співпраці з Іраком, збільшення попиту на дешеві енергоресурси змушували СРСР вдатися до перегляду своєї енергетичної стратегії.

В енергетичному секторі США частка близькосхідної нафти, за даними кореспондента газети «Правда» Б. Стрельнікова, складала 15–20% при відповідному рівні споживання 6,5–7 млн. бар./добу [382, с. 5]. Виходячи з показників споживання нафти, Р. Ніксон підкреслював, що через політику ОПЕК «Америцям не буде вистачати близько 17% нафти, необхідної для задоволення потреб взимку», й поставить країну перед загрозою «серйозної енергетичної кризи» [370, с. 4]. У грудні 1973 р. ОПЕК зменшила рівень видобування нафти порівняно з вереснем на 24 млн. т. й на 32 млн. т. нижче запланованого нафтовими компаніями рівня, що було на 11% нижче потреб країн-імпортерів [205, с. 214]. Падіння рівня нафтовидобування, введення ембарго на експорт нафти до США й участь у ньому Ірану спричинили енергетичну кризу 1973 – 1974 рр., прямим наслідком якої стало зниження промислового індексу Dow Jones для США з 962 до 882 пунктів [260]. За два роки, з 11 січня 1973 р. до 6 грудня 1974 р. Dow Jones впав майже на 45% – з 1051 до 577 пунктів, найболючіше вдаривши по американському машинобудуванню [223, с. 3]. Р. Ніксон заборонив продаж бензину по неділям й на поліг на обмеженні швидкості автомобілів, а постачання паливної нафти для жилих приміщень планувалося скоротити на 15%, для магазинів і підприємств – на 25%, на промислові потреби – 10% [384, с. 5]. Міністр торгівлі США Ф. Дент закликав американських промисловців й рядових споживачів вжити усі необхідні заходи для економії енергії. Дент попереджав, що ресурси США досягли найнижчого рівня за всю історію, й наголошував на загрозі гострого скорочення випуску продукції [379, с. 5].

Одночасно із закликами щодо економії нафтогазових ресурсів, Річард Ніксон у посланні до Конгресу 1 лютого 1974 р. презентував «Проект незалежність» від близькосхідної нафти. Проект був розрахований на п'ять років й передбачав стимулювання розвідки, буріння нових нафтових родовищ на території США з наданням податкових канікул для невеликих нафтових компаній, діючих лише на внутрішньому американському ринку. Великі нафтогазові корпорації, представлені на близькосхідному енергетичному ринку, навпаки, підлягали додатковому оподаткуванню для захисту й стимулювання вітчизняного видобування [180].

Пошук американським урядом альтернативного джерела нафторесурсів, на фоні поглиблення енергетичної кризи, стали предметом обговорення квітневого пленуму ЦК КПРС 26 – 27 квітня 1973 р. [55, л. 9]. Члени Політбюро, беручи до уваги звернення Ніксона до Конгресу про можливий дефіцит деяких видів енергії й зростання цін на пальне, прийняли рішення використати погіршення економічної ситуації у США для розробки й реалізації радянсько-американських проектів у нафтогазовій сфері [55, л. 70]. Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв запропонував США укласти з радянськими нафтовими компаніями так звану компенсаційну угоду, згідно з якою СРСР за рахунок щорічних американських кредитів на суму 4–5 млрд. дол. матиме можливість освоювати нові родовища нафти й газу. Розрахунок за кредити мав проводитися у вигляді поставок до Сполучених Штатів радянських нафти й газу. За двадцять п'ять років поставки газу до США планувалося довести до 500 млрд. м³ [59, л. 12.]. Однак, судячи з доповіді А. А. Громико, зачитаної 16 квітня 1975 р. на Пленумі ЦК КПРС, проект Брежнєва не знайшов широкої підтримки у Вашингтоні, а загальна сума отриманих Москвою кредитів за 1972 – 1974 рр. склала лише 2 млрд. дол. [61, л. 27]. Значно менші показники американського кредитування радянської видобувної промисловості засвідчили неготовність США до широкої співпраці з СРСР в умовах «холодної війни», коли зацікавленість у радянській нафті, як альтернативі близькосхідних поставок,

поступалася прагненням Білого Дому забезпечити одноосібне домінування у районі Перської затоки.

Загалом, енергетична криза 1973 р. стимулювала розвиток нафтогазового сектору радянської економіки (видобуток нафти у 1973 р. зріс майже на 30 млн. т. й газу більш ніж на 17 млрд. руб; планувалося ввести в експлуатацію 11 тис. км. нафтопроводів й газопроводів великих діаметрів, запустити близько 100 крупних компресорних станцій), сприяючи її виходу на європейський та американський енергетичні ринки [54, л. 32]. Економіка США також, незважаючи на застосування країнами ОПЕК «нафтової зброї», зіткнулась з парадоксальним явищем: на фоні реальної загрози стагфляції, росли прибутки нафтових монополій, більшість із яких зосереджувалася на території Близького та Середнього Сходу, перш за все Ірану. Незважаючи на підвищення ставки податків від прибутків монополій у 1974 р. їх дохід склав 520% з розрахунку відсоткової ставки капіталовкладень у близькосхідну нафту 5,2% від загального обсягу інвестицій на отримання інвестиційного прибутку 62,5% [295]. Чистий прибуток нафтових монополій, частково завдяки значному підвищенню цін на бензин, дизельне пальне та керосин, у 1973 р. зріс на 9 млрд. дол., на 79% піднялись прибутки у «Gulf», на 59% у «Еххон» [205, с. 215]. У піковий момент кризи вартість галона бензину з 30 центів збільшилась до 1,2 дол. [301]. У цей же час нафтові прибутки Ірану виросли з 885 млн. дол. у 1971 р. до 17,8 млрд. дол. у 1975 р. [364, р. 17].

Зростання притоку нафтодоларів дало можливість Ірану закласти у план товарообороту зі США на 1975 р. об'єм прибутку у розмірі 15 млрд. дол. Невдовзі цифра була переглянута й скорегована до об'ємів товарообігу у 40 млрд. дол., з яких 14 млрд. дол. планувалося витратити на купівлю США іранської нафти, а 26 млрд. дол. – продаж американських товарів і послуг в Іран за виключенням продажу зброї [6, л. 119]. Контракти між США та Іраном з 1974 р. підписувалися за новими умовами формування цінової політики – «netback», тобто «зворотного рахунку»: із ціни нафтопродуктів виключаються витрати на переробку і транспортування

нафти [235, с. 27]. Вцілому, зростання цін на нафту й, як наслідок, енергетична криза, здійснили революційний переворот не лише у правилах контрахтування між Іраном та США, але й змінили структуру американської економіки, примусивши її звернути увагу на власні резерви паливно-енергетичного комплексу [361, р. 100].

Використання «нафтової зброї» сприяло консолідації країн-експортерів нафти не лише в економіці, але й зовнішньополітичній діяльності, що змусило країни Західної Європи критично оцінити близькосхідну політику США. Не дивлячись на блокування поставок нафти Нідерландам, члени ЄЕС 1973 р. прийняли резолюцію про підтримку арабських країн [318]. Як відомо, жодна держава Західної Європи, окрім Голландії й Португалії, не дозволила використовувати свій повітряний простір для перекидання американської зброї Ізраїлю. «New York Times» 31 жовтня 1973 р. писала: «Більшість країн-членів НАТО дали зрозуміти конфіденційним чином і публічно, що вони або не розділять вашингтонську оцінку кризи, або не можуть зайняти позиції, яка спричинить припинення постачання арабської нафти» [205, с. 217].

Виступали з критикою лояльної до Ізраїлю політики Вашингтона й лідери нафтових монополій. Думка про те, що США мусять по-новому поглянути на розстановку сил на Близькому Сході містилася у листі голови ради директорів «Standard oil of California» Отто Міллера, в якому він закликав США «виявити розуміння прагнень арабських народів й підтримати їх спроби досягти справедливого миру на Близькому Сході» [382, с. 5]. Державний секретар Г. Кісінджер у відповідь на заклики нафтових монополій, звинуватив їх у підтримці «арабських друзів», проти вимог яких рішуче налаштований американський уряд [365, р. 17]. Не знайшла підтримки також ідея США здійснити розподіл нафти між західноєвропейськими державами під егідою «Міжнародної промислової консультативної групи», де провідну роль відігравали американські корпорації. Зокрема, з критикою подібних американських намірів виступали Франція й ФРН [372, с. 5].

Яскравим прикладом протесту країн Західної Європи проізраїльській позиції США стало ініціювання ними газового проекту 1975 р. за участю СРСР й Ірану. Багатосторонній договір між Іраном, Радянським Союзом, ФРН, Австрією, Чехословаччиною щодо поставок іранського природного газу до Західної Європи, шляхом його транзиту через територію СРСР й ЧРСР, був підписаний 30 листопада 1975 р. строком на 20 років. За контрактом іранський газ планувалося постачати до СРСР, де він споживався Закавказькими республіками та східними районами України, а до ФРН, Австрії й Франції мав надходити газ із радянських джерел [193, с. 187; 362, р. 358]. Західноєвропейські держави повинні були розпочати передачу газового устаткування Ірану, який з 1974 р. ініціював видобування природного газу загальною вартістю 9 млрд. дол., як еквівалент 600 тис. бар. нафти [385, р. 8]. Прибуток, отриманий від газового експорту, що за підрахунками радянських учених мав досягнути 430 млн. дол., шах планував використати для розвитку інших галузей економіки, у першу чергу, металургії [193, с. 187].

Вихід радянської нафти й газу на європейський ринок спричинив інтенсивне освоєння нових газових родовищ у Західному Сибіру, закупівлю технологій та відкриття підприємств. Така політика радянського керівництва поставила в залежність економіку СРСР від експорту нафтогазових ресурсів [309]. Зокрема, на XXV з'їзді ЦК КПРС 25 лютого – 5 березня 1976 р. зазначалося, що за умов, коли «за нафтою, газом доводиться все далі їхати на Схід, Північ, а в Західному Сибіру видобуток нафти досягає 150 млн. т. й газу 38 млрд. м³» об'єми зовнішньої торгівлі збільшилися з 22 млрд. руб. у 1970 р. до 51 млрд. в 1975 р. [102, с. 81, 61].

Після завершення дії нафтового ембарго у 1974 р. США мусили врахувати політичну позицію західноєвропейських країн й вдатися до кардинального перегляду своєї енергетичної політики, зробивши ставку на поступовий перехід до використання енергозберігаючих технологій й диверсифікацію джерел постачання [324]. Уряд США, відзначаючи початок

нової ери міжнародних економічних відносин у нафтогазовій сфері, ініціював експериментальний перехід приватних користувачів до електроенергетичного опалення на випадок чергового використання ОПЕК нафтової зброї [356]. Проте, за умов, коли американський експорт близькосхідної нафти був одним із найбільших по відношенню до західноєвропейських держав, а Білий Дім здійснював помітний вплив на загальносвітові енергетичні перспективи, першочерговим завданням для його адміністрації у посткризовий період все ж залишалося відновлення більш тісної співпраці з країнами-експортерами нафти, де головним партнером залишався Іран [264, с. 112].

Сполучені Штати також не могли не враховувати форсоване збільшення нафтогазового експорту СРСР, який 1975 р. довів рівень видобування нафти до 490 млн. т. [158]. Кісінджер використав рішення президента Дж. Картера на обмеження продажі зброї у близькосхідні держави для ініціювання переговорів із СРСР щодо можливого партнерства у нафтовій промисловості. Державний секретар пропонував угоду по формулі «барель за бушель»: США, в обмін на пшеницю, будуть імпортувати радянську нафту. У жовтні 1975 р. навіть були підписані попередні домовленості, але угода не була втілена у життя через відмову радянської сторони від оприлюднення ходу й результатів перемовин з американським урядом, яке могло негативним чином сказатися на відносинах СРСР із державами Близького та Середнього Сходу [260]. Невдалі перемовини з Радянським Союзом змусили Вашингтон скасувати обмеження на збройні поставки до Ірану, так як стабільні закупівлі Іраном упродовж 1970 – 1976 рр. військового обладнання й зброї у США свідчили про наявність тенденції зрощення американського ВПК й іранської нафтової промисловості. Так, Г. Кісінджер під час свого візиту до Ірану 5 – 8 серпня 1976 р. констатував, що Іран за шість років співпраці зі США закупив зброї на 10 млрд. дол., з щорічними витратами 1,7 млн. дол. [6, л. 118]. Наступного, 1977 року, під час візиту державного секретаря США С. Венса до Тегерану, контракти щодо

закупівлі Іраном американської зброї були продовжені й доповнені пунктом про поставки до Ірану п'яти систем радіоелектронної розвідки «АВАКС» [5, л. 43 – 44]. Білий Дім нарощування військових поставок іранській стороні виправдовував необхідністю збереження за Іраном статусу держави, що взяла на себе зобов'язання забезпечувати безперебійний вивіз нафти з Перської затоки в умовах постійної загрози з боку СРСР та Іраку, який має у розпорядженні радянську зброю [5, л. 50].

Об'єми закупленої зброї прямо пропорційно залежали від американського нафтового експорту. Зменшення попиту на іранську нафту скорочувало валютні резерви Ірану й негативно впливало на показники ірансько-американського товарообороту, що неминуче призводило до зростання цін на американські товари на внутрішньому ринку Ірану. Подібне відбулося під час ускладнення ірансько-американських відносин навесні 1976 р., коли США підняли ціни на зразки озброєння для Ірану до 600 млн. дол., що було на 50% дорожче від попередньої вартості закупівель. У відповідь міністр оборони Ірану Х. Туфаньяна вимагав від Вашингтона збільшити об'єми закупівлі іранської нафти пропорційно вартості військових американських поставок [6, л. 100]. Ультиматум пролунав у той час, коли американські аналітики попереджали, що збільшення обсягів нафтового імпорту може спричинити зростання інфляції у США на 0.1 – 0.2% та ускладнити вирішення поставлених Картером економічних завдань [6, л. 88]. Однак, ставка американської адміністрації на Іран, як держави, спроможної підтримувати існування у регіоні вигідних США режимів, змушувала Білий Дім йти на збільшення закупівель іранської нафти, ініціювавши створення у США «стратегічного нафтового резерву» [6, л. 109]. Унаслідок ірансько-американських перемовин Тегеран збільшив видобування іранської нафти до 276 млн. т., що становило 13,2% світового нафтовидобування (без урахування радянських показників) й 19,5% у межах країн ОПЕК. Відповідно зросли й прибутки від нафтового експорту з 20,6 млрд. дол. у 1976 р. до 23 млрд. дол. у 1977 р. [343, с. 59].

Зростання ренти нафтогазового сектору економіки дало можливість Ірану й надалі нарощувати військові закупівлі у США. Згідно випущеного Державним департаментом США звітнього бюлетеня у 1977 р. Іран, витративши 5.8 млрд. дол., вийшов на перше місце серед покупців американської зброї [7, л. 92]. Проте, починаючи з 1978 р. закупки Тегераном американської зброї починають скорочуватись до 2.6 – 3.7 млрд. дол. при від’ємних для Ірану показниках американсько-іранського товарообороту у 6.7 млрд. дол. [8, л. 129]. Частішими, особливо з кінця 1978 – початку 1979 рр., стають випадки повернення рішенням іранського уряду до США літаків, без компенсації збитків від нереалізованих контрактів у сфері військової авіації [12, л. 131]. Дана тенденція, на думку В. Цуканова, пов’язана із завершенням позитивного для Ірану й країн ОПЕК періоду нафтового шоку, для якого було характерним стрімке розширення експортних доходів від нафти [342, с. 76].

Під нафтовими шоками учений має на увазі узгодженість бюджету країни з об’ємами нафтових доходів, які залежать від загальносвітових коливань цін на нафту, що неможливо спланувати. Зменшення прибутків Ірану від нафтового експорту пояснюється їх прикріпленням до доларового еквіваленту, так як нафтодолари йдуть до іранської казни за поточним курсом, а перераховуються в реалі згідно постійного офіційного курсу долара, що значно менше ринкової ставки [342, с. 77].

Зростання інфляції у США негативно позначилося на платіжній здатності американського долара: різко збільшився, до 8 млн. осіб, рівень безробіття, промислове виробництво упало на 12,2%, що у свою чергу зменшило прибуток Ірану від нафтового експорту [61, л. 29]. Прив’язаність ВВП Ірану до нафти на рівні 36,6% у 1977 – 1978 рр. зробило різко відчутним падіння рівня життя населення й активізувало страйковий рух [259, с. 356].

Світовий нафтовий ринок у грудні 1978 р. сколихнуло антишахське повстання нафтовиків, які вимагали встановлення контролю іранського народу над нафтовими промислами та вигнання американців, які працювали

на підприємствах нафтової промисловості у ролі «штрейкбрехерів» (*штрейкбрехери – наймані працівники, що не підтримують страйкуючих – В. П.*) [373, с. 5]. Наслідком загострення ситуації у нафтогазовій сфері стало скорочення видобування нафти з 1.5 млн. бар./день до 500 тис. бар./день, що становило 40% від попереднього рівня [353, р. 2].

У відповідь на страйки й скорочення нафтового експорту, країни ОПЕК домовилися підняти ціни за барель нафти з 20 дол. до 23 дол. [385, р. 4]. Наступного, 1979 р., коли акції протесту в Ірані переросли в ісламську революцію, ціна за барель зросла до 24 дол., спричинивши другу енергетичну кризу для країн Західної Європи [353, р. 2]. Зважаючи на цінову політику ОПЕК, Іран оголосив про зростання ціни на нафту до 21 дол./бар. [11, л. 189]. Що ж стосується США, то дивлячись на те, що у першій половині 1978 р. американський імпорт становив 885 тис. бар./день від загального числа імпортованої нафти й 5% від американських нафтових покладів, енергетична криза 1979 р., за характеристикою секретаря енергетики Шлесінжера, була серйозною, але не критичною [385, р. 9].

Революційний уряд, що прийшов до влади в Ірані, за наполяганням духовного лідера ісламської революції Р. Хомейні, підвищив оподатковувану ставку іноземним нафтовим компаніям-членам Іранського нафтового консорціуму. Так, для «British Petroleum», яка контролювала 40% іранського експорту, з 1979 р. податкова ставка зросла на 30-35% [385, р. 4].

З американськими нафтовими компаніями, які діяли на території Ірану, були анульовані практично усі домовленості, серед них: контракти на закупівлю американської зброї, військової техніки та договір з Транснаціональним нафтовим консорціумом, де частка американських компаній складала 75% від усіх американських капіталовкладень у регіоні. За даними Вашингтону втрати американської сторони лише за контрактами військового спрямування складали 10-12 млрд. дол. [336, с. 72]. Найбільше занепокоєння у ділових колах США викликала подальша доля американського персоналу, який налічував близько 30 тис. осіб, задіяних на

енергетичних об'єктах іранської держави та прямих капіталовкладень у промисловість Ірану, що дорівнювала близько 500 – 700 млн. дол. [8, л. 128].

Нафтовий консорціум почав скорочувати поставки нафти до США, створюючи тим самим штучний дефіцит й прецедент для подальшого підвищення цін [251]. За статистичними даними, до літа 1979 р. США мали достатню кількість нафти, запаси бензину перевищували 4-8% від попереднього 1978 р., а у грудні 1979 р. імпорт іранської нафти продовжував задовольняти 4% споживчих потреб американських громадян, що дало можливість найбільшим нафтовим компаніям продовжувати нарощувати чисті прибутки від операцій із закордонною нафтою [8, л. 126]. У 1979 р. чистий прибуток найбільшої монополії «Еххон» сягнув 4 млрд. дол., при збереженні високих показників інфляції всередині країни [237].

Навідміну від американських нафтових монополій, прибутки Ірану від експорту нафти у першій половині іранського року (21 березня – 22 вересня) склали лише 9 млрд. дол., що призвело до зниження іранського ВВП на 23% [225, с. 261; 336, с. 76]. Новому іранському уряду поступово вдалося стабілізувати видобування нафти, довівши його, за різними даними, до показників 2,4 млн. – 2 млн. бар./день або 4 млн. бар./день з подальшою можливістю нарощування видобування до дореволюційних 6 млн. бар./день [385, р. 9; 13, л. 12]. Не дивлячись на відновлення роботи нафтової галузі в Ірані, більшість учасників конференції ОПЕК в Каракасі 17 – 20 грудня 1979 р. висловились за нове підвищення цін на нафту, за умови, що рівень нової ціни кожна країна визначатиме сама. Уряд Ірану, розірвавши остаточно усі домовленості з іноземними державами, почав продавати нафту по 28 дол./бар. [225, с. 260].

Отже, країни ОПЕК при стабільному рівні нафтовидобування пішли на штучне нарощування енергетичного дефіциту з метою збільшення притоку нафтодоларів. Енергетична криза 1979 р., на відміну від попередньої 1973 – 1974 рр., що стала прикладом використання «нафтової зброї», засвідчила зв'язок між ринком нафторесурсів та політичними процесами у районі

Перської затоки. Криза також продемонструвала залежність цінової ставки на нафту не тільки від регулювання країнами-експортерами «нафтової пропозиції» для імпортерів, а й від санкцій, ужитих США, державами Західної Європи по відношенню до членів ОПЕК. Ісламська революція стала, з одного боку, каталізатором переходу до зростання цін на нафту, а з іншого, започаткувала санкційне регулювання близькосхідного нафтового експорту й іноземних інвестицій у район Затоки.

Початком американської політики санкцій щодо утвореної після революції Ісламської Республіки Іран стало підписання Джиммі Картером Розпорядження 4702 про заборону імпорту до США іранської нафти (сягав 4% або 35 млн. т. внутрішнього споживання енергоресурсів, а об'єм імпорту до жовтня 1979 р. складав 75 тис. бар. сирої нафти [13, л. 160]) та нафтопродуктів, як з ІРІ, так і з вільних торговельних зон [169]. Розпорядження було доповнено виконавчим наказом президента США №12170 від 14 листопада 1979 р., згідно з яким ситуація в Ірані проголошувалася «незвичайною й екстраординарною, що загрожує національній безпеці США, зовнішній політиці, економіці» й потребує запровадження надзвичайного стану щодо цієї ситуації з подальшим арештом власності Ісламської Республіки Іран та її прибутків [167].

Загальний об'єм іранських активів, розміщених в американських банках, за даними іранської сторони, дорівнював 12 млрд. дол., американської – 8 млрд. дол. [9, л. 89]. Рішення Джиммі Картера щодо арешту іранських рахунків в американських банках США й за кордоном, за оцінками радянського МЗС, було націлене перш за все на недопущення вкрай негативних наслідків для долара у результаті вилучення іранських активів та з метою залучення на свій бік західноєвропейських держав [8, л. 122]. Адміністрація Білого Дому проводила інтенсивні переговори з провідними західноєвропейськими партнерами щодо здійснення тиску на Хомейні й відмову від розміщення у банках європейських держав іранських вкладів [8, л. 123]. Однак, уряди країн Західної Європи не поспішали

приєднуватись до санкцій проти Ірану, так як заморожування іранських банківських вкладів спричинило стурбованість серед країн ОПЕК, які почали розміщувати свої нафтодолари у європейських банках й збільшили кількість євродоларів на світовому енергетичному ринку, нанісши тим самим удар по стійкому долару США [9, л. 91].

Запроваджені санкції остаточно позбавляли Америку виходу на іранський ринок, а Дж. Картера популярності в американському бізнес-середовищі. Намагаючись переконати іранське керівництво розпочати діалог з адміністрацією Білого Дому, спеціально створена Служба конгресу США наполягала на посиленні економічного й військового тиску на Іран [9, л. 92]. До запропонованого військово-політичного плану Конгресу були включені пропозиції повної окупації іранської території, нанесення вибіркових ударів по містах й нафтовим промислам ІРІ, запровадження військової блокади з моря, суші й можливого використання місцевих племен, що вимагають автономії, для здійснення повномасштабної інтервенції [8, л. 127]. Плани високопосадовців США стали відомі радянському керівництву. Андрій Громико виступив в ООН із критикою намірів США втрутитися у внутрішні справи Ірану [251]. У свою чергу міністр нафтовидобувної промисловості Ірану А. Моінфар заявив, що відповіддю на силове захоплення іранської території буде повна ліквідація центрів нафтогазового видобування [9, л. 93].

Енергетична й іранська криза 1979 – 1980 рр. позитивним чином вплинули на розвиток нафтогазового сектору Радянського Союзу, що вийшов у світові лідери по енергетичному експорту. Станом на 1979 р. довжина радянських нафтопроводів, призначених для перекачування сирої нафти й нафтопродуктів, нараховувала 67 400 км. Було введено в дію новий нафтовий коридор, що проходив по території Уралу загальною довжиною 3 300 км та розпочато комплектування нафтопроводу з Сургуту до Пермі [362, р. 58]. Дослідження стану й перспектив радянської економіки, проведене ЦРУ США у 1978 – 1979 рр. продемонструвало обернено пропорційну залежність зростаючого попиту у світі на нафту й газ СРСР й пропозицію радянського

сировинного виробництва. Так, упродовж 1971 – 1979 рр. намітилися тенденції поступового зниження видобування нафти з 6.8% до 2.4%, що дорівнювало денній нормі буріння об'ємом 11.7 млн. бар. [84, арк. 127 – 128].

Однак, скорочення країнами Західної Європи й США імпорту іранської нафти, на фоні санкцій проти Ірану, змушували їх купувати здешевлену, за рахунок застарілих технологій видобування у Західному Сибіру, радянську нафту й газ. Головним імпортером радянської нафти у Західній Європі виступала Організація економічної кооперації й управління (OECD). Організація у 1979 р. отримувала 1.1 млн. бар. нафти/день, з яких 0.2% від загального імпорту направляла до США й Японії, на правах постійних членів організації [366, р. 352 – 353]. Окрім цього, США мали прямі нафтові поставки з СРСР, що в 1979 р. оцінювалися у 3 604 млн. дол. [366, р. 379]. Загалом, Москва, при збереженні мінімальних показників нафтовидобування, у 1979 р. отримала 9 млрд. дол. прибутку від експорту [84, арк. 160].

Звільнення іранського нафтового ринку від американських монополістів у ході ісламської революції, що носила антиамериканський характер, та подальша енергетична криза не лише збільшили політичну напруженість у регіоні, а й сприяли перегляду радянсько-іранських відносин. Нафтогазова співпраця Радянського Союзу та Ірану мала місце, починаючи ще з 1975 р. й була представлена багатосторонніми контрактами або домовленостями щодо обміну спеціалістами. Наприклад, радянські фахівці, згідно з контрактом між всесоюзним об'єднанням «Нафтохімпрокекспорт» й Іранською національною газовою компанією від 17 квітня 1978 р., брали участь у спорудженні другої гілки Трансіранського магістрального газопроводу й продовжували працювати навіть у розпал революційних подій. Відсутність гарантій безпеки з боку іранської й радянської сторін часто призводили до травм або навіть загибелі працівників. Наприклад, під час стрілянини у районі вул. Хафез смертельно поранили технік Управління будівництва Трансіранського газопроводу Михайла Сухова [39, л. 154].

Розрив іранським керівництвом контрактів з Міжнародним нафтовим консорціумом, на фоні підняття ОПЕК цін на газ, нафту для західноєвропейських споживачів, змусили Іран переглянути умови транспортування газу на радянську територію, який потім мав йти до країн Західної Європи. Переговори на рівні міністрів економіки обох країн, але без участі європейської сторони, пройшли 30 вересня – 1 жовтня 1979 р., де вирішувалися питання імовірного збільшення об'ємів та ціни на газ, імпортованого на радянську територію, до рівня міжнародних цін. Передбачався також перехід від розрахунку в рублях на вільно конвертуючу валюту з переглядом формули вирівнювання експортної ціни [10, л. 160].

Введення радянських військ до Афганістану, напружені відносини обох держав зі США, чергове збільшення ОПЕК цін на нафту до 32 дол./бар. спричинили не лише згорання переговорного процесу, але й виключення «газового питання» з радянсько-іранських контрактів. Хоча, показники виробництва газу в СРСР у 1979 р. були найвищими за всі попередні роки й становили 121.8 млрд. м³, що могло слугувати гарантією для підписання довготривалих газових радянсько-іранських контрактів [84, арк. 133].

Окрім домовленостей в енергетичному секторі економіки, переглядалися радянсько-іранські міжурядові договори, зокрема в частині співпраці в рамках спільних акціонерних товариств. Було заборонено перереєстрацію земельної ділянки в м. Казвіні для акціонерного товариства «Іранраднафта» та без погодження з радянською стороною передано її у розпорядження третім особам з правом демонтажу усього обладнання, що належало товариству [21, л. 60]. Суперечки з приводу економічно вигідної земельної ділянки тривали до 1983 р., й завершилися погодженням АТ «Іранраднафта» продати землі м. Казвін в обмін на аналогічну ділянку в районі м. Ензелі [31, л.129].

Ензелі належить до провінції Гілян, є одним із найбільш значущих портів на узбережжі Каспійського моря, через які здійснювався товарообмін між СРСР та ІРІ. Радянський Союз та Іран розглядали Каспійське море з його

потужними нафтогазовими покладами зоною свого стратегічного впливу, а тому дозвіл іранської влади викупити земельну ділянку в Ензелі можна розглядати як спробу Ірану прив'язати радянську політику в каспійському регіоні до інтересів іранського нафтогазового сектору економіки. Цим, зокрема, пояснюється збереження після іранської революції чинності договорів між СРСР та Іраном від 1921 і 1940 рр. про правовий статус Каспію, як закритого у правовому аспекті водоймища, де акваторія слугує простором загального користування, тобто не розподілена ніякими кордонами (виняток становлять лише риболовні зони) [196, с. 231]. Закритий статус Каспійського моря й режим особливого користування його ресурсами для СРСР й ІРІ став основою для радянсько-іранської співпраці по програмі захисту природних морських багатств від забруднення з одночасною геохімічною розвідкою Півночі Каспію [16, л. 57]. Спираючись на чинні радянсько-іранські договори, ІННК у травні 1984 р. розпочала розвідку та буріння в південно-східній частині Каспійського моря та звернулася до радянської сторони з проханням надати для експлуатації бурильну установку «Джек АП» [35, л. 164]. СРСР надав Ірану необхідну технічну підтримку, сприявши тим самим повному підпорядкуванню нафтогазових відносин у прикаспійському регіоні політиці з Москви та Ірану [303, с. 518].

Поглиблення конфронтації Ірану зі США спричинило оприлюднення 7 квітня 1980 р. Дж. Картером виконавчого наказу № 12205 про розрив дипломатичних відносин з Іраном і введення ембарго на весь американський експорт в Іран, за виключенням продовольства і медикаментів [183]. Посилення деструктивної ролі американських санкцій для іранської економіки відбулося 17 квітня 1980 р. після оприлюднення президентом США наказу № 12211 про введення ембарго на весь іранський імпорт. Заборона стосувалася усіх без винятку осіб, які в'їхали в Іран з комерційною чи туристичною метою [184]. Новий виток санкцій США щодо Ірану став наслідком запровадженої у січні 1980 р. доктрини Картера, згідно з якою район Перської затоки оголошувався зоною американських інтересів. Будь-

яка спроба зовнішніх сил отримати контроль над районом Затоки мала бути розцінена як сигнал для застосування Сполученими Штатами збройних сил [298]. Санкції, разом із новою політичною доктриною, свідчили про остаточну втрату для США Ірану в його ролі «провідника американської політики у регіоні» та спричинили поглиблення енергетичної кризи, яка з економічної площини перейшла у політичну. Коли у травні 1980 р. до санкцій проти Ірану приєдналися країни Західної Європи ціни на нафту стрімко пішли вгору й зупинилися на межі 36–45 дол./бар. [302]. Іран все частіше почав використовувати ОПЕК, за влучним твердженням академіка А. Хазанова, в якості «трибуни для критики» США, особливо після розгортання війни з Іраком, якому на початковому етапі симпатизували як США, так і СРСР [336, с. 105].

Початок ірансько-іракської війни поглибив кризу на світовому енергетичному ринку, зменшивши нафтовий експорт на 4 млн. бар. або на 15% від загального об'єму нафтовидобування країнами ОПЕК [350, с. 618]. Судячи з доповіді директора ЦРУ щодо наслідків ірансько-іракського конфлікту, стрибок показників нафтовидобування Ірану та Іраку негативним чином вплинув на американську й західноєвропейську економіку, так як у 1980 р. Ірак експортував 3 млн. бар., а Іран 800 тис. бар. нафти щоденно, покриваючи 1–2% енергетичних потреб США. Не дивлячись на те, що США не імпортували іранську нафту, погіршення стану нафтовидобувної промисловості Іраку та ІРІ перетворювало Вашингтон на заручника ситуації, чим міг скористатися СРСР для збільшення своєї економічної ваги у регіоні, запропонувавши роль посередника у справі підписання перемир'я між Тегераном і Багдадом [174].

Чергове засідання ОПЕК у грудні 1980 р. зафіксувало рішення про підвищення цін на нафту до 34 дол./бар. [318]. Скорочення видобування нафти та підвищення цін на її експорт були використані Радянським Союзом для нарощування власного нафтового постачання у доларову зону. СРСР у 1980 р. експортував 19.7% видобутої нафти, що становило 60-80% усіх

валютних надходжень в радянський бюджет [347]. Однак, нафтовидобувна промисловість СРСР потребувала модернізації, так як 313 млн. т. нафти у 1980 р. вдалося отримати шляхом введення в експлуатацію родовищ із низькими показниками виробничої потужності (60 т/добу) [158]. Ускладнило процес модернізації технології буріння запровадження США санкцій проти Кремля, які полягали у введенні ембарго на американське устаткування, необхідне для спорудження європейсько-сибірського газопроводу [281].

Прагнення Радянського Союзу зберегти власні позиції на європейському нафтогазовому ринку, разом із погіршенням якості нафтових родовищ, змушувало радянське керівництво вдаватися до налагодження економічних зв'язків з Іраном. СРСР у вересні 1982 р. апелював до Ірану з питання щодо невиконання ним підписаного ще 1963 р. спільного договору про надання іранському керівництву кредитів на суму 1.4 млрд. руб., розрахунки по яким мали здійснюватися у вигляді поставок до СРСР газу, нафти чи інших товарів [26, л. 58]. З метою виходу із ситуації, у червні 1982 р. радянська сторона запропонувала Міністерству торгівлі Ірану, Міністерству економіки й фінансів, Центральному банку Ірану використати несплачені по кредитах кошти у вигляді закуплених для СРСР 870 тис. т. нафти, еквівалентної рівню заборгованості, переведеної з реалового рахунку на рублі по курсу грама золота [26, л. 59 – 60]. Радянська пропозиція не знайшла підтримки в іранському уряді, рахунки в банках було заморожено.

Невдалою виявилася повторна спроба Радянського Союзу у 1983 р. збалансувати з Іраном взаємні торговельні операції та домовитися про поставки додаткових 350 тис. т. сирової іранської нафти [30, л. 121]. ІННК висловила готовність провести переговори з СРСР лише після дозволу міністерства торгівлі ІРІ. Реальна ж ситуація на фронтах ірансько-іракської війни відкладала переговори на невизначений термін. Разом з тим, товарообіг між СРСР та ІРІ у вартісному еквіваленті скоротився з 766 млн. руб. у 1982 р. до 484 млн. руб. у 1984 р. [244, с. 45]. Скорочення фінансових надходжень до бюджету СРСР, у зв'язку із заморожуванням радянсько-іранських відносин

та прийняттям ОПЕК рішення знизити ціну за барель нафти з 34 до 29 дол. негативно позначилися на радянській економіці, в якій нафтогазовий експорт складав 55% від загального прибутку в бюджеті держави [281; 323, с. 82].

Причини недорахування прибутків від нафтових поставок у доларову зону варто шукати не лише у ціновій політиці ОПЕК, але й у становищі нафтової промисловості Радянського Союзу. Вже з початку 1985 р. намітилися тенденції зниження продуктивності введених у експлуатацію родовищ Західного Сибіру, які до цього компенсували суттєве падіння видобутку по всіх нафтовидобувних регіонах країни. Об'єми видобування нафти, у порівнянні з 1984 р., упали на 13 млн. т., а собівартість, навпаки, збільшилась у двічі й не могла бути компенсована на ринку через загальне падіння цін на нафту [158].

Падіння рівня видобування фактично зривало план по нафтовидобуванню на 1985 р. й змушувало фахівців вдаватися до зменшення частки нафти у паливно-енергетичному балансі СРСР при одночасному нарощуванні частки природного газу до 51% [330, с. 8]. Радянський Союз у 1986 р. виходить на перше місце по об'ємам видобутку природного газу, продовжуючи, при цьому, екстенсивне нарощування рівня видобування нафти [152, с. 225]. СРСР в останнє вдалося збільшити показники буріння нафти на 1% (до 570 млн. т.) у 1987 р. якраз у той момент, коли іранська нафтогазова промисловість переживала кризу у зв'язку з танкерною війною – нападом авіації і військово-морських сил Ірану й Іраку на нафтопромисли й танкери один одного [323, с. 83].

Першим ініціював військові удари по нафтовим танкерам Ірак, врахувавши той факт, що весь експорт іранської нафти йде через Перську затоку на бортах танкерів, завантажених на острові Харк [313]. Удари по нафтовій інфраструктурі Ірану значно зменшили його експортну потужність й пришвидшили негативні темпи приросту реального ВВП, що становили упродовж 1987 – 1988 рр. 6.7 – 7.3% при одночасному зростанні цін на товари внутрішнього виробництва на 27.6 – 23.9% відповідно [342, с. 84].

Падіння видобування нафти у СРСР та ІРІ, погіршення внутрішньоекономічних показників, сприяли зростанню зацікавленості урядів обох країн у відродженні радянсько-іранської нафтогазової співпраці.

Перспективи співпраці обох країн відкрилися після ліквідації протягом 1988 – 1989 рр. у бюджеті Москви й Тегарану видатків на проведення військових кампаній та прийняття нової економічної програми розвитку, орієнтованої на ринкові принципи й загальну лібералізацію господарського життя, здатної подолати падіння життєвого рівня населення [274, с. 2].

Урядами ІРІ та СРСР було ініційовано перегляд шляхів і можливостей залучення іноземних інвестицій до процесу оздоровлення нафтогазової промисловості. Президент СРСР М. Горбачов підписав постанову «Про затвердження положення про порядок відкриття й діяльності в СРСР представництв іноземних фірм, банків та організацій», якою відкривав доступ іноземним інвесторам та іноземному капіталу до важливих сфер радянської економіки. [121]. Шлях до залучення іноземних інвестицій в ІРІ було покладено Законом про підтримку й гарантії іноземних інвестицій. Закон накреслював основні етапи інвестиціювання іноземного капіталу та визначав ряд обмежень в діяльності іноземних компаній [280]. Саме відсутність популярності на світовому інвестиційному ринку радянської та іранської економічної моделі, необхідність пожвавлення економічного розвитку задля вирішення соціальних та політичних проблем, стали першочерговими причинами відновлення радянсько-іранського діалогу.

Відновлення радянсько-іранської нафтогазової співпраці розпочалося з візиту у січні 1989 р. до Ірану делегації Міністерства газової промисловості СРСР, за участю заступника міністра газової промисловості С. С. Комісарова, заступника директора промислового об'єднання «Газифікація» А. Т. Баранчука, заступника директора всесоюзного об'єднання «Зарубіжнафта» М. С. Константинова, провідного інженера відділу газових турбін «Невського заводу» М. М. Лося, який відповідав за технологічну частину переговорів, та інших [36, л. 1]. Під час перебування групи

радянських фахівців в ІРІ планувалося, спільно з НІГК, дослідити газопровід МІГ-1, вивчити документацію та оцінити технічне становища іранських газопроводів. Як повідомляє посольство СРСР в Ірані, у ході візиту «визначалися об'єми робіт по ревізії, відновленню, повторному випробуванню, заміні арматури й іншого обладнання лінійної частини газопроводу і компресорних станцій. Обговорювалися потреби іранської сторони в обладнанні й матеріалах, необхідність участі у модифікаційних роботах радянських організацій» [36, л. 2].

Результатом переговорів стало підписання 2 лютого 1989 р Протоколу співпраці між НІГК Ірану й Міністерством газової промисловості Радянського Союзу. На підставі домовленостей, закріплених у Протоколі, генеральний директор НІГК, заступник міністра нафти Іранської Республіки М. Джаррахі у супроводі чотирьох-п'яти спеціалістів нафтогазової сфери промисловості мали здійснити у другій половині травня 1989 р. візит до СРСР. Тижнева робоча зустріч передбачала ознайомлення іранських спеціалістів з об'єктами радянської газової промисловості [37, л. 83].

Зустріч на рівні міністерств відбулася пізніше запланованих термінів, 20 – 27 липня 1989 р., й відіграла важливу роль в оздоровленні економіки Ірану [38, л. 155]. У рамках візиту іранської делегації пройшли переговори торговельного представника СРСР В ІРІ В. І. Борисова з генеральним директором НІНК М. Парвініаном, в ході яких було обговорено питання співпраці з буріння шельфу південної частини Каспійського моря [38, л. 190].

Участь у відбудові нафтогазового сектору іранської економіки давала СРСР можливість зберегти свою присутність на Близькому та Середньому Сході після закінчення афганської війни та розриву тісної співпраці з Іраком. Зростання світових цін на нафту на 1.22 дол./бар. на фоні технічного відставання обох країн та наявності потреб у збільшенні видобування нафти й газу підвищували для СРСР й ІРІ значущість двосторонніх контрактів по реверсному експорту енергетичних ресурсів. Перед СРСР стояла також проблема покращення географії розташування баз нафтогазодобування, що

мали відповідати вимогам мінімізації витрат при безпосередньому збільшенню обсягів видобутку. Найбільші радянські нафтогазові родовища у Західному Сибіру, Астрахані, Архангельську станом на 1989 р. знизили показники добування, що автоматично призвело до зростання собівартості ресурсів та витрат на їх видобування майже вдвічі [158]. За підрахунками академіка А. А. Трофімука, СРСР для збереження своїх позицій на світовому ринку необхідно було лише за 1989 р. збільшити об'єми буріння у 6,8 раз, що автоматично збільшувало затрати у 8,3 рази [158]. Виснаження родовищ нафти вело до зниження її якості, негативно впливаючи на надходження до державного бюджету нафтодоларів. Про згубну дію для радянської нафтогазової промисловості екстенсивних видобувних технологій попереджав партійне керівництво ще 1980 р. член АН СРСР Олександр Крилов. Учений наголошував на тому, що стабільно максимальні показники видобування нафти при використанні застарілих технологій, засвідчують досягнення піку кризи буріння, після якого настає різкий спад кількості й якості видобутої сировини [84, арк. 131]. Підписання ж широкомасштабного договору про нафту й газопостачання з Іраном було одним із можливих шляхів виходу з енергетичної кризи для СРСР. Договір мав забезпечити радянську сторону відносно дешевими нафтою й газом до того моменту, поки в СРСР не будуть відкриті нові нафтогазові родовища.

Зустріч М. С. Горбачова та А. Хошемі Рафсанджані, що проходила літом 1989 р. в Москві, завершилась підписанням 22 червня 1989 р. Декларації про принципи відносин й дружньої співпраці між СРСР та Ісламською Республікою Іран, Довгострокової програми торгово-економічної і науково-технічної співпраці між СРСР та ІРІ, на період до 2000 р. Голова іранського парламенту під час підписання стратегічно важливих двосторонніх договорів відзначив, що подібне зближення у відносинах з Радянським Союзом пов'язане з ім'ям Хомейні, який «радив досягнути покращення контактів з великим північним сусідом [327, с. 85].

Декларація мала завірнення двох сторін у сприянні надання нафтогазовим відносинам справедливого характеру в системі світової економіки й готовності держав до співпраці з метою ліквідації дискримінаційних дій у сфері міжнародних економічних відносин, скорочення розриву між Північчю і Півднем, та недопущення торгово-економічного тиску з політичною метою [107]. Тоді як Довгострокова програма співпраці передбачала поступове з'єднання енергетичних систем двох держав, обмін енергоресурсами, проведення спільних геологорозвідувальних, геофізичних і бурових робіт на нафту й газ в Каспійському морі. Планувалося спільне освоєння нових нафтогазових родовищ з введенням провідних технологічних процесів інтенсифікації видобування нафти й газу. Поступово використані технології для інтенсифікації нафтогазодобування мали перейти до ІРІ. Накреслювались також поставки іранського природного газу до СРСР у розмірі 2–3 млрд.куб./рік в обмін на радянські комплектуючі, механізми й надання послуг для будівництва промислових об'єктів Ісламської Республіки [111].

Декларація та Довгострокова програма співпраці здійснили перелом у відносинах між Радянським Союзом та Іраном, відкрили перспективи до їх динамічного і всебічного розвитку, заклали основи нового формату нафтогазової співпраці Росії з Іраном після розпаду СРСР й ліквідації біполярної системи міжнародних відносин. Про важливу роль для іранської держави підписаних договорів говорив у своєму інтерв'ю іранській газеті «Етталаат» колишній заступник міністра закордонних справ Ірану Ларіджані. Він назвав перебування Рафсанджані в Москві «найбільшим успіхом дипломатії ІРІ, результатом якого стануть значні зміни розстановки сил у регіоні та в системі міжнародних відносин» [327, с. 90].

Отже, регіон Близького та Середнього Сходу з його потужним енергетичним потенціалом став зоною перетину геополітичних інтересів СРСР й США, а постійна боротьба Ірану за регіональне лідерство спричинила радянсько-американське змагання за вплив на іранську

економіку, як основу до встановлення контролю над нафтовим експортом через Перську затоку. Радянсько-американсько-іранський близькосхідний нафтогазовий трикутник почав складатися в умовах першої енергетичної кризи 1973 – 1974 рр., під час якої СРСР уперше виступив у ролі експортера дешевої нафти й газу на західноєвропейський енергетичний ринок. Використання ОПЕК «нафтової зброї» збільшило надходження нафтодоларів до бюджету Ірану й сприяло, з одного боку, поглибленню економічної, військової співпраці зі США, а з іншого, заклало фундамент ісламського відродження, яке на думку С. Хантінгтона, стояло на ісламістських, а не демократичних, основах [339, с. 70]. Ісламське відродження розпочалося революцією в Ірані 1979 р., яка стала каталізатором другої енергетичної кризи й спричинила перегрупування сил на близькосхідному театрі міжнародних економічних відносин. Іран став єдиною країною у регіоні, що фактично відмовилась від дипломатичних відносин з Вашингтоном, а Радянський Союз, унаслідок погіршення відносин з Іраком та заморожування нафтогазової співпраці з Іраном, почав шукати шляхи економічного зближення зі Сполученими Штатами. Американсько-радянський енергетичний альянс виявився нежиттєздатним в умовах «холодної війни» та прагнень Білого Дому, шляхом запровадження санкцій, утримати Іран у фарватері своєї зовнішньополітичної доктрини. Санкційний тиск на ІРІ не лише остаточно розірвав ірансько-американську економічну співпрацю, але й поклав початок розірванню нафтогазового трикутника на користь більш тісної співпраці Ірану з СРСР. Двосторонні радянсько-іранські договори створили прецедент для побудови нової системи економічних зв'язків на Близькому та Середньому Сході, яка продовжила діяти й у наступне десятиліття після розпаду СРСР. Таким чином, нафтогазовий трикутник СРСР – Іран – США, складений в умовах політизації енергетичного питання заклав основи близькосхідної енергетичної політики та визначив головні напрямки внутрішньої й зовнішньої політики як Радянського Союзу так і Ірану.

3.2. Радянсько-іранські відносини у поза нафтовому секторі економіки

Іран, домінуючи на ринку енергетичних ресурсів, має проблеми, пов'язані із нерівномірним розвитком галузей важкої й видобувної промисловості. Залежність на 80% бюджету іранської держави від нафтогазового експорту значно деформує мікроекономічні показники, ставлячи їх у залежність від цінових коливань на ресурсному ринку [315, с. 32]. Подолати нерівномірність розвитку економіки Ірану намагалися по чергово шах Реза Пехлеві й аятола Хомейні, шляхом впровадження розроблених ними економічних моделей.

Мохаммед Реза Пехлеві (шах Ірану 1953 – 1977 рр.), прийшовши до влади у результаті державного перевороту проти уряду Моссадика, взяв курс на впровадження політики «позитивного націоналізму» – здобуття максимальної політичної й економічної незалежності за умов узгодження своїх інтересів з інтересами однієї з провідних світових держав [224, с. 306]. Сполучені Штати Америки, беручи до уваги плани шаха досягти економічне й політичне лідерство на Близькому та Середньому Сході, були зацікавлені у посиленні політичної ваги Ірану, як держави, що мала спільний кордон із СРСР й була здатна не лише стримувати радянське проникнення у Перську затоку, а й підтримувати на регіональному рівні існування вигідних Вашингтону режимів [6, л. 110]. Підтримка США була використана для проведення цілої серії економічних реформ, названих Пехлеві «білою революцією шаха і народу» – кампанії з модернізації життя у державі шляхом розширення системи освіти, індустріалізації, запровадження інноваційних технологій, перебудови аграрного сектору [349, с. 156]. Революційні зрушення в економіці полягали не стільки в оновленні усіх сфер суспільного життя, стільки у запереченні традиційних законів розвитку держави на користь «вестернізації», що фактично проявлялося у протистоянні фінансової еліти й групи клерикалів.

«Вестернізація» – розповсюдження західних ідеалів й норм, на думку С. Хантінгтона, тісно пов'язана з модернізацією, тобто різким ривком економічного розвитку до показників високорозвинених країн. Вона сприяє підсиленню економіки, військової й політичної могутності держави. Паралельно з цими процесами у суспільстві розриваються традиційні зв'язки, зумовлюючи кризу ідентичності та підвищуючи роль релігійних інститутів [339, с. 43].

Точка зору С. Хантінгтона знайшла своє підтвердження під час реалізації шахських реформ: в Ірані виникла ідеологічна конфронтація між прозахідними прибічниками Рези Пехлеві й теоретиками, що виступали за збереження релігійних народних традицій. Впровадження «білої революції» у життя означало перемогу ідеологічних концепцій, розроблених найближчим оточенням Пехлеві. Була побудована нова система економічних зв'язків іранського суспільства, основана на законах ринкової економіки з сильним державним регулюванням та технологічною прив'язкою до імпорту здебільшого американських товарів й устаткування. Створену економічну модель Н. М. Мамедова назвала «державно-бюрократичним капіталізмом», спираючись на той факт, що реформування більшою мірою стосувалося державного сектору економіки й вузького кола підприємців, які тісно співпрацювали із шахським двором та іноземним капіталом [286].

За оцінками американських експертів, навколо шаха було сформовано п'ять впливових груп, що замикали на собі всі фінансові потоки: найближче оточення шаха (дружина, сестра Ашфар, придворний міністр Асадалла Алам, генерал Хусейн Фадуст, особистий секретар Мойніян, міністр економіки й фінансів Х. Ансарі, прем'єр-міністр Ховейда, командувач військовими силами генерал Хатамі, військовий радник генерал Айаді. Представники Національної нафтової компанії Дж. Шаріф – Емам, Екбал), далекі родичі, особисто довірені особи, воєначальники та міністри [6, л. 103 – 104].

Економічна реформа реалізовувалася нерівномірно, була спрямована переважно на індустріалізацію та будівництво крупних державних

промислових підприємств. На першому етапі «білої революції шаха й народу» національний прибуток Ірану збільшився із 172 дол. у 1962 – 1963 до 457 дол. у 1972 – 1973 фінансовому році [288]. Зростання доходів державного бюджету обумовлювалася, більшою мірою, стимулюванням дрібних підприємців, частка яких збільшилася за даний період майже удвічі завдяки проведеній земельній реформі, якою передбачалося створення акціонерних товариств, приватизація промислових підприємств для аграрних потреб із залученням фермерів та людей, що мали досвід з кооперування [238].

Зростання цін на нафту внаслідок першого нафтового шоку 1972 – 1973 рр. формувало попит на високотехнологічні промислові підприємства, які іранська влада почала закупати «під ключ» переважно у США. Такими діями реформатори завдали непомірної шкоди дрібній та середній промисловості Ірану, поставивши підприємців в опозицію до офіційної світської влади [288]. Використання іноземних технологій у створенні комплексу підприємств переводило іранську економіку у повну залежність від інтересів іноземних партнерів й перетворювало збудовані виробничі комплекси на послуговувачів інтересів нафтових монополій, де кількісну перевагу мали представники американських корпорацій. Так, станом на 1977 р. в Ірані мали свої капіталовкладення 500 американських компаній, які отримували близько 250 млн. дол. прибутку, 35% якого становили прибутки на інвестиції [8, л. 128]. Для порівняння, у 1977 р. загальний показник прибутку США від прямих інвестицій до країн, що розвиваються, складав 7,8 млрд. дол., вдвічі перевищуючи рівень капіталовкладення країнами Західної Європи [8, л. 6]. Залучення іноземного капіталу підвищувало рейтинг Ірану на світових ринках з точки зору його потенційної здатності до освоєння сучасних технологій й фінансових можливостей [286]. Враховувалися також річні темпи приросту ВВП, що у 1977 р. виросли у 2,8 рази й становили 10,8% на душу населення [274, с. 3].

Іран, особливо його столиця Тегеран, поступово перетворювався на законодавця мод. За спогадами співробітника Будинку радянської культури в

Тегерані О. І. Жигаліної, «столиця, найперше її північні райони, за своїм рівнем життя нагадувала Париж» [199]. Однак, стрімке зростання прибутків в економіці іранської держави за рахунок іноземних корпорацій суперечило політиці «позитивного націоналізму» Пехлеві. Іноземні фірми, які контролювали будівництво сучасних промислових підприємств, прив'язували іранську важку промисловість у її технологічному та галузевому наборі до загальноєвропейської виробничої системи [288]. До того ж, процес «шахської індустріалізації», націленої на побудову мережі промислових підприємств, напряду не пов'язаних з нафтогазовим сектором, гальмувався через незацікавленість американських інвесторів вкладати гроші у поза нафтовий сектор економіки Ірану. Шах, у свою чергу, намагався переорієнтувати економіку держави на експорт продукції, не пов'язаної з нафтовидобуванням, справедливо оцінюючи, за спогадами Надзвичайного й Уповноваженого посла СРСР в Ірані В. М. Виноградова, іранські запаси нафти як вичерпні [195, с. 367]. Конфлікт інтересів оточення Мухамеда Рези Пехлеві з інвесторами, які представляли позицію офіційного Вашингтона, зацікавленого у побудові в Ірані економіки залежної від іноземного імпорту, підштовхнув шаха до відновлення діалогу про співпрацю з Радянським Союзом. Зацікавленість СРСР у розширенні своєї економічної присутності в районі Затоки зумовила перегляд радянської зовнішньої політики щодо Ірану у бік сприяння мінімізації залежності іранської держави від світового ринку, шляхом переходу до експортно орієнтованого типу індустріалізації.

Радянсько-іранські відносини певною мірою були скореговані реформами, націленими на модернізацію й лібералізацію економік обох держав. Модернізація радянської економіки носила обмежений характер у вигляді лібералізації «сталінського спадку», зберігаючи при цьому характерні риси інтегрального соціалізму: планування, колективної власності з керівною роллю партії [285, с. 336]. Початком економічних перетворень в СРСР можна вважати появу ідей С. Лібермана, впроваджених у життя головою Ради міністрів СРСР О. Косигіним, які передбачали введення

елементів ринку в планову економіку без повного переходу до вільних ринкових відносин. Підприємства мали самостійно займатися моніторингом світових ринкових тенденцій й корегувати свою рентабельність у відповідності до попиту споживачів та імпортерів [306, с. 641]. Перевага надавалася прискореному розвитку галузей важкої промисловості, яка, за словами Л. Брежнєва, була гарантом обороноздатності країни [103, с. 70].

Експеримент із відходом від традиційного погляду на способи ведення радянської економіки, загалом, дав позитивні результати. За офіційними даними у 1970 р. показники товарообігу в СРСР зросли, у порівнянні з 1965 р. на 48,4% й становили 153,6 млрд. руб. [161, с. 10]. На 74% зросли кількісні показники розвитку машинобудування та металообробки, що стали орієнтуватися на випуск технічно складної продукції [161, с. 11]. Завдяки збільшенню випуску промислової продукції на 50%, зростання національного прибутку на 45%, а ВВП – на 43%, радянському керівництву вдалося призупинити падіння темпів виробництва [346]. Уже 1972 р. частка експорту в національному прибутку складала 5,7% (у 1960 р. 3,7%), а надходження до бюджету зросли за 1970 – 1972 рр. вдвічі, досягнувши показників 22 млрд. 500 млн. руб. (у 1970 р. 32 млрд. руб), з яких 12 млрд. руб. надійшло від зовнішньої торгівлі [55, л. 63; 57, л. 159]. Позитивні тенденції, що намітилися у розвитку радянських галузей важкої промисловості, електроенергетики сприяли розширенню зовнішнього ринку для СРСР за рахунок країн близькосхідного регіону.

Попит Ірану у спеціалістах, технологіях для розвитку власного машинобудівного та металургійного промислового комплексу знайшов відповідну пропозицію у вигляді радянських спеціалістів, обладнання й готової продукції, якими був перенасичений внутрішній ринок країн «соціалістичного табору». Між Радянським Союзом та Іраном упродовж 1963 – 1967 рр. були підписані двосторонні договори, якими визначалися умови надання іранській стороні радянської допомоги у спорудженні крупних промислових об'єктів та накреслювалися перспективи розширення

двосторонніх торговельних відносин [319, с. 192]. Так як для обох держав важливим залишалося питання удосконалення роботи аграрного сектору, було прийнято рішення залучити радянських фахівців для будівництва в Ірані зернових елеваторів у Захедані та Андимешкіні на основі контракту між всесоюзним об'єднанням «Сільгосппромекспорт» та іранською Організацією зерна, цукру й чаю. Спорудження елеваторів тривало до 1979 р. й було примусово завершено через виселення радянських спеціалістів у зв'язку з початком ісламської революції [39, л. 122]

Питаннями транзиту товарів через радянсько-іранський кордон, починаючи з 1967 р. і до початку ісламської революції 1979 р., займалися іранська компанія «Моамелате Хареджи» й всесоюзне радянське об'єднання «Союззовнтранс» [305, с. 58]. Обидві компанії, здійснюючи операції з товарообміну та транзиту, керувалися Договором про торгівлю й мореплавство від 25 березня 1940 р. та Договором щодо транзитних питань, підписаним 25 квітня 1957 р., але введеним у дію 26 жовтня 1962 р.

Договір про торгівлю й мореплавство визначав правила ведення торгівлі між обома державами, встановлював мінімальні тарифні ставки під час проходження митного кордону, залишаючи за торговельним представником СРСР право на захист радянського виробника [110]. Торгпред вважався офіційним речником Радянського Союзу в Ірані та головним лобістом радянських інтересів у сфері зовнішньої торгівлі. Документами також гарантувалися рівність умов мореплавання для торговельних суден обох країн по всій акваторії Каспійського моря, яке все частіше використовувалося радянською державою в односторонньому порядку без урахування інтересів Ірану [328, с. 291]. Згідно Договору щодо транзитних питань, СРСР та Іран мали право реалізовувати транзит необмеженої кількості промислових товарів без додаткового тарифного збору при мінімальній платіжній ставці, на умовах, визначених у двосторонніх контрактах між транспортно-експедиційними організаціями двох держав [154]. Фінансові питання, пов'язані з двосторонніми торговельними відносинами, вирішував Російсько-

іранський банк, заснований 1923 р. у Тегерані Зовнішнім торговельним банком СРСР. Російсько-іранський банк був єдиним іноземним банком в Ірані, службою безпеки якого опікувався особисто шах [272]. Банк на чолі з П. Д. Ніколаєвим проіснував до 7 червня 1979 р. й був націоналізований новим іранським урядом [39, л. 180; 10, л. 94].

Співпраця Радянського Союзу з Іраном у галузях важкої промисловості розпочалася 13 січня 1966 р. з домовленостей щодо участі радянських спеціалістів у спорудженні металургійного та машинобудівного заводів під час підписання Договору про економічну й технічну співпрацю. Умови радянсько-іранського договору розширювали торговельно-економічний потенціал Ірану, а для радянської металургії відкривали нові ринки збуту продукції й технологій.

Спорудження перших об'єктів машинобудування та металургії, за сприяння радянських спеціалістів, розпочалося 1972 р. введенням у дію Аракського машинобудівного, що спеціалізувався на випуску підйомних кранів, металоконструкцій, прокатних котлів, обладнання для цукрових, цементних заводів, сільськогосподарських машин й Ісфаханського металургійного заводів [326].

Офіційна закладка Ісфаханського заводу, разом із першими відрядженнями радянських спеціалістів, відбулись ще 1968 р. у рамках Програми Ради економічної взаємодопомоги країнам, що розвиваються [207]. Спорудження металургійного комплексу, під керівництвом головного інженера Віктора Філатова, тривало три роки, з 1970 до 1973, й передбачало будівництво ливарного комплексу, цехів коксохімічного виробництва з одночасними розвідками родовищ залізної руди у районі Бафка – Заранда, відкриттям покладів вугілля на півночі країни [193, с. 179; 344].

Іранська газета «Кейхан Інтернешенал» 1972 р. писала, що металургійний завод став найбільш популярним проектом іранського уряду, який користувався повною підтримкою усього народу [326]. Один з радянських спеціалістів так описував ставлення іранців до будівництва

нового промислово об'єкту: «У самий розпал будівництва неодноразово доводилося чути від іранських інженерів, що люди працюють самовіддано, а від журналістів – гордість за участь у спорудженні металургійного заводу, як запоруку економічної незалежності Ірану» [294].

Остаточне завершення будівництва Ісфаханського металургійного комбінату відбулося 1972 р., а 1973 р. виплавлено першу сталь. На церемонії урочистого пуску шах Ірану висловив слова подяки СРСР та радянським спеціалістам, наголосивши на якісно новому форматі радянсько-іранських відносин [344]. За два наступних роки після відкриття, Ісфаханський металургійний завод досяг потужності 600 тис. т., а до 1978 р. комбінат постачав країні вже 2.9 млн. т. прокату. Загалом, Ірану напередодні революції вдалося не лише покрити усі витрати на будівництво заводу, але й отримати 1.5 млрд. реалів чистого прибутку [193, с. 180].

Введення у дію перших спільних радянсько-іранських промислових комплексів пришвидшило підписання між СРСР та Іраном у 1972 р. Договору про поглиблення й розширення технічно-економічної співпраці. Газета «Правда» оцінила такий виток двосторонньої співпраці як «приклад зовсім нових міжнародних економічних договорів, які докорінним чином відрізняються від домовленостей, покладених на економічне закабалення, між капіталістичними та розвиваючими країнами» [377, с. 5]. Підписаний Договір став предметом обговорення на V засіданні Постійної радянсько-іранської комісії з питань економічної співпраці та був взятий за основу під час розроблення п'ятої іранської п'ятирічки, 1973 – 1978, де планувалося залучити радянських спеціалістів до будівництва ТЕС в Ахвазі та розширення Аракського машинобудівного заводу. Було також досягнуто згоди щодо створення в Ірані 24 навчальних центрів з підготовки фахівців, інструкторів-майстрів для викладання у навчальних закладах [326].

Співпраця у підготовці спеціалістів здійснювалася на основі підписаного 25 лютого 1971 р. Договору між СРСР та Іраном щодо науково-технічної співпраці. Договором накреслювалися основні форми взаємодії між

організаціями та промисловими підприємствами обох країн, де першочергове значення надавалося обміну науковими й технічними делегаціями, окремими ученими або лекторами; розробці спільних науково-технічних проектів, методів, з подальшим запровадженням результатів у промислове виробництво, сільське господарство й інші сфери [155].

З огляду на те, що великі промислові об'єкти обслуговувалися переважно радянськими спеціалістами, в обох держав виникла потреба підготовки викладачів-філологів російської та перської мов. Іранські студенти для удосконалення знань з російської мови направлялися здебільшого до Інституту російської мови імені О. С. Пушкіна в Москві, тоді як радянські студенти – майбутні дипломати, отримували змогу пройти мовну практику на об'єктах радянсько-іранської співпраці. Одним із таких об'єктів, за спогадами Генерального консула СРСР в Ісфахані Реваза Утаргаурі, була ТЕС в Ахвазі [210, с. 159].

Інститут російської мови приймав студентів на стажування строком до двох, п'яти або десяти місяців із щомісячним стипендіальним забезпеченням у розмірі 90 руб. для студентів та 150 руб. для кураторів [39, л. 22]. Обмінні програми зі студентами не припинилися навіть за умов політичної нестабільності в Ірані: у вересні 1979 р. до Інституту було направлено п'ятьох студентів для удосконалення мовних навичок [39, л. 95, 138].

Перший секретар Народної партії Ірану Ірадж Іскендеріна XXV з'їзді КПРС 25 лютого – 5 березня 1976 р. висловив зацікавленість Ірану у продовженні науково-технічної й економічної співпраці з СРСР, відзначивши, що «в умовах безпосередньої радянської допомоги було закладено фундамент ключових галузей індустрії в Ірані – металургії та машинобудування, почалася розробка родовищ кам'яного вугілля й залізної руди [...]». Перший секретар також наголосив на вагомій ролі «безкорисливої допомоги свого великого сусіда» у забезпеченні належного економічного становища іранського суспільства [162, с. 137].

Загалом, до революції 1979 р. СРСР побудував або почав будівництво 130 крупних об'єктів промислового, сільськогосподарського, транспортного й іншого призначення, а також надав допомогу у підготовці національних технічних кадрів [334, с. 111]. Проте, незважаючи на високі показники виробничої співпраці, радянсько-іранські відносини протягом 1972 – 1979 рр. не виходили за рамки економічної та торговельної сфери інтересів й лише на тому рівні, який не міг завадити тісним ірансько-американським політично-економічним контактам.

Між США та СРСР, у свою чергу, існували власні правила взаємовідносин на Близькому та Середньому Сході, що полягали у підтримці економічних режимів, встановлених у країнах-союзниках. Для радянського уряду таким союзником, на протилежному проамериканській орієнтації Ірану, виступав Ірак, якому СРСР надавав «безкорисливу, братську економічну допомогу» [48, л. 21]. Подібна стратегія поведінки Москви й Вашингтона, що відповідала на думку Володимира Батюка «правилам розсудливості Елісона», в умовах «холодної війни» сприяла більш відповідальній поведінці обох держав та їх союзників й не допустила розгортання повномасштабної війни у відповідь на появу революційних ідей та гасел в Ірані [231, с. 21].

Прагнення шаха здійснити різкий ривок в економіці та зайняти позиції поруч із високорозвиненими світовими державами наштовхнулися на проблеми, пов'язані із створеною в Ірані розгалуженою бюрократичною системою, яка сприяла розвитку корупції та «тіньової економіки». Побудовані заводи не працювали на повну потужність. Наприклад, завод з випуску сталевих заготовок зі скрапу, введений у дію 1974 р., був закритий наступного року, існували серйозні перебої з постачанням до Ірану іноземного обладнання [229, с. 268].

Падіння темпів економічного розвитку у 1977 – 1978 рр. на 5,2% активізували опозицію «білій революції», де головну роль відігравали духовенство, середні й дрібні підприємці [274, с. 3]. Шах намагався тиснути на клерикалів, унаслідок чого пік лібералізації співпав з першими

серйозними репресіями проти незгодних з політикою Пехлеві [386, р. 55]. Адміністрація президента США до жовтня 1978 р. не звертала належної уваги на широку опозицію до реформ шаха з боку духівництва, будучи переконаною, що сильні позиції корпорації Рокфелерів в Ірані завадять розгортанню масових акцій протесту [386, р. 58]. Саме через переконаність Білого Дому у тому, що іранське суспільство буде зайняте проблемами економіки й модернізації, на думку державного секретаря 1997 – 2001 рр. Мадлен Олбрайт, ісламська революція застала США зненацька [202, с. 60].

Головними в опозиційному русі були аятоли та «вожді шіїзму», які, спираючись на особливості шийтського віровчення, не визнавали легітимність світської влади й вбачали у реформах загрозу ісламській нормі, традиціям, своєму авторитету серед народу [238]. Паралельно із прозахідно орієнтованими реформами Мохамеда Рези Пехлеві у середовищі релігійних теоретиків починають розроблятися альтернативні економічні моделі. Одним із перших, хто виступив із власними поглядами на побудову економічних відносин в іранському суспільстві, був філософ, революційний діяч Алі Шаріаті. Він активно протистояв копіюванню країн Європи, однак, вважав, що мусульмани мають знайомитися із здобутками західної культури аби «вміти адекватно протистояти агресивній вестернізації, знати ворога в обличчя» [249, с. 16]. Головною метою розвитку економіки держави, на думку Шаріаті, мала стати побудова безкласового суспільства, де відсутній інститут приватної власності [249, с. 28].

Примат улемів та моджтахедів у вирішенні економічних питань над державним регулюванням відстоював аятола Махмуд Талегані. Він наголошував на необхідності поєднання директивного регулювання на промислових підприємствах з колективною самоорганізуючою економікою села, як запоруки фінансового процвітання країни [220, с. 42 – 43].

В ряду учених-шиїтів, авторів концепції ісламської економічної моделі, виділяється фігура Мухаммада Бакіра ас-Садра і його праця «Наша економіка», як спроба глибокого осмислення економічного розвитку

суспільства згідно принципів шаріату. Ас-Садр виступав за посилення ролі держави в економіці, підкреслював важливість її функцій для підтримання соціального балансу [233, с. 105 – 106].

Погляди вищеперерахованих учених на шлях економічного розвитку Ірану більш нагадували філософські переконання з неможливістю їхньої практичної реалізації. Поєднати філософські концепції теологів-шиїтів з реальними умовами розвитку ісламської економіки спробував А. Банісадр у праці «Тоухідна економіка». Ідея тоухіду передбачає створення ідеального ісламського суспільства, де кожний є власником засобів виробництва. Однак, перш ніж втілювати тоухідну економіку у життя, необхідно створити ісламську державу, де усі сфери суспільного життя підкорені шаріату [234].

Розроблені представниками духовенства теорії економічного розвитку відповідно до норм ісламу найбільше імпонували іранському базару, уособленню союзу торговців, дрібних та середніх промисловців, невдоволених різким поворотом шаха на модернізацію життя за американським зразком. Поступово саме вихідці з «базару» перетворюються на рушійну силу ісламської революції 1979 р., результатом якої стане втілення у життя синтезованої з теоретичних положень усіх теологів, а найповніше з концепції Банісадра, економічної моделі тоухідної економіки або, за визначенням духовного лідера революції Хомейні, «економіки божественної гармонії». Побудована економіка, на думку О. Дорошенко, мала етнічний характер, спиралась на внутрішні потреби держави або економічне самозабезпечення й ставила за мету задоволення насущних потреб людини та покращення становища обездолених [246, с. 185].

Відмова від вестернізації й орієнтація на потреби іранського суспільства не означали заперечення Хомейні курсу на модернізацію, яка набувала нових рис і трансформувалася в особливу іранську економічну модель. Однією з головних рис цієї моделі є домінування ісламської ідеократії над економічною сферою. Так, у конституції ІРІ 1979 р. зазначається, що економіка є не кінцевою метою існування держави, а засобом від якого не

варто «нічого очікувати, окрім кращих показників виробництва» задля ліквідації бідності та різноманітних обмежень [119]. Із тези стосовно формування «суспільства божественної гармонії» виникає ще одне конституційне положення щодо створення шляхом ісламського правління рівних економічних можливостей для усіх громадян [119]. Фактично йшла мова про створення безкласового суспільства, чії потреби регулюватимуться заздалегідь визначеним економічним планом, ідейно-релігійними нормами й задовольнятимуться державним сектором економіки, якому належала лєвова частка галузей промисловості, торгівлі, фінансових питань, тощо. Незважаючи на тотальний контроль держави над стратегічно важливими напрямками економічного розвитку, конституційно закріплюється захист інтересів приватної власності та забороняється перетворення держави у «крупного єдиного підприємця» [253]. Маємо поєднання елементів автаркії з компонентами ринку, що знайшло своє відображення у запереченні зв'язку між зростанням приватної власності й товарно-грошовим характером виробництва [232]. Закритість іранської економіки й агресивна зовнішня політика, націлена на «експорт ісламської революції», ніяким чином не позначилась на структурі галузей промисловості – державна підтримка надавалася усім без винятку сферам економіки, що стало також характерною рисою запровадженої моделі [291, с. 6].

Однак, не дивлячись на винятковий характер іранської економічної системи, існує ряд рис, що зближує її з радянською економічною теорією. Передусім, це стосується заперечення класової стратифікації, розроблення п'ятирічних планів розвитку, висока частка державного контролю над виробництвом, вибір ідеальної мети економічного розвитку – досягнення загальної гармонії, що в Ірані іменується «тоухідом», а в СРСР – «комунізмом». Ленінізм і хомейнізм є універсальними утопічними реформаторськими рухами, що відстоюють свою моральну, політичну, соціальну, а, особливо, економічну відмінність від Заходу [360, р. 80]. Радянська економічна модель, як і модель Хомейні, який пішов на

заперечення шахських реформ і узгодження економіки з ісламськими принципами, базувались на задоволенні мінімальних потреб населення і перетворювали економіку держав на жорстко централізовану [360, р. 92].

Така подібність поглядів на сутність державної економічної політики, не зважаючи на гасло Хомейні «Ні Схід, ні Захід» та надання пріоритетів зовнішньоекономічних зв'язків з мусульманськими державами, зумовила збереження, хоч і в неповному обсязі, торговельно-економічної радянсько-іранської співпраці. Кризові процеси у промисловості, що більшою мірою залежала від іноземного імпорту сировини й технологічного обслуговування неіранськими спеціалістами, у поєднанні із зростанням безробіття (у вересні 1979 р. кількість безробітних становила 25% від 2 млн. працездатного населення [8, л. 126]), неможливістю держави забезпечити населення соціальними гарантіями через проблеми з нафтогазовим експортом, стали об'єктивними причинами налагодження, хоч і обмеженого, діалогу Тегерана з Кремлем.

Радянський Союз, маючи свої торговельно-виробничі інтереси в Ірані, бажаючи скористатися припиненням ірансько-американських відносин, як шансом до закріплення своїх позицій у близькосхідному регіоні, розпочав пошуки контактів з новим іранським революційним керівництвом. Наприкінці 1979 р. до Ірану була направлена урядова делегація за участю голови загальнорадянського об'єднання «Технопромекекспорт» Смілякова, голови Державного комітету з питань економічної співпраці Скачкова з метою вирішення питання розширення економічної й технічної співпраці між СРСР та ІРІ [39, л. 50]. Збереження радянсько-іранської співпраці мало важливе значення для СРСР не лише з огляду на протистояння зі США за сфери впливу у Перській затоці, а й тому, що на території Ірану розташовувалися промислові об'єкти для ремонту радянської військової техніки й обладнання.

За даними В. Сажина, такі заводи були збудовані радянськими спеціалістами на території Ісфахану та Ширазу. В околицях Тегерана, при

технічній співпраці радянської сторони, був побудований заводський комплекс «Бабак» для ремонту артилерійського озброєння, панцерної та автомобільної техніки. На території заводу розташовувались цехи й лабораторії, полігон для випробовування гусеничної та колісної техніки, артилерійське стрільбище [317]. Географія розташування заводів надавала можливість СРСР здійснювати моніторинг військово-політичної ситуації на ірансько-радянському кордоні, поблизу Каспійського моря, що мало особливий міжнародний статус, та Перської затоки, де розташовувалися військово-морські сили США. Засиллю американських військових й американського озброєння в Ірані, СРСР фактично протиставив власні бази військової техніки зі своїми спеціалістами, розташованими по периметру усієї держави. З цього можна стверджувати, що відведена Білим Домом шахському Ірану роль бар'єру радянського проникнення у близькосхідний регіон була перебільшена, а радянсько-іранські контакти до 1979 р. мали регулярний, стабільний характер.

Після ісламської революції військові контакти між СРСР та ІРІ обмежувалися обговоренням проблем діяльності й обслуговування цивільної техніки та транспорту. Так, у жовтні 1979 р. між Організацією цивільної авіації Ірану та Москвою були проведені консультації щодо встановлення приводу для літаків у районі радянсько-іранського кордону на трасі польотів радянської авіації через повітряний простір східних районів ІРІ у напрямку до Індійського океану. Результатом зустрічі стало рішення МЗС Ірану дозволити СРСР монтаж приводу за умови повідомлення його точних географічних координат й технологічних характеристик [10, л. 142]. Розміщення приводу надавало радянській державі можливість використовувати власних спеціалістів для моніторингу ситуації на прикордонних ділянках, проводити рекогнітировку іранської території та її соціально-військового потенціалу, що в умовах напружених відносин Ірану з Іраком, СРСР з Афганістаном й радянсько-іранського суперництва за вплив на Індійському океані, мало важливе політичне значення й надавало Москві

додаткові аргументи у побудові міжнародних відносин на Близькому та Середньому Сході. Тому й не дивно, що на початку ірансько-іракської війни, 13 вересня 1981 р., радянську авіаційну компанію «Аерофлот» у Тегерані позбавили дозволу на відновлення регулярних польотів радянських цивільних літаків по міжнародному повітряному коридору, що проходив через пункт Джульфа. Повідомлялося, що офіційною причиною відмови стала нездатність іранського керівництва гарантувати безпеку польотів по цьому маршруту. Однак, інші авіакомпанії західних країн подібних заборон не отримали [21, л 39].

Складнощі виникали також з радянськими спеціалістами, кількість яких на момент революції 1979 р., за даними резидента КДБ СРСР Л. Шебаршиніна, становила понад 2 тис. осіб [212]. Частіше непорозуміння з революційною владою Ірану траплялися під час проходження радянськими робітниками прикордонного контролю перед вильотом з Тегерана у зв'язку із закінченням строку дії контракту. Так, 14 липня 1980 р. Посольство СРСР повідомляло про необґрунтоване затримання у Мехрабатському аеропорту старшого інженера «Технопромекекспорт» Ільїнського Ігоря Павловича, що надавав технічну допомогу іранським будівельникам ТЕС «Рамін» у м. Ахвазі [14, л. 144]. Подібна ситуація виникла 10 жовтня 1980 р., коли на одній із вулиць Тегерана були затримані радянські спеціалісти Геннадій Дорофєєв й Олександр Скорік, які мали надавати допомогу Національній іранській сталеливарній компанії з проектування вугільних шахт в рамках удосконалення виробничих потужностей Ісфаханського металургійного заводу [15, л. 29]. Після нетривалих перемовин інженерів відпустили.

Заморожування ірансько-американських відносин, запровадження США санкцій щодо іранської економіки, були використані Кремлем для розширення торговельної співпраці з ІРІ. Основу торговельних зв'язків складала договори, підписані між СРСР та Іраном у дореволюційний період, які на відміну від договорів у сфері експорту нафти й газу, не втратили свою чинність після зміни іранського державного устрою.

Прихід до влади в Ірані нової політично-економічної еліти співпав з появою на іранському ринку, замість попередньої «Моамелате Хареджи», з якою СРСР підписав 5 серпня 1967 р. договір про здійснення транзитних транспортно-експедиційних операцій, експедиційної корпорації «Базаргані Доулаті», що перебувала під контролем прем'єра ІРІ М. Базаргані [39, л. 101]. Перші контакти між корпорацією Базаргані та «Союззовнтранс» відбулися у травні 1978 р. під час IX засідання радянсько-іранської постійної підкомісії з транспорту, на якому було вирішено розпочати переговори стосовно відновлення дії договору з транзитного товарообороту між обома державами. Однак, «Базаргані Доулаті» відхилила переговори, висунувши ряд нових вимог. Повторна спроба налагодити торговельну співпрацю відбулася під час перебування 26 червня 1979 р. генерального директора «Союззовнтранс» В. С. Жинкіна у Тегерані. Він вручив керівництву «Базаргані Доулаті» листа з проектом нового транзитного договору [39, л. 102]. Проте, кінцеве доопрацювання проекту відкладалося на невизначений термін, а довгострокові контракти щодо транзитних операцій з радянською державною компанією замінювались на запропоновані іранською стороною аналогічні короткострокові.

Подібна ситуація складалася також з договорами, що регулювали операції з товарообороту між двома державами. З огляду на те, що іранська сторона у зв'язку з революційними подіями була нездатна проводити переговори про підписання нового договору з товарообігу, Торговий представник Посольства СРСР у Тегерані запропонував «на перші шість місяців майбутнього іранського року (з 1.04.1980 по 31.03.1981) зберегти об'єм взаємних поставок у розмірі 50% від об'єму поставок, встановлених за заключний період діючого договору 1976 р., що підписувався на основі Договору про торгівлю й мореплавство від 25 березня 1940 р.» [22, л. 61]. Контингент товарів, доступних для транзиту на територію обох країн, у відповідності до зазначеного Договору, мав встановлюватися на рік з подальшим його продовженням. Саме тому пропозиція Торгпреда підписати

контракт з товарообороту на пів року фактично залишала незмінним кількість експортно-імпортних радянсько-іранських поставок, установлених в момент підписання Договору про торгівлю й мореплавство. Подальше продовження строку дії погодження на 1981, 1982 рр. зберігало об'єми взаємних поставок й контингент товарів на рівні домовленостей 1976 р., за виключенням природного газу, продаж якого для СРСР припинявся на невизначений термін [23, л. 11; 25, л. 115].

Радянський Союз намагався компенсувати втрату нафтогазових контрактів, запропонувавши Ірану співпрацю у сфері електроенергетичних систем. У відповіді на офіційний запит іранської сторони від 4 липня 1982 р. щодо можливого отримання радянської електроенергії для промислових цілей, СРСР висловив готовність здійснювати експорт на умовах оплати за ринковими цінами. Вартість електроенергії розраховувалася загальнорадянським об'єднанням «Енергомашекспорт» з урахуванням ціни на обладнання, паливо та витрат на транспортування [26, л. 41]. Після нетривалих перемовин Міністерство енергетики ІРІ відмовилося від закупівлі радянської електроенергії, пояснюючи це тим, що запропонована ціна на 50% перевищувала міжнародні показники [26, л. 42].

Початок ірансько-іракської війни, на першому етапі якої Кремль підтримував Ірак, неоднозначно вплинули на становище радянсько-іранських торговельних відносин. З одного боку, товарообіг між СРСР й ІРІ розширився завдяки включенню іранських провінцій до прямих контактів з радянським споживачем, а з іншого – Тегеран ініціював бойкот транзитних товарів, що йшли через радянську територію. Залучення провінцій до міждержавних контрактів стало причиною візиту у лютому 1981 р. посла СРСР в Ірані до провінції Гілян, в ході якого відбулася зустріч з Ансарі, генерал-губернатором провінції. Під час ділової розмови обговорювалися перспективи радянсько-іранських відносин у сфері торгівлі з урахуванням інтересів окремих адміністративних одиниць [20, л. 33]. Однак, негативна реакція тегеранських ЗМІ на переговори у Гіляні, зневажливі коментарі

адміністрації провінції на адресу Москви, завадили процесу децентралізації торговельних радянсько-іранських відносин [20, л. 33].

Політична напруженість у відносинах СРСР з Іраном продовжувала деструктивно позначатися на розвитку транзитної торгівлі. «Починаючи з третьої декади грудня 1982 р., – зазначається у листі міністра шляхів сполучення СРСР Н. С. Конарева до міністра доріг й транспорту ІРІ Нежаду Хоссейніяну, – іранська залізниця зменшила прийом товарних потягів на станції Джульфа Іранська, що викликало накопичення більше 6 000 вагонів з іранським вантажем на радянській залізній дорозі» [30, л. 3]. Іран, таким чином, порушив цілу низку двосторонніх договорів з Радянським Союзом, які стосувалися правил експлуатації залізниць, коректності використання прикордонних транспортних магістралей й зобов'язань, пов'язаних з обслуговуванням прикордонного залізничного транспорту.

Згідно з Договором про радянсько-іранське залізничне сполучення від 20 січня 1958 р. приймаюча сторона, у даному випадку іранський уряд, несе відповідальність за надані збитки через неправомірну діяльність галузевих агентів [156]. Договір 1958 р. доповнився радянсько-іранським прикордонним погодженням щодо правил експлуатації залізних доріг, яким визначалася ставка відшкодування за користування вантажними вагонами у розмірі 1 руб./вагоно-добу [30, л. 4]. Незважаючи на ризики запровадження штрафних обмежень іранському залізничному транспорту, не беручи до уваги умови транзиту й торгівлі через залізничні станції Джульфа Радянська – Джульфа Іранська, ІРІ в односторонньому порядку 28 вересня 1982 р. припинила пропуск радянських пасажирських вагонів. У відповідь Міністерство шляхів сполучення СРСР заборонило з 21 грудня 1982 р. по 5 березня 1983 р. прийом транзитних вантажів, що йшли через СРСР в Іран. З 12 січня 1983 р. до 17 лютого 1983 р. заборона була поширена на відвантаження радянських товарів, відправлених до Ірану. Конарев також оприлюднив розмір штрафу за зрив транзитних домовленостей на суму 4 млн. руб., який мав виплатити іранський уряд у найкоротші

терміни [30, л. 4 – 5]. Збої у роботі залізничного сполучення негативним чином позначилися на якості та цілісності вантажів, направлених з СРСР до Ірану. Відмова від прийому та розвантаження поставок завдала шкоди налагодженій співпраці між «Техноекспорт» й Організацією геологічної служби Ірану, покликаної здійснити геологічну розвідку іранських корисних копалин з подальшим нанесенням їх на карту. Направлений у середині літа 1982 р. з Радянського Союзу до Ірану контейнер зі звітами, загальною вагою 2300 кг., об'ємом документів 344 т., що містив 1086 карт, був пошкоджений, а іранська сторона не дорахувалася документів по двом важливим родовищам корисних копалин [28, л. 3]. Конфуз із геологорозвідувальною інформацією поглибив залізничний конфлікт між обома державами й змусив їх переглянути правила діяльності пунктів транзитних сполучень через радянсько-іранський кордон.

Поступова нормалізація радянсько-іранських торговельних відносин розпочалася у середині 1984 р., коли ІРІ за власною ініціативою пішла на відновлення контактів з СРСР [334, с. 388]. Візит до Москви завідувача Департаменту МЗС Ірану у справах Європи й Америки Мохамеда Садра завершився згодою СРСР продовжити на 1984 – 1985 рр. дію договору про товарообіг з незмінним контингентом товарів [34, л. 99]. Переговори щодо перспектив подальшої торговельної співпраці були продовжені на Х Міжнародному тегеранському ярмарку, куди Радянський Союз запросили в якості спеціального гостя [34, л. 133]. У результаті з 1981 до 1985 р. товарообіг між СРСР й ІРІ зріс з 671 до 800 млн. руб., а об'єм транзитних операцій продовжував демонструвати позитивну динаміку, зберігаючи з 1981 р. показник перевезень 3,4 млн. т. на рік [105, с. 140]. Завершив плеяду зустрічей радянських й іранських посадовців з обговорення торговельно-економічних питань візит у вересні 1985 р. до Москви іранської делегації на чолі з заступником міністра закордонних справ Ірану М. Х. Аделі, за результатами якого було підписано Меморандум з економічних проблем.

Спільний документ, найперше, передбачав надання радянської допомоги у спорудженні в ІРІ енергетичних об'єктів [334, с. 392].

Незважаючи на проголошення Хомейні боротьби з недопущення іноземного фінансового панування над економікою країни й пов'язаним з цим перехідним періодом, радянсько-іранська співпраця у машинобудуванні та металургії зберігала позитивні тенденції. У Радянському Союзі з 1980 р. почала реалізовуватися широка програма розвитку машинобудування, націлена на збільшення у 2,7 рази відпускнуї продукції порівняно з показниками 1970 р. [133, с. 52]. Нарощування виробничих потужностей радянського машинобудування частково пояснювалося збільшенням попиту іранської промисловості на імпортовані товари й устаткування з СРСР. Так, 26 липня 1980 р. Національна іранська металургійна компанія (НІСК) направила ноту до уряду СРСР з проханням надати інформацію щодо промислових товарів, вироблених у СРСР для подальшої закупівлі деяких необхідних найменувань [17, л. 7]. Імпорт продукції мав здійснюватися на умовах, зазначених у протоколі ІХ засідання Постійної комісії з економічної співпраці, який був підписаний Револьюційною радою ІРІ одночасно з нотою-проханням до радянського уряду і компанії «Технопромекспорт» [17, л. 11].

Радянсько-іранські перемовини з приводу подальшої співпраці у сфері важкої промисловості закінчилися згодою Москви направити спеціалістів для проведення у 1981 – 1983 рр. робіт з розширення Ісфаханського металургійного комбінату [105, с. 140]. Також було прийнято рішення протягом 1981 – 1983 рр. поставити Тебризькому заводу тракторобудування вагони радянського виробництва. Уже з 1982 р. до заводу-замовника щомісячно з прикордонного пункту Сокола відправлялося 600 вагонів, з поступивим нарощуванням кількості поставлених одиниць товару, дивлячись на «потреби економіки і сільського господарства» [27, л. 96]. Того ж 1982 р. між «Цветметромэкспорт» й Національною іранською сталеливарною компанією було підписано контракт на поставку до Ірану обладнання, матеріалів, запасних частин для вугільних шахт й збагачувальних фабрик [31,

л. 83]. Однак, фінансові проблеми Ірану, зумовлені витратами на ведення ірансько-іракської війни, поставили реалізацію умов контракту під загрозу. НІСК почала затримувати радянським інженерам, які допомагали у будівництві й введенні в експлуатацію розвіданих гірничих об'єктів ІРІ, виплату заробітної платні. Розмір заборгованості склав 1,8 млн. клірингових доларів за роботу в першому і другому кварталах 1983 р [31, л. 84]. Зріс до 4,7 млн. клірингових доларів борг сталеливарної компанії за поставлені Радянським Союзом обладнання й матеріали, а затримка загальних платежів досягла восьми – десяти місяців [30, л. 90].

Заборгованість радянським партнерам була зумовлена не лише зовнішньополітичними негараздами, але й внутрішньою перебудовою усієї фінансової політики Ірану, пов'язаною із переходом банківської системи на безвідсоткову ставку. Такий перехід відповідав Конституції ІРІ, яка забороняла лихварство й проголошувала початок конфіскації прибутків, отриманих від боргових відсотків, азартних ігор та будинків розваг [253]. Послугуючись конституційними нормами, де перевага надавалася суспільному типу власності й нормам шаріату, в Ірані з 1979 р. проводилася націоналізація та централізація банківської справи, що завершилась прийняттям у 1983 р. Закону «Про банківські операції без ріба (лихварського відсотка)». Відповідно до Закону, банкам надавалося два роки для переведення своїх депозитів на безвідсоткову основу й три роки для адаптації законів банківської справи до вимог шаріату [232]. Однак, ірансько-іракська війна та внутрішньополітичні баталії, викликані пропозицією уряду Мусаві підвищити податкову ставку на користь держави, затягували перехідний період у фінансовому житті країни [287, с. 17].

Криза платіжної спроможності Ірану вплинула на імідж держави у міжнародних організаціях. Проблеми з нафтовим експортом, збитки внаслідок численних страйків, стан відкритого воєнного протистояння з Іраком зменшили надходження до іранського бюджету, виявивши його нездатність здійснювати регулярні грошові внески до ООН [23, л. 172]. Уряд

республіки навіть звернувся до СРСР, як члена комітету ООН з бюджетних питань, з проханням посприяти у прийнятті рішення організації щодо зменшення розмірів внеску ІРІ, які за усталеною нормою складали 0.7% від національного прибутку держави [23, л. 173; 354, р. 214]. Подальша доля радянсько-іранських контактів по лінії ООН з вирішення фінансових питань Ірану у документах, якими послуговувався автор, не висвітлена. Загалом же, грошові проблеми іранської держави негативним чином вплинули на радянсько-іранські економічні відносини, обмеживши їх до нечастих міжгалузевих контактів.

Ситуація на краще почала змінюватися з 1986 р. у зв'язку з поновленням діяльності Постійної комісії з питань економічної співпраці між СРСР й ІРІ. На X засіданні Комісії розглядалися положення конкретних радянсько-іранських економічних контрактів у таких галузях як чорна металургія, енергетика [380]. Закінчилися перемовини підписанням 1987 р. договорів на поставку з Радянського Союзу для Ісфаханського металургійного заводу і його вугільно-сировинної бази запчастин, необхідних для проведення робіт з доведення проектної потужності заводу до 1,9 млн. т. сталі/рік [380]. Свідченням зближення економічних інтересів Москви і Тегерана стала зустріч 14 – 15 лютого 1987 р. вищого радянського керівництва з головою міністерства закордонних справ ІРІ А. А. Велаяті, присвячена обговоренню напрямків торговельно-економічної співпраці й накресленню «спільної позиції з ключових міжнародних проблем» [371, с. 5].

Завершення ірансько-іракської війни, вивід радянських військ з Афганістану сприяли переходу урядів СРСР й Ірану до вирішення проблем з об'ємами товарообігу, напрямками співпраці у важкій промисловості, інтенсивністю транзитної торгівлі й рівнем науково-технічної співпраці між обома державами. Вирішити проблему нового договору з питань товарообігу вдалося 1988 р. шляхом його одноголосного прийняття на засіданні радянсько-іранської профільної комісії [275]. У січні 1989 р. до Тегерана планувався візит торговельного представника СРСР в ІРІ В. І. Борисова, який

мав зустрітися з генеральним директором Головного управління економічних зв'язків із зарубіжними країнами й міжнародними організаціями при Міністерстві економіки й фінансів Ісламської Республіки Іран А. Дамері для обговорення питання створення Постійної комісії з науково-технічної співпраці й накреслення можливої тематики цієї співпраці [36, л 36].

Відновлювалися двосторонні переговори щодо співпраці Радянського Союзу й Ірану у галузі транспортної авіації, замороженої іранським керівництвом на час воєнних дій з Іраком. У березні 1989 р. заступник торгового представника СРСР в ІРІ А. К. Абалкумов зустрівся із заступником Міністра транспорту Ісламської Республіки Іран Мадані для обговорення питання можливої закупівлі радянських пасажирських літаків Як-42. Попередні домовленості щодо продажу літаків й проект комерційної пропозиції були накреслені у грудні 1988 р. під час радянсько-іранських переговорів у Москві [37, л. 71].

Знову актуальним стало питання розроблення проекту Договору про товарообмін й транзитну торгівлю. З метою підготовки тексту проекту Договору, а також розгляду питання збільшення ліміту технічного кредиту на кліринговому рахунку і взаємного надання кредитів у зв'язку з відновленням газових поставок до Тегерана прибула делегація радянських спеціалістів строком на сім днів [37, л. 144]. Результатом роботи радянської делегації стали домовленості щодо розширення закупівлі в СРСР товарів народного споживання й оприлюднені ключові положення радянсько-іранської торговельної співпраці.

Перспективи подальшого розширення співпраці по Аракському машинобудівному заводу між в/о «Машиноекспорт» й компанією «Машинсазі Арак» обговорювалися на XI засіданні Постійної комісії з питань економічної співпраці. Практична реалізація цих домовленостей розпочалася 1989 р. з відправлення до Тегерана радянської делегації, яка мала провести переговори не пізніше першого кварталу 1989 р. щодо модернізації, розширення заводу та поставок запасних частин [36, л. 85; 198].

Вже у травні 1989 р. Торговий представник СРСР в ІРІ В. І. Борисов зустрівся у Тегерані з першим заступником міністра важкої промисловості Ірану С. Фарахані для попереднього розгляду питання розвитку радянсько-іранської співпраці у важкому машинобудуванні [38, л. 187].

Налагодження тісної радянсько-іранської співпраці у важкій промисловості, перш за все машинобудуванні, давало можливість СРСР подолати кризу промисловості, викликану її технологічним відставанням від нововведень Заходу та США. Негативні тенденції розвитку радянського важкого машинобудування почали проявлятися ще на початку 1981 р. у вигляді недопоставок продукції машинобудування, у тому числі й тепловозів, провідним іноземним замовникам [53, л. 177]. Головною перепорою до збільшення експорту радянської машинобудівної продукції, згідно з доповіддю міністра економіки СРСР Є. Т. Гайдара, був низький технічний рівень та якість продукції. Міністр наголошував, що тільки 12% виробів машинобудування є конкурентоздатними на зовнішньому ринку. Лише у першій половині 1988 р. на експортну машинобудівну продукцію надійшло більше 194 тис. рекламаций із-за кордону [106]. Саме тому активізація з 1989 р. переговорного процесу щодо налагодження довгострокових радянсько-іранських відносин у машинобудівній та металургійній галузях давали можливість Радянському Союзу ліквідувати технологічне відставання з меншими втратами для власного іміджу на міжнародній арені.

Безпосереднім наслідком усіх двосторонніх візитів та попередніх домовленостей між Радянським Союзом та Іраном стало підписання 22 червня 1989 р. Довгострокової програми торговельно-економічної й науково-технічної співпраці. До головних умов торговельно-економічної співпраці, які продовжили свою дію навіть після розпаду Радянського Союзу, належали: збільшення об'ємів товарообігу на основі рівноправ'я, взаємної вигоди; розширення асортименту товарів й обміну готовими виробами, промисловою продукцією за рахунок повного використання вільних промислових потужностей для забезпечення потреб обох країн; поглиблення

обміну інформацією щодо експортних можливостей СРСР й Ірану; активна участь в національних й міжнародних торгових виставках, організованих обома державами; регулярне технічне обслуговування поставленої техніки; широке залучення до прикордонної торгівлі іранських провінцій [111]. Для розширення експортно-імпортних зв'язків між обома державами планувалося покращити транспортне сполучення на прикордонних радянсько-іранських ділянках, та за допомоги й нагляду спеціалістів з СРСР, побудувати в самому Ірані нові залізничні лінії, реконструювати автомобільний, залізничний мости через річку Астара-чай розширити пароплавну лінію з метою збільшення об'ємів перевезення вантажів та пасажирів між портами СРСР й ІРІ [111]. Підписана програма співпраці у своїй торговельно-транспортній частині сприяла не лише розширенню торговельних можливостей Радянського Союзу та Ісламської Республіки Іран, але й накреслювала перспективи створення радянсько-іранського транзитного торговельного коридору, здатного об'єднати радянський та близькосхідний ринки на противагу економічному проникненню США в район Затоки. Однак, політична криза в СРСР з подальшим його розпадом завадили втіленню накреслених довгострокових перспектив у життя.

У частині програми, що стосувалася розвитку металургії й машинобудування розкривалися плани спільних радянсько-іранських промислових проектів строком до 2000 р.: «поетапне розширення потужностей Ісфаханського металургійного заводу до 4 млн. т. сталі/рік, виробництво обладнання й матеріалів, необхідних для металургійної промисловості; реконструкція Аракського машинобудівного заводу й спорудження нового заводу в Есфараєні, подальша кооперація й обмін залізничною технікою, обладнанням для ТЕС, агрегатів для важких промислових кранів» [111]. Підписання документу гарантувало СРСР збереження представництва свого виробника на близькосхідному ринку й відкривало шляхи до поетапної модернізації важкої промисловості без значних фінансових ризиків у цій сфері. Іран, у свою чергу, розглядав

співпрацю з СРСР у машинобудуванні, металургії як запоруку стабільного розвитку власних об'єктів важкої промисловості, орієнтованих, в умовах дії економічних санкцій, виключно на радянську сировину й технологічний досвід. На початку 1990-х рр. СРСР розпочав ввіз до Ірану машин й обладнання, автомобілів, бурових установок, в обмін на імпорт сухофруктів, ікри, риби, спецій. Іран купив у СРСР два торгових судна на суму 10 млн. дол., що мали працювати на відкритій у червні 1989 р. пароплавної лінії через Каспій з іранських портів Бандар та Ензелі [248].

Довгострокова програма торговельно-економічної й науково-технічної співпраці відкривала для радянсько-іранської співпраці ще один напрямок у загальноекономічній структурі обох держав – співпрацю у сфері електроенергетики та атомної енергетики. Варто зауважити, що сторони не лише домовлялись про спільне будівництво ТЕС, але й заклали основи проекту об'єднання енергетичних систем Радянського Союзу та Ірану [111]. Проект мав важливе стратегічне значення, проте, втілити його у життя через політичні проблеми у СРСР не вдалося. Звелось нанівець, вдруге після 1982 р., й прагнення радянського керівництва замкнути на собі електрофікаційну систему Ірану, поставивши її у залежність від енергетичної політики Кремля.

Стосовно співпраці в атомній енергетиці, то до 1980 р. головним постачальником збагаченого урану, як сировини для іранських АЕС, виступали Сполучені Штати. Вашингтон, керуючись Меморандумом № 292 «Про співпрацю між США й Іраном у сфері ядерних досліджень», підписаним 1975 р. Генрі Кіссінджером, був головним фінансовим донором побудови в Ірані 23 ядерних енергоблоків [351]. Уже наступного, 1976 р. американський експорт урану йшов на потреби шести – восьми електростанцій, за умови повернення іранською стороною до США відпрацьованого матеріалу [6, л. 120]. На території Тегерана було створено спеціальний науково-дослідний ядерний центр, де розташовувався атомний реактор американського виробництва [322, с. 7]. Після проголошення

Хомейні побудови єдинобожої (тоухідної) економіки й необхідності «попередити змову зі США та іншими «сатанинськими» державами», розвиток атомної електроенергетики було заморожено до моменту радянсько-іранського зближення 1989 р. [13, л. 21].

Радянський Союз, будучи зацікавленим в активному розвитку атомної енергетики на своїй території, погодився на підписання з Вашингтоном на вищому рівні протоколу про розвиток радянсько-американської співпраці з безпечного розвитку атомної енергетики [74, арк. 120]. Заручившись підтримкою на міжнародному рівні, СРСР запропонував Ірану допомогу у розвитку атомної енергетики та використанні атома у мирних цілях. Дане питання було піднято на зустрічі співголови радянського й іранського комітету Постійної комісії з питань економічної співпраці 11 – 18 травня 1989 р. [38, л. 136]. Результатом перемовин стало закріплення у Довгостроковій програмі торговельно-економічної й науково-технічної співпраці існування Організації атомної енергії Ірану й «відповідної компетентної радянської організації», що мали провести переговори з питань використання атомної енергії у мирних цілях «в різних сферах, у тому числі в наукових дослідженнях технологій із застосуванням атомної енергії» [111]. Співпраця мала не виходити за межі дозволених Договором про нерозповсюдження ядерної зброї заходів, учасниками якого були як СРСР так й ІРІ, починаючи з моменту його укладання 1 липня 1968 р., й Погодження про застосування гарантій, укладеного Радянським Союзом й Ісламською Республікою Іран з Міжнародним агентством ядерної енергетики 21 лютого 1985 р. й 16 липня 1973 р. відповідно [153]. Підписати повноцінний договір з питань співпраці у сфері мирного використання атомної енергетики вдалося після довготривалих консультацій, з прорахуванням усіх ризиків для іміджу держав на міжнародній арені, лише в 1992 р. в умовах існування на пострадянському просторі незалежної Російської Федерації.

Одночасно з підписанням Довгострокової програми було укладено Декларацію про принципи відносин й дружньої співпраці між СРСР та ІРІ, згідно з якою сторони зобов'язувались прикладати усі зусилля заради зміни існуючого стану речей у міжнародних економічних відносинах шляхом «недопущення використання неприйнятних важелів торговельно-економічного тиску з політичною метою». Радянський Союз також погодився на співпрацю з Іраном у напрямку укріплення його обороноздатності [107]. Поява таких стратегічно важливих документів означала перехід СРСР й ІРІ у своєму політичному й економічному розвитку на новий етап, що відрізнявся лібералізацією та внесенням елементів ринку у закриту економіку обох держав. У декларації, зокрема, однією з основних причин радянсько-іранського зближення називалася «поява нового політичного мислення в Радянському Союзі» [107].

Лібералізація основ економічного розвитку означає внесення у структуру економічної моделі елементів, сприятливих для залучення іноземних інвестицій, розширення експортних можливостей держави, що сприяє оздоровленню економіки держави й надає їй більшої конкурентоздатності в умовах глобалізації міжнародних економічних відносин. Лібералізація іранської економіки, у форматі чергового витка модернізації економічної моделі, стала можливим після завершення ірансько-іракської війни 1988 р., як один із варіантів демілітаризації фінансового й промислового сектору держави. Тоухідна економіка, де головний акцент ставився не на виробництво, а на розподіл, обмін й споживання, виявилася непридатною для гарантування Ірану стійкого економічного зростання, в умовах посилення США санкцій й переходу більшості країн-партнерів на наближені до ринкових принципи побудови економіки [232].

Закони про п'ятирічні плани розвитку економіки Ірану були використані в якості правової основи переходу до її лібералізації [274]. Важливим у цьому випадку став п'ятирічний план на 1989 – 1993 рр., розроблений під час президентства Хашемі Рафсанджані, що був своєрідною відповіддю на

падіння цін на нафту, потребу скорочення бюджетних витрат на фінансування соцгарантій й відкриття іранської економіки для іноземних інвесторів. Програма передбачала поступовий відхід від централізованого управління економічними процесами, у тому числі й ціноутворенням, широкий допуск приватного капіталу до різних галузей державного сектору економіки [273, с. 254]. Реформи, закріплені Рафсанджані у плані п'ятирічного розвитку, були відповіддю на погіршення стану економіки держави й означали фактичний перехід ІРІ на ринкові умови економічного розвитку та зміну економічної моделі з автократичної на відкриту.

Радянська економічна модель наприкінці 1980-х рр. також переживала занепад й деформацію, що стали проблемою для усіх галузей розвитку та змушували вище керівництво вдатися до радикальних реформ зверху у дусі загальносвітових тенденцій. Специфіка радянського реформаторства, на думку професора Н. В. Єлісєєвой, полягала у проведенні модернізації, що мала йти паралельно з удосконаленням існуючої системи без її руйнування. Реформи мали стати способом заміни застарілих елементів економічної моделі, шляхом продуманих й еволюційних заходів. Такі модерністські перетворення учений назвала градуалістичними реформами [250]. Реформи були викликані перш за все значними фінансовими проблемами, про що свідчить виступ на пленумі ЦК КПРС 27 – 28 січня 1987 р. Голови Уряду М. Рижкова, де він констатував: «Ми вже давно не зводимо кінці з кінцями, живемо в борг. [...] Справжній стан справ приховується зовнішнім благополуччям й не був предметом глибокого всебічного аналізу та розгляду. [...] Ми прийшли до того, що почались інфляційні процеси. [...] Зовнішня торгівля стала вразливою до різноманітних санкцій» [60, л. 22 – 22 об.]. Шлях подолання негативних тенденцій економічного розвитку був схожим на прийняті рішення іранського керівництва: за сприяння М. С. Горбачова приймається «Закон про державні підприємства», яким передбачалося позбавлення з 1988 р. державних підприємств контролю Держплану та центральних міністерств й перехід на контрактну форму відносин

промисловості з державою. Здійснювалися також заходи з легалізації приватного підприємництва, яке все ще іменувалося колективним або кооперативним [285, с. 442]. Змінювався й порядок виїзду за кордон з метою налагодження економічних контактів з державами не «соціалістичного табору». Згідно з новою постановою 1988 р. про порядок виїзду за кордон, дозвільні документи фахівцям відтепер видавалися не МЗС СРСР, а відповідними галузевими міністерствами економічних зв'язків, культури, цивільної авіації або міністерством шляхів сполучення. Оформлення віз, закордонних паспортів переходило до компетенції дипломатичних представництв та консульств держави, куди планувалося відрядження [72, арк. 11]. Спрощена процедура оформлення закордонного відрядження, на думку авторів законопроекту, повинна була стати важливим інструментом співпраці СРСР з іноземними державами й сприяти вирішенню актуальних для Кремля соціально-економічних завдань [72, арк. 14]. Однак, документ не був позбавлений й реліктів комуністичної ідеології, що проявлялося у збереженні перевірки спеціалістів, які виїздили за межі СРСР, не лише на наявність високих професіональних навичок, але й їхньої здатності «забезпечити державну безпеку шляхом уникнення можливостей просякнення важливої інформації за кордоном» [72, арк. 9 – 10, 14].

Поруч із пом'якшенням контролю над процесами економічного розвитку, всередині держави відбувається часткове «відкриття» радянської економіки для іноземних інвесторів та фірм, шляхом прийняття 30 листопада 1989 р. Постанови Ради міністрів СРСР «Про затвердження положення щодо відкриття та діяльності в СРСР представництв іноземних фірм, банків і організацій». Постанова дозволяла відкривати іноземним фірмам власні представництва на території Радянського Союзу лише у тому випадку, якщо «у співпраці з фірмами зацікавлені радянські організації», що уклали крупномасштабні комерційні контракти з перспективами великого товарообігу [121]. Переслідуючи цілі пришвидшити приток іноземних інвесторів до республік СРСР, Кремль ще 1988 р. приймає рішення

реорганізувати діяльність Міністерства зовнішньоекономічних зв'язків Радянського Союзу. Реорганізоване міністерство повинне було зосереджувати у своїй компетентності валютну, кредитну, цінову політику, здійснювати контроль за експортно-імпортними потоками радянських підприємств, визначаючи для них квоти на зовнішньоекономічні зв'язки та відправку їх провідних спеціалістів на роботу за кордон [73, арк. 156 – 157]. Одним словом, заходи радянського керівництва із залучення іноземних інвесторів та заручення підтримки закордонних фірм, мали сприяти швидкому оздоровленню економіки СРСР, шляхом створення їй позитивного іміджу, передусім на європейському ринку.

Дії радянського керівництва відповідали четвертому етапу трансформації планової економіки Радянського Союзу, виділеного С. А. Антоновим. На даному етапі вибіркова приватизація середніх та крупних промислових підприємств відбувається вже на основі накопиченого капіталу, як невід'ємного елементу ринкової економіки [228]. Загалом, реформи «зверху», ініційовані М. С. Горбачовим, як і реформи М. Х. Рафсанджані, означали використання потенціалу державницьких ідеологій (у СРСР – соціалізму, з переходом у комунізм, в ІРІ – «економіки божественної гармонії») у нових умовах, з метою побудови «третього шляху – мосту» між власними економічними моделями та економікою Заходу. Кінцевим результатом певного послаблення контролю держави над економічним життям стало досягнення «відкритості» економічних моделей для іноземних партнерів та запровадження з початку 1990-х рр. ринкових основ у побудові внутрішньої й зовнішньоекономічної політики, як Ірану, так і Російської Федерації, що з 12 червня 1990 р. виступала самостійним суб'єктом міжнародних економічних відносин.

Отже, співпраця Радянського Союзу та Ірану у поза нафтовому секторі економіки розвивалася на фоні еволюційних трансформацій економічних моделей обох країн, де існували внутрішні протиріччя між традиціоналізмом та модернізацією. Перші спроби налагодити радянсько-іранську співпрацю

були зроблені під час ініційованої шахом Реза Пехлеві «білої революції шаха й народу», що мала пов'язати Іран з високорозвиненими західними країнами, а найперше – зі США, які ставали для іранської економіки донором технологій й обладнання. Проте, технологічна залежність від американських інвестиційних компаній зводила нанівець плани шаха по створенню самодостатньої лідируючої економіки у Перській затоці й ставала головною причиною пошуку контактів із СРСР. Радянське керівництво, своєчасно оцінивши перспективи надання допомоги Ірану у розвитку галузей важкої промисловості, металургії, енергетики, створило для радянської продукції в економічному аспекті стратегічно важливий близькосхідний ринок збуту, а в політичному – забезпечило СРСР додатковими важелями впливу на побудову міжнародних економічних відносин.

Ісламська революція 1979 р., проходячи під гаслами «Ні Схід, ні Захід», окрім того, що заблокувала нафтогазові поставки до СРСР, залишила економічну співпрацю й торговельні радянсько-іранські відносини без змін. До того ж, побудована за сприяння Хомейні «тоухідна економіка», своєю закритістю, ідеалами соціальної рівності й здобуття «божественного благополуччя» нагадувала радянську економічну модель, націлену на створення комуністичного суспільства. У роки ірансько-іракського протистояння СРСР продовжував розширювати не лише об'єми товарообороту, але й присутність своїх спеціалістів на крупних промислових об'єктах та в якості інструкторів під час освоєння іранцями радянських тепловозів, тракторів й іншої техніки. Остаточне «потепління» у радянсько-іранських відносинах у поза нафтовому секторі розпочалося з грудня 1986 р., коли відновили свою роботу Постійна комісія з економічної співпраці між СРСР та ІРІ й Постійна радянсько-іранська підкомісія з транспорту. Часті контакти з вирішення питань торгівлі, товарообігу, експлуатації спільних підприємств завершилися підписанням 22 червня 1989 р. Довгострокової програми торговельно-економічної й науково-технічної співпраці, Декларації щодо принципів відносин й дружньої співпраці між СРСР та ІРІ, які

ознаменували собою новий етап радянсько-іранських відносин. Підписання цих документів створювало надійне поле для розвитку іранської промисловості, незалежної від коливань цін на енергоресурси, за сприяння Радянського Союзу, стратегічного економічного й політичного партнера у протистоянні зі США. Програма й Декларація ознаменували також черговий етап реформування радянської й іранської економічної моделі у бік їх лібералізації та допущення ринкових законів у державний сектор економіки з метою децентралізації та відкритості для іноземних інвесторів.

Таким чином, радянсько-іранська співпраця у поза нафтовому секторі економіки упродовж 1972 – 1989 рр. стосувалася галузей важкої промисловості, машинобудування, металургії та енергетики, відзначалася своєю стабільністю, незалежністю від зовнішньополітичних впливів й була своєрідною відповіддю на посилення американського тиску на Іран й політичне суперництво з СРСР.

3.3. Внесок УРСР у розвиток радянсько-іранських економічних відносин

Українська РСР здійснювала вагомий внесок в економіку Радянського Союзу, щорічно задовольняючи 60 – 80% загальносоюзних зобов'язань з експорту обладнання й сировини, а тому розширення радянсько-іранської співпраці першочергово впливало на структуру й показники товарообороту українських підприємств важкої промисловості з підприємствами Ірану [279, с. 669]. На сьогодні географія співпраці промислових об'єктів УРСР з Іраном достеменно не встановлена й вимагає більш детального аналізу, значущість якого зростає в умовах кризового стану української важкої промисловості, що потребує додаткових інвестицій й повторного відкриття стратегічно важливого близькосхідного ринку, відстороненого на «другий план» після здобуття Україною незалежності.

Іран, починаючи з підписання у липні 1963 р. першого, після приходу М. Р. Пехлеві до влади, радянсько-іранського договору про економічну й технічну співпрацю, був включений до курсів підготовки спеціалістів з країн, що розвиваються, під егідою ООН, на базі металургійних підприємств м. Запоріжжя Української РСР. «Запорізькі курси, – як повідомлялося у записці міжнародної комісії про результати ознайомлення з їхньою діяльністю, – є першими в системі ООН заходами групової підготовки спеціалістів з країн, що промислово розвиваються, й найбільш численними за своїм складом з усіх шести подібних програм» [75, арк. 215]. Іран лише у 1968 р. надав згоду направити на навчання до заводу «Запоріжсталь» двох своїх спеціалістів. Вони увійшли до стипендіальної групи ООН, яка складалась з 39 фахівців-металургів, делегованих з 17 країн-учасниць [75, арк. 272 – 273]. Показниками визнання в Ірані здобутків української металургійної промисловості стало збільшення у січні – травні 1969 р. удвічі кількості іранських слухачів курсів підготовки металургів, організованих заводом «Запоріжсталь» й направлення у серпні 1969 р. шести практикантів для ознайомлення з роботою заводу «Запоріжбуд» [94, арк. 82, 97].

Поступливість Ірану й практичне втілення у життя задекларованих положень про економічно-технічну співпрацю з СРСР, через участь з 1968 р. іранських спеціалістів у підготовчих курсах, організованих на базі заводів Запоріжжя, та делегування практикантів на об'єкти важкої промисловості Запорізької області, закономірно узгоджується з офіційною закладкою, за технічного й фінансового сприяння Радянського Союзу, Ісфаганського металургійного заводу. Запуск усіх промислових вузлів Ісфаганського металургійного комбінату передбачав проведення широкомасштабних геологорозвідувальних робіт з пошуку залізної руди, вугілля та інших твердих корисних копалин. З цією метою до Тегерана, за наказом Ради Міністрів УРСР, направлялися 81 геолог-пошуковець вугільних родовищ й 29 геологів, які мали займатися пошуком твердих корисних копалин [93, арк. 47, 67]. До Ісфаганського металургійного заводу на період його

будівництва та введення в експлуатацію також відрядили старшого інженер-геолога УРСР з випробування ґрунтів, 42 спеціаліста-металурга й 25 гірників для допомоги у розробці Керманського вугільного родовища, що мав поставляти вугілля безпосередньо металургійному комбінату [93; арк. 87; 95, арк. 5, 9]. Інженерно-технічні роботи на Ісфаганському комбінаті мали виконувати 85 інженерів та 31 кваліфікований радянський робітник під керівництвом 9 бригадирів [93, арк. 137, 305]. Радянські спеціалісти, переважно представники запорізьких підприємств вугільної промисловості, забезпечували не лише будівництво й введення в експлуатацію металургійного комбінату, але й мали налагодити інфраструктуру міста Ісфaghана. Навчальний процес іранських металургів на території будівельного майданчика майбутнього міста металургів забезпечували 11 викладачів з 29 практикуючими спеціалістами [93, арк. 188, 229].

Українсько-іранська технічна співпраця передбачала не лише делегування радянських фахівців на об'єкти іранської важкої промисловості, а й проведення стажування в УРСР іранських робітників. Так, у серпні 1968 р. Запорізький трансформаторний завод прийняв 4 іранських енергетиків, які прагнули ознайомитися з системою енергопостачання великих промислових об'єктів [96, арк. 16]. У вересні – жовтні 1968 р. гірники Ірану з навчальною метою відвідали шахти «Лутугінська-Північна» й «Суходольська ЦОФ» Луганської області [96, арк. 44]. Однак, саме Запоріжжя відіграло особливу роль у розширенні радянсько-іранських технічних зв'язків й закономірно було оголошено містом-побратимом Ісфaghана, що значно спрощувало політично-економічні зв'язки між містами обох держав та передбачало значні фінансові перспективи. Ідея «поріднити» міста – центри металургійного виробництва, виникла у Союзі радянських товариств дружби й культурних зв'язків із зарубіжними країнами за підтримки генерального директора Ісфaghанського металургійного комбінату А. Шейбані та Генерального консула СРСР в Ісфaghані. Пропозиція отримала схвалення 1971 р. Запорізького обкому КПУ на чолі з Всеволожським й була

задоволена МЗС СРСР як така, що «може позитивним чином вплинути на подальший розвиток радянсько-іранських відносин» [99, арк. 60, 61].

Будівництво Ісфаганського металургійного комплексу тривало до січня 1973 р. за постійної матеріально-технічної допомоги галузевих міністерств УРСР та республіканських промислових підприємств. Так, 1 серпня 1972 р. на Засіданні Комісії Президіуму Ради Міністрів УРСР з питань зовнішньоекономічних зв'язків з іноземними державами було зазначено, що підприємства, підконтрольні Мінмонтажспецбудівництву УРСР повністю виконали контракти з постачання металоконструкцій для металургійного заводу Ісфагана [76, арк. 140; 77, арк. 1]. Одночасно з міністерством, Акімовський ливарно-механічний завод «Стандарт» упродовж 1972 р. направив до Ірану 50 штук арматури із сірого чавуну й 5 штук із кольорових металів [78, арк. 46]. Разом з Акімовським заводом до Ірану було експортовано 5 запорних приладів й кранів Київського заводу «Промарматура» на суму 8,8 тис. рублів; 1838 т. металоконструкцій конверторного цеху Дніпропетровського заводу імені Бабушніна на суму 369 тис. рублів, 113 т. металоконструкцій шосейних приладів на 44 тис. руб. Жданівського заводу металоконструкцій та 29 т. металоконструкцій конверторного цеху на 7,8 тис. рублів Донецького заводу металоконструкцій [78, арк. 56, 79 – 81]. Одночасно із експортними поставками будівельних матеріалів, за рішенням Ради Міністрів УРСР, до Ірану відрядили 3-ох інженерів-спеціалістів з автоматики для надання консультацій під час зведення залізобетонних конструкцій [81, арк. 12].

Проте, ставка радянського керівництва на швидке завершення будівництва Ісфаганського металургійного комплексу спричинила збої експортних поставок з українських заводів до інших зарубіжних держав-партнерів. Наприклад, лише по Дніпропетровському станкобудівному заводу з окремих замовлень-нарядів у 1972 р. до Болгарії, Фінляндії, Туреччини було недопоставлено 22, а 1973 р. до Іраку, Ірану, Польщі, АРЕ й Куби 34 деревообробних станки на суму 94,2 тис. руб. [76 арк. 6; 79, арк. 57].

Відомо, що за 1971 – 1973 рр. металургійні підприємства Дніпропетровська виготовили 180 тис. т. бракованої продукції, що дорівнювала вантажу 70 залізничних потягів, орієнтованих на експорт [262, с. 511]. Зростала також заборгованість заводів через невиконання експортних замовлень та поставок. Так, заборгованість Дніпропетровського станкобудівного заводу іранському уряду через недовантаження обладнання зросла з 1,5 тис. руб. у 1972 р. до 6,8 тис. руб. у першому кварталі 1973 р. [51, арк. 17 – 19]. У другому кварталі 1973 р. борг заводу перед Іраном уже складав 37,1 тис. руб. через недопоставку 22 станків й комплектуючого обладнання [51, арк. 33 – 36].

Однак, негативна тенденція, пов'язана з невиконанням Дніпропетровським станкобудівним заводом своїх контрактних зобов'язань не вплинула на кількість замовлених Іраном станків та деталей до них. Планувалося, що завод протягом 1973 р. експортує до ІРІ 18 різнофункціональних станків на суму 36,050 тис. руб. [52, арк. 1 – 6]. Дніпропетровський завод металургійного обладнання, на основі перехресного контракту з відповідними галузевими іранськими міністерствами, повинен був укомплектувати поставлені станки відповідними запчастинами та деталями на 1997,1 тис. руб. [50, арк. 46 – 47, 142, 203(зв), 205]. Окрім цього, Дніпропетровський завод металургійного обладнання відправив до Ірану відбійні щити й передвижний майданчик для зняття проб та буріння ґрунту, необхідних для будівельних робіт з розширення конверторного цеху металургійного заводу «Арнамехр» [49, арк. 1]. Керівництво заводу металургійного обладнання, окрім зобов'язань по перехресним контрактам щодо технічного сприяння розвитку металургійної галузі Ірану, мало домовленості про прямі поставки своєї продукції іранським підприємствам в обхід експортних планів в цілому по УРСР. Мається на увазі виготовлення спеціально для іранських підприємств опалювального обладнання по разовим кресленням, що підлягали анулюванню й засекреченості відразу після виконання поставок [49, арк. 17]. Загалом же, випадки зі псування експортної продукції призвели до того, що

вже у 1985 р. втрати дніпропетровських підприємств становили 50 млн. крб., $\frac{3}{4}$ з яких припадали якраз на металургійні підприємства, чия продукція відправлялася до країн близькосхідного регіону [262, с. 511].

Аналіз матеріалів Фонду Р-2 ЦДАВОВ України «Рада міністрів Української РСР», засвідчує наявність закономірності невиконання українськими заводами взятих на себе експортних зобов'язань. Нижче подана географія й показники збоїв українського виробництва [79, арк. 55 – 57].

Назва заводу	Об'єм невиконаних зобов'язань	Витрати, тис. рублів	Країни, що недоотримали продукцію
Кадіївський (нині Стаханівський) машинобудівний завод	5 замовлень, недопоставлено 7 кранів	112	Іран, Туреччина, Югославія, АРЕ
Дніпропетровський завод металургійного обладнання	9 замовлень недовантажено 458,5 т. прокатного та сталеплавильного обладнання	200,7	Індія, Фінляндія, Югославія, Іран, Чехословаччина
Запорізьке виробниче об'єднання «Запоріжтрансформатор»	22 замовлення, залишились недовивантаженими через відсутність комплектуючих виробів 284 розподільчих обладнань	878,1	Корея, Туреччина, Іран, Сирія, Гвінея, ДРВ.
Кабаньєвський станкобудівний	11 металоріжучих станка		Болгарія, Іран, Бельгія

За даними документів ЦДАВО Ф. Р-2. Оп.13. Спр.7882. 1973 арк. 55 – 57.

Проблеми із виконанням взятих зовнішньоекономічних зобов'язань Комісія Ради Міністрів УРСР з питань зв'язків із зарубіжними країнами пояснювала внутрішніми збоями у роботі підприємств або недостатньою якістю імпортованої сировини. Одночасно із недопостачанням до країн-партнерів, українські заводи отримували від радянських спеціалістів, які працювали на будівельних об'єктах закордоном, рекламачії про недостатню якість отриманих деталей. Приміром, за дев'ять місяців 1973 р. надійшло 14 рекламачій з 6 країн на 63 вироби підприємств важкої промисловості УРСР [80, арк. 80]. Існували й поодинокі випадки анулювання контрактів на поставку радянського обладнання до країни-замовника. У результаті затримки Жданівським й Запорізьким заводом металоконструкцій поставок до Ірану необхідних деталей, контракти з даними промисловими об'єктами були анульовані, про що одразу повідомлялося в Міністерство монтажного спеціального будівництва [78, арк. 73 – 76].

Недовиконання контрактних поставок обладнання до Ірану не зашкодило процесу радянсько-іранського, а передусім українсько-іранського зближення. Про велику роль УРСР у розвитку економічних відносин Ірану з СРСР свідчить візит до Києва восени 1973 й 1974 рр. Шамс Пехлевї, старшої сестри шаха й Галяма Пехлевї, сина Рези Пехлевї. Шамс Пехлевї в якості Президента товариства Червоного Лева і Сонця Ірану разом із чоловіком – міністром культури та мистецтв Ірану Мехрадом Пахльбодом, послом Ірану в СРСР Мохаммед Реза Амір Теймуром знаходились у Києві з робочим візитом протягом 20 – 22 вересня 1973 р. [91, арк. 33]. Під час урочистого обіду в особняку по вул. Кірова українська та іранська сторони позитивно оцінили радянсько-іранську економічну співпрацю й наголосили на початку нової ери розвитку міжнародних відносин [41, арк. 1 – 2]. Зокрема, Перший заступник Голови Президії Верховної Ради УРСР С. О. Стеценко, виголошуючи тост на честь принцеси, зауважив, що «український народ з великим задоволенням зустрів результати недавніх радянсько-іранських переговорів (мається на

увазі підписання 1972 р. Договору про науково-технічну й економічну співпрацю між СРСР й Іраном – *В. П.*), а одним із конкретних проявів тісних зв'язків Ірану з УРСР стали зв'язки дружби між українським містом Запоріжжя та іранським містом Ісфаган» [41, арк. 9]. Мехред Пахльбод, зі свого боку, оцінив внесок УРСР у будівництво Ісфаганського металургійного комбінату, заявивши, що «ми пишаємося вашою допомогою у створенні заводу в Ірані» [91, арк. 34]. Тоді ж посол Ірану в СРСР зауважив, що «радянсько-іранські відносини є особливими, а спільний державний кордон є кордоном дружби» [91, арк. 35].

Візит Шамс Пехлеві, разом із міністром культури й мистецтв Ірану, відкрили ще одну сторінку українсько-іранської співпраці – науково-освітню й культурну. Своєрідним продовженням українсько-іранського діалогу у сфері культури став візит у жовтні 1974 р. до Києва принца Галяма Реза Пехлеві, члена міжнародного Олімпійського комітету. Ним була проведена бесіда в Президії Верховної Ради УРСР про спортивні досягнення українського народу за роки радянської влади. Голям Пехлеві відвідав стадіон «Динамо», спорткомплекс Київського механічного заводу, Київський центральний стадіон, Палац спорту й музей спортивної слави, відзначивши, при цьому, високий рівень розвитку спортивної культури й освіти в столиці України [42, арк. 1 – 2]. Свій внесок в освітньо-науковий діалог між УРСР та Іраном здійснювали й ВНЗ Української республіки. Відомо, що 1973 р. в Ірані працювали на педагогічній й перекладацькій роботі українські спеціалісти, а 1975 р. іранська делегація взяла участь у семінарі-практикумі, організованим ООН на базі Херсонського суднобудівного заводу та Херсонської біофабрики [98, арк. 92; 97, арк. 11, 15].

Окрім наукових й професійно-технічних контактів, до Києва приїздили й делегації громадських організацій. Наприклад, 4 – 7 травня 1975 р. у Києві перебувала делегація Братства Азіатських профспілок у складі представників не лише з Ірану, а й Лаосу, Малайзії, Сінгапуру, Таїланду, Туреччини, Філіппін. Закордонним гостям було продемонстровано роботу Дарницького

шовкового комбінату, надано до огляду експонати Виставки передового досвіду народного господарства УРСР [89, арк. 81]. Підбиваючи підсумки візиту, представник Організації робітників Ірану, депутат меджлісу, заявив, що іранським представникам вдалося переконатися у наявності позитивних умов для організації роботи працівників, чий досвід може бути використаний у новостворених іранських підприємствах [89, арк. 82].

Позитивні тенденції радянсько-іранського зближення стали помітними на фоні зростання візитів урядових делегацій СРСР до Ірану та направлення все більшої кількості спеціалістів на об'єкти спільного радянсько-іранського будівництва. Відомо, що з 20 листопада 1975 р. строком на вісім днів в Іран, у складі делегації Верховної Ради СРСР, для обміну досвідом, було направлено Н. Ф. Христича – слюсаря Старокраматорського машинобудівного заводу імені Серго Орджонікідзе [89, арк. 6]. Результатом візиту стало не лише підписання Міністерством місцевої промисловості контракту на закупівлю Радою Міністрів УРСР в Ірані спеціального компоненту, що покращує якість фарбників для хусти́н, але й розширення співпраці УРСР з ІРІ по лінії будівництва Аракського машинобудівного заводу [92, арк. 121]. Продовжувалася також співпраця, розпочата ще 1969 р. над проектно-пошуковими роботами, націленими на спорудження греблі на р. Атреці та будівництва зернових елеваторів [93, арк. 104, 105, 216].

Однак, часті й тривалі радянсько/українсько-іранські науково-технічні й економічні контакти були заморожені у результаті ісламської революції в Ірані та формування на її здобутках нової зовнішньополітичної лінії. Відносна нормалізація відносин ІРІ з УРСР розпочалася після участі іранських учених у IX Міжнародній конференції з нелінійної механіки, що проходила з 30 серпня по 6 вересня 1981 р. у Києві [90, арк. 59]. Одночасно почали налагоджуватися радянсько-іранські контакти щодо співпраці у важкій промисловості й машинобудуванні. Результатом переговорів сторін стало рішення СРСР розпочати наприкінці листопада 1981 р. передачу тепловозів в оренду Міністерству доріг й транспорту ІРІ [21, л. 116]. На

початку грудня 1981 р. у «Правді» з'явилася звітна стаття про передачу Ірану в оренду десяти радянських тепловозів для обслуговування залізничної ділянки Тегеран – Тебриз, при технічній підтримці дев'ятнадцяти радянських машиністів, інструкторів й ремонтників [259, с. 443]. Так як на території СРСР було лише два тепловозобудівних заводи, чия продукція йшла на експорт – Ворошиловградський (нині ПАО «Луганськтепловоз») й Коломінський, а інженери Ворошиловградського заводу запатентували новий тип тепловозів 2М62, пристосований до близькосхідних кліматичних умов, то можна припустити, що саме продукція Ворошиловградського тепловозобудівного заводу імені Жовтневої революції направлялася на експорт до Ірану. Отримані тепловози класу 2М62 розміщувались на території Азербайджану, але експлуатувались іранськими локомотивними бригадами під наглядом радянських машиністів [271]. Особливістю даних 2М62 була їхня приналежність до локомотивів типу М62, розрахованих як на широку, так і вузьку колію й пристосованих до умов жаркого клімату [282, с. 169, 195]. За спогадами провідного спеціаліста Інженерно-сервісного центру «Луганськтепловоз», керівника групи інженерів, делегованих до Ірану для обслуговування луганських тепловозів протягом 2000 – 2004 рр. О. М. Осипенко, «М62 призначений для обслуговування виключно товарних потягів, пристосований витримувати навантаження в умовах обмеженої кількості кисню у низьких тунелях із здатністю розвивати високу швидкість на вузьких коліях [203].

Незважаючи на високу технологічність тепловозів, розроблених Луганським заводом, контракт 1981 р. не було продовжено, а будь-яка радянсько-іранська співпраця у сфері локомотивного машинобудування заморожувалася до 1989 – початку 1990-х рр. Н. М. Найш, директор центру науково-технічного розвитку ПАТ «Трансмаш», співробітник Луганського тепловозобудівного заводу, в інтерв'ю автору, зауважив, що перемовини з Іраном щодо відновлення поставок тепловозів, розпочалися 1988 р. й тривали до 1990 р. у Москві за участі іранської делегації, керівництва заводу та

представників Міністерства важкої промисловості СРСР. Домовленість сторін постачати в Іран М62 була реалізована вже у незалежній Україні, починаючи з 1996 р., на умовах лізингу. Загалом же, згадує Н. М. Найш, завод Луганська випускав 95% від загальнорадянської кількості тепловозів [201].

Активізація контактів між УРСР та Іраном щодо поставок тепловозів співпала з відновленням співпраці між містами-побратимами – Запоріжжям та Ісфаганом. Домовленості про приїзд до Запоріжжя делегації з Ісфагану були проведені у січні 1989 р. з визначеною попередньою датою візиту на 15 травня цього року [36, л. 56]. Навесні тривала робота із розроблення проекту зустрічі Запорізьким міськвиконкомом ісфаганської делегації, а сам візит через організаційні проблеми було перенесено на 13 – 20 липня 1989 р. [38, л. 34, 95.]. Відновлення українсько-іранської співпраці 1989 р. стало лейтмотивом підписання між СРСР та ІРІ Довгострокової програми торговельно-економічної й науково-технічної співпраці та Декларації про принципи відносин й дружньої співпраці, що накреслювали перспективи поглиблення економічного діалогу між Українською республікою та іранськими науковими центрами й промисловими об'єктами. Підписані документи не втратили своєї чинності навіть після розпаду СРСР й стали належною платформою для відновлення українсько-іранського діалогу у пострадянську еру державотворення.

Таким чином, УРСР, займаючи одне з перших місць у структурі загальнорадянської економіки, упродовж 1968 – 1990-х років відігравала провідну роль у розвитку радянсько-іранських торговельно-економічних зв'язків. Аналіз архівних матеріалів засвідчив значну географію прямих контактів промислових підприємств Української Республіки з Іраном. Особливо відзначається двостороння співпраця Запоріжжя та Ісфагана, металургійний комплекс якого створювався за безпосередньої участі українських металургів та інженерів. На основі отриманих даних можна стверджувати, що завдяки частим фінансово-технічним контактам

українських й іранських промисловців утворилася своєрідна українсько-іранська економічна зона, спроможна на наддержавному рівні вирішувати питання модернізації підприємств й адаптації їхньої роботи до нових вимог часу, заклавши тим самим підґрунтя для політичних контактів незалежної України з Ісламською Республікою Іран.

....*

Протягом 1972 – 1990 рр. першочергова роль у побудові зовнішньої політики Радянського Союзу щодо Ірану відводилася економічному аспекту двосторонніх радянсько-іранських відносин. Справа в тому, що в економічній площині міжнародних відносин Радянський Союз міг очікувати на повноцінний діалог з Іраном, який у політичному вимірі тримався відособлено від радянської стратегії проникнення у близькосхідний регіон.

Економічний аспект уміщує в собі два різновекторних формати радянсько-іранських відносин: нафтогазову співпрацю з урахуванням позиції США, чії монополії у регіоні до 1979 р. впливали на ситуацію на світовому енергетичному ринку та зближення інтересів СРСР й Ірану у поза нафтовому секторі економіки, радянська присутність в якому, фактично, заповнювала інвестиційний й технологічний вакуум.

СРСР, маючи п'яту у світі за виробничими показниками нафтогазову промисловість, значно відставав від Ірану за якісними й кількісними характеристиками видобутої сировини. Намагання Москви вийти на європейський енергетичний ринок, збільшивши власний експорт сировини за рахунок підписаних контрактів з Іраном, а США – утримати іранське керівництво на проамериканських позиціях й убезпечити себе від необґрунтованого підвищення ОПЕК цін на нафту, заклало підґрунтя до утворення так званого «близькосхідного нафтогазового трикутника». Після ісламської революції 1979 р. взаємодія Ірану, США й СРСР у «нафтогазовому трикутнику» змінюється на взаємне протистояння, спричинене санкціями США щодо Ірану й СРСР та намаганнями останніх знайти додаткові ринки збуту для власних енергетичних ресурсів. Санкційна

політика Білого Дому, кризовий стан радянської й іранської економік через прив'язаність до прибутку від нафтогазового експорту, що постійно зменшувався через несприятливу розстановку сил на міжнародній арені, зумовлювали поступове зближення СРСР й ІРІ в обхід американських інтересів у Затоці.

У поза нафтовому секторі Радянський Союз намагався протиставити тісним ірансько-американським політичним зв'язкам, що гарантували Ірану статус регіонального лідера, альтернативну радянсько-іранську економічну співпрацю, спроможну задовольнити амбіції шаха щодо індустріалізації країни й створення потужного комплексу підприємств важкої промисловості.

Прихід до влади в Ірані Рези Пехлеві з широкомасштабною програмою модернізації політично-економічних основ державного будівництва під назвою «білої революції шаха й народу», ознаменувало початок якісних зрушень у двосторонніх радянсько-іранських відносинах. Шах, переслідуючи власні інтереси, націлені на створення в Ірані незалежної промисловості у поза нафтовому секторі економіки, намагався «устояти на двох стільцях», з одного боку, гарантуючи США виконання взятої на себе функції «жандарма Затоки», а з іншого – завіривши СРСР у недопущенні використання іранської території як плацдарму для агресії проти нього. Така роль посередника давала можливість Р. Пехлеві надалі отримувати від західноєвропейських та американських інвесторів належне фінансування нафтогазового й військово-промислового комплексу, а від СРСР – допомогу у спорудженні великих промислових об'єктів важкої промисловості.

Саме міцні позиції СРСР на ринку іранської важкої промисловості, металургії убезпечили радянську економіку від кризи перевиробництва в момент ісламської революції та запроваджених США ембарго на іранський й радянський експорт. Співпраця революційної влади Республіки Іран з Радянським Союзом у поза нафтогазовому секторі економіки мала компенсаторне значення, адже давала можливість Тегерану втримати країну від зatoryжної економічної й фінансової кризи, особливо в умовах ірансько-

іракської війни, а Москві – посилити свій вплив на регіон, поступово витісняючи американський й західноєвропейський капітал з іранського ринку. Важливу роль у планах Кремля відігравали підприємства УРСР, що взяли на себе левову частку задоволення потреб Ірану у спеціалістах й продукції металургійної, машинобудівної, хімічної, будівельної промисловості. Розширені контакти українських підприємств з Тегераном, що після 1989 р. могли здійснюватися без попереднього дозволу МЗС СРСР, створили належний плацдарм для подальшої українсько-іранської співпраці в умовах незалежності України. Українська держава на сьогодні має всі шанси вийти на іранський ринок, як експортер обладнання й металоконструкцій, за умови злагодженої економічної політики та проведених заходів з модернізації важкої промисловості із залученням додаткових інвестицій.

Таким чином, економічний аспект радянсько-іранських відносин став об'єднавчим чинником у формуванні неформального союзу між Радянським Союзом та Іраном, по суті двома природними конкурентами у видобувній та важкій галузях промисловості. СРСР й ІРІ, маючи спільну мету перетворення на потужні енергетичні наддержави й спільного суперника в особі Заходу, що намагався отримати прямий доступ до стратегічно важливих галузей радянської та іранської економіки, вдалися до створення й поступового укріплення протиприродного союзу двох держав «нафтогазових гігантів».

РОЗДІЛ 4

РАДЯНСЬКА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ЩОДО ІРАНУ В УМОВАХ НАПРУЖЕННЯ МІЖНАРОДНОЇ СИТУАЦІЇ У РАЙОНІ ЗАТОКИ НА ПОЧАТКУ 1970-х – 1989 рр.

4.1. Боротьба США й СРСР в ООН за вплив на Іран, як невід’ємну складову «арки кризового півмісяця».

Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин, встановлена на момент закінчення Другої світової війни, характеризується переходом Радянського Союзу та Сполучених Штатів Америки до агресивно-наступальної політики по відношенню до країн Близького і Середнього Сходу. Боротьба за вплив на Іран змушувала радянське й американське керівництво заручатися підтримкою міжнародних організацій, першу чергу, Організації Об’єднаних Націй. Практично вся ініціативна діяльність ООН у післявоєнний період була спрямована на пошуки шляхів подолання кризових ситуацій, що виникали на регіональному та субрегіональному рівні за участю великих держав та їх країн-союзниць. Особливо відчутно зросла регулююча й миротворча роль ООН у 1970-1980-х рр., коли Іран перетворився на один із центрів військової й політичної нестабільності у близькосхідному регіоні. Радянсько-американські дискусії на засіданнях Ради Безпеки ООН щодо вирішення проблеми порушення за участю іранського уряду норм міжнародного права, свідчать про намагання Москви та Вашингтона використати ООН як платформу для легітимізації власних концепцій зовнішньої політики щодо Ірану.

Сполучені Штати, особливо після економічної кризи 1972 р., відводили Ірану ключову роль у встановленні контролю над «Rimland», що, згідно з геополітичною стратегією Х. Маккіндера – Н. Спайкмена, являла собою прикордонну зону між континентальними та морськими

державами [266, с. 55]. До країн «Rimland», названих З. Бзежинським, завдяки їхньому географічному положенню, «аркою кризового півмісяця», належали не лише Іран, але й Ірак, Саудівська Аравія, Туреччина, Індія, Пакистан, країни Далекого Сходу, Західної Європи, Північної Африки й Китай [9, л. 77]. Головною тезою даної концепції було позиціонування США центром «Rimland», що завдяки контролю над Атлантичним й Тихоокеанським узбережжям мали можливість розташовувати свої військово-морські сили поблизу країн «арки кризового півмісяця» з метою домінування над «Hardland». Остання у період «холодної війни» практично співпадала з територією Радянського Союзу [267, с. 89]. Збереження за Іраном статусу «жандарма Затоки» давало можливість США одночасно домінувати над країнами, що входили до «Rimland» й стримувати проникнення СРСР, як наддержави серед «Hardland», у близькосхідний регіон.

У зовнішньополітичній концепції Кремля, починаючи з 1921 р., Іран розглядався як «вікно у Перську затоку» й гарант реалізації радянських національних інтересів на Близькому та Середньому Сході [268, с. 328]. Однак, перехід СРСР до «фази активного втручання» у політичні процеси близькосхідного регіону став можливим після досягнення ним «ядерного паритету зі Сполученими Штатами Америки» і співпав з ескалацією у 1974 р. прикордонного ірансько-іракського конфлікту [263, с. 7].

Гостра суперечка між двома регіональними державами у 1974 р. розгорілася через дозвіл Тегерана прийняти курдів, які під тиском урядових військ втікали з Іраку. У результаті військових зіткнень армій Ірану та Іраку обидві сторони втратили більше ста людей убитими й пораненими [122, с. 12]. Радянський комітет із захисту миру звернувся з протестом до міжнародної Організації захисту миру щодо зазначених подій на східному іракському кордоні. У протесті, зокрема, наголошувалося на «занепокоєнні СРСР активною позицією Ірану, як члена СЕНТО, що може заважати впровадженню радянської політики добросусідства, розробленої

напротивагу позиціям англо-американському імперіалізму у районі Затоки» [44, л. 21.]

Завдяки обговоренню проблеми на засіданні РБ ООН 20 – 28 лютого з подальшим прийняттям 28 травня 1974 р. Резолюції 348, що зобов'язувала сторони припинити вогонь та відвести війська від кордонів, конфлікт між Іраном та Іраком вдалося перевести у мирне русло [135]. Радянський Союз на засіданні Радбезу, на відміну від США, чий представник обмежився лише позитивними оцінками діяльності ООН у вирішенні даної проблеми, здійснив широкий аналіз ірансько-іракському конфлікту. Виступаючи у РБ ООН від імені офіційного Кремля, Яків Малік надав перелік основних принципів радянської зовнішньої політики щодо Ірану та Іраку, як держав, « від стабільності кордонів яких залежить безпека СРСР на міжнародній арені» [122, с. 2]. Своїм виступом він не лише підтвердив перехід Радянського Союзу до більш активної співпраці з країнами близькосхідного регіону, але й дав зрозуміти, що радянський уряд готовий всебічно використовувати договори про дружбу й економічну співпрацю, підписані з Іраном та Іраком, задля посилення власних позицій у Затоці. Оприлюднення у 1975 р. наказу Президії Верховної Ради СРСР про нагородження орденом «Дружби народів» міністра закордонних справ Іраку Азіза Шерифа за «зусилля у боротьбі за мир, розрядку й співпрацю» було своєрідним важелем тиску на Багдад й демонстрацією готовності допомогти РБ ООН у вирішенні конфлікту [43, л. 26.]. Саме на важливості й корисності для радянської держави припинення ірансько-іракського конфлікту завдяки зусиллям ООН наголошував міністр закордонних справ СРСР Андрій Громико, під час доповіді у квітні 1975 р. на Пленумі ЦК КПРС [61, л. 14].

Ісламська революція, розпочавшись у 1979 р. під гаслами «Ні Схід, ні Захід», не лише похитнула усталену за період правління шаха Пехлеві розстановку сил на Близькому та Середньому Сході, але й створила прецедент американсько-іранського конфлікту через захоплення 4 листопада у заручники 52 працівників американського посольства [200, с. 694]. Ударну

групу із захоплення дипломатів, за даними «Офіційного звіту уряду США щодо шаха та антиамериканських настроїв в Ірані», складали студенти – послідовники курсу імама Хомейні з дев'яти іранських навчальних закладів, включно з Університетом Пехлеві у Ширазі [182]. Утримання дипломатичного корпусу США у Тегерані було наочною демонстрацією невдоволення іранського суспільства політикою Білого Дому, що дозволив надати поваленому шаху політичний притулок та право на лікування у клініці Нью-Йорку. Хоча Джиммі Картера ще до так званої «другої революції 4 листопада» неодноразово застерігали від прийняття шаха без офіційної реакції з боку іранського уряду М. Базаргана, державний департамент погодився надати Резі Пехлеві право на проживання та лікування в Америці, поставивши тим самим під загрозу інтереси й безпеку американців в Ірані [187; 189]. Унаслідок відмови Вашингтона й Тегерана йти на компроміс у вирішенні проблеми з дипломатами й запровадження Сполученими Штатами персональних та економічних санкцій щодо Ісламської Республіки Іран, американсько-іранська криза мала усі шанси перерости у затяжне протистояння, а тому вимагала якнайшвидшого втручання РБ ООН та здійснення міжнародного контролю за діями обох держав.

Вашингтон, взявши до уваги одноголосне прийняття РБ ООН 9 листопада 1979 р. резолюції щодо негайного звільнення працівників американського посольства у Тегерані, спробував ізолювати Іран від участі у роботі міжнародних організацій [222, с. 47]. Однак, прагнення місії США при ООН заборонити Ірану участь у роботі Радбезу до виконання ним Резолюції та домогтися засудження іранського уряду за його спроби судити американських дипломатів за законами шаріату, не знайшли підтримки у Раді Безпеки та Генеральній Асамблеї ООН [222, с. 60 – 61].

Позиція Кремля щодо кризи з американським заручниками, на фоні посилення американсько-іранського протистояння, виявилася неоднозначною. З одного боку, радянська сторона підтримала США й схвалила листопадову резолюцію Ради Безпеки, а з іншого, СРСР заблокував

американську ініціативу щодо введення торговельно-економічної блокади Ірану під егідою ООН. Москва, підтримавши своїм правом вето європейську політику дистанціювання від американсько-іранського протистояння й убезпечення себе від використання Іраном «нафтогазової зброї», заклала основу до розширення радянсько-іранської економічної співпраці, шляхом збільшення транзиту іранських товарів через територію Радянського Союзу.

А. А. Громико під час прес-конференції у Бонні 23 листопада 1979 р. негативно охарактеризував прагнення адміністрації Картера перевести дипломатичний конфлікт у військово-економічну площину. Він закликав США й Іран, дотримуючись норм чинної міжнародної конвенції щодо поваги дипломатичного імунітету відповідних державних представників, «виявити стриманість і холонокровність у вирішенні спірних питань» [270, с. 110]. Заява Громико, з точки зору посла СРСР Ірані В. Виноградова, засвідчила офіційне ставлення радянського керівництва до захоплення американського посольства у Тегерані як до одного із етапів внутрішньополітичної боротьби в ІРІ й елемент консолідації іранського суспільства [195, с. 469; 221, с. 240.]. Тоді як голова зовнішньої розвідки КДБ СРСР 1979 – 1983 рр. Л. Шербаршин антиіранські виступи представників Вашингтона в ООН вважав каталізаторами боротьби духовенства з опозицією за повноту влади в Ірані, а помірковану позицію Радянського Союзу – прагматичним розрахунком на відновлення радянсько-іранського діалогу на міжнародному полі [214]. Проте, стримана критика радянською делегацією вчинку іранських студентів й відмова від підтримки на міжнародному рівні ініціатив США щодо вирішення даної проблеми, не поділялася О. О. Троянівським, постійним уповноваженим послом СРСР в ООН. У своїх спогадах дипломат наводив факти на користь того, що Радянському Союзу варто було відійти від «тіні холодної війни» й підтримати США у їхній конфронтації з Іраном через утримання американських заручників у Тегерані [209, с. 324 – 325].

Скликання Ради Безпеки 27 листопада 1979 р. обмежилось лише слуханням Генерального секретаря та голосуванням за відкладення

вирішення американсько-іранської кризи на грудень [222, с. 73]. Протягом грудня 1979 р. американські дипломати, маючи за приклад одноголосне прийняття листопадової резолюції Радбезу з питань заручників у Тегерані, намагалися ратифікувати через ООН право США на військове вирішення ірансько-американських суперечностей. Для цього передбачалося скликати Раду Безпеки, й, апелюючи до Уставу ООН щодо права на індивідуальний та колективний самозахист, отримати згоду міжнародної організації на підтримку санкціями та військовими заходами плану Картера зі звільнення американських дипломатів. Попри намагання Вашингтона заручитися підтримкою світових держав, було зрозуміло, що європейські країни в умовах чергової енергетичної кризи 1979 р. ставку зроблять на переговорний процес між Іраном та США, виключивши будь-які методи шантажу та використання сили. Виходячи з настроїв більшості постійних членів РБ ООН, незважаючи на протести американської місії, прийнята 4 грудня 1979 р. Резолюція 457, закликала США та Іран «утриматися від погроз сили або її використання на порушення територіальної цілісності та незалежності, вжити усі необхідні заходи мирного вирішення спірних питань, що спричинили захоплення заручників у Тегерані» [136]. Резолюція також зобов'язувала іранський уряд звільнити персонал американського посольства й забезпечити захист заручників до моменту їх виїзду із Республіки.

Генеральний секретар ООН охарактеризував прийняту Резолюцію 457 як «першочерговий дієвий крок в умовах загострення ірансько-американської кризи». Американський представник в ООН Д. Макгенрі вимушений був погодитися з вимогами Резолюції 457, але у своєму виступі заявив, що «Вашингтон залишає за собою право звернення до Міжнародного суду з позовом проти Ірану за порушення норм міжнародного права та розробки інших форматів подолання напруженості у відносинах з Іраном» [123, с. 3]. Американські дипломати також спробували переконати своїх західних партнерів відмовитися від обслуговування іранських банківських вкладів й тим самими змусити Хомейні піти на компроміс [8, л. 123]. Стосовно ж

використання «інших форматів» дипломатичного тиску на Іран, окрім позову до Суду в Гаазі, малися на увазі депортація іранських студентів з навчальних закладів Америки та скорочення вчетверо чисельності дипломатичного апарату Ісламської Республіки Іран у США.

Наприкінці 1979 р. Дж. Картер поновив спеціальне розпорядження міністерства юстиції від 10 листопада 1979 р., що передбачало «запровадження нових особливих правил винятково до іранських студентів» з ідентифікації їхньої особи та добровільної депортації за межі США. Підставою до примусової депортації могли слугувати відмова студента іранського походження до 14 грудня 1979 р. надати особисті дані і характеристику з місця навчання [9, л. 81]. Розпорядження Картера знайшло схвалення серед юридичного відділу Білого Дому і було названо «основним кроком президента, націленим на урегулювання іранської кризи, гарантування безпеки американських заручників у Тегерані» та «попередження насилля у США над іранськими громадянами» [9, л. 82 – 83]. Однак, головною метою ініційованої інспекції 130 тис. іранських громадян, що супроводжувалася зняттям відбитків пальців, був пошук серед студентів членів радикальних організацій, незгодних з режимом шаха та виступаючих з вимогами екстрадиції Рези Пехлеві зі США [8, л. 119.].

Ініційована адміністрацією президента США «кампанія полювання на студентів-іранців» спричинила масове їхнє виключення з навчальних закладів. Приміром, із Технічного коледжу Грінвіль штату Південна Кароліна було виключено 104 іранських студента, а у Вірджинії відмовились надати іранцям доступ до навчання доки не буде вирішена проблема з американськими заручниками у Тегерані [8, л. 120]. Подібні заходи з перевірки 56 580 студентів в американській пресі охрестили «небувалою облавою й репетицією звільнення Америки від небажаних іноземців» [9, л. 84].

Проте, ініціатива Дж. Картера замість налагодження американсько-іранського діалогу спровокувала зародження мілітаристських настроїв серед

молоді Ірану. У грудні 1979 р., коли слухалася справа в Апеляційному суді Вашингтона щодо правомірності розпорядження американського президента, студенти – послідовники Хомейні оголосили про замінування посольства США у Тегерані й готовності його підірвати, якщо Білий Дім спробує вдатися до звільнення заручників силовим шляхом [270, с. 125]. Політичними емігрантами у країнах Західної Європи, що не приховували симпатій до діяльності студентських організацій в Ірані, проводилися акції проти дискримінації іранських студентів у США. Під час однієї з таких, у Ватикані, було затримано 22 студенти й передано їхні справи на розгляд місцевої поліції [18, л. 25].

Одночасно з перевітками студентів, дипломатичні працівники посольства Ірану у США, за вимогою заступника державного секретаря Д. Ньюсома, мали покинути Сполучені Штати упродовж п'яти днів або залишитися на правах цивільних осіб. Державний департамент головною причиною даного непопулярного рішення назвав «тривале незаконне утримування американських громадян і захоплення посольства США у Тегерані, а також конфіскацію американської державної власності у містах Тебріз та Шираз» [9, л. 79]. Як наслідок, правом не покидати Сполучені Штати скористалися 152 співробітники іранського посольства, які втратили свій дипломатичний статус в обмін на американське громадянство [9, л. 80.].

Радянський Союз, визнаючи порушення Іраном норм Віденської конвенції щодо дипломатичних відносин, як і під час листопадових обговорень американсько-іранської кризи, продовжував виступати виключно за двостороннє її урегулювання урядами США й Ірану. У газеті «Правда», що була рупором політики Кремля, 5 грудня 1979 р. з'явилася стаття «Проявлять благоразумие и сдержанность», де зазначалося, що захоплення заручників є лише наслідком «не узгоджених з нормами права й моралі» дій США щодо Ірану, а тому дану проблему не можна «виривати із загального контексту американсько-іранських відносин» [376, с. 5]. Пізніше на сторінках «Правди» було розміщено текст виступу на тегеранському радіо прем'єр-міністра ІРІ

М. А. Раджаї. Високопосадовець звинуватив Вашингтон у «відсутності бажання вирішити проблему із заручниками мирним шляхом», припустивши, що конфлікт навколо американських дипломатів використовується США з метою притягнути Іран до відповідальності за провал американської близькосхідної політики [368, с. 5].

Прагненням СРСР не втратити здобуті позиції в Ірані у зв'язку з початком афганської війни пояснюється збільшення критики «іранської політики США» не лише у радянській пресі, але й на засіданнях Радбезу. Олег Троянівський під час засідання РБ ООН 31 грудня наголосив на підтримці прийнятої Резолюції 461 лише у тій частині, що зобов'язувала Іран й США вжити заходи для мирного вирішення неурегульованих проблем без загрози миру й безпеці. Дипломат також звернув увагу на невідповідності нормам міжнародного права ініціатив США запровадити санкції щодо Ірану у випадку не виконання Тегераном до 7 січня 1980 р. рішення Радбезу. Відмову від позитивного голосування О. Троянівський пояснив неправомірністю «кваліфікації двосторонньої американсько-іранської суперечки як «загрози міжнародному миру і безпеці» та намагань Вашингтона використати її як привід до запровадження санкцій» [124, с. 4]. Як наслідок, Резолюція 461 від 31 грудня 1979 р. була прийнята 11 голосами, СРСР та ще три держави утримались від голосування. До кінцевого тексту документу внесли компромісну постанову «провести 7 січня 1980 р. додаткове засідання, присвячене детальному розгляду причин конфлікту» й, у разі невиконання Іраном прийнятої Резолюції 461, вжити ефективні заходи відповідно до статей 39, 41 Уставу ООН, що дозволяють «повне або часткове припинення економічних зв'язків, транспортного сполучення та розрив дипломатичних відносин» [137; 159].

Американська делегація, з огляду на непопулярність серед членів РБ ООН ініціативи США запровадити проти Ірану економічні обмеження, вимушена була змінити офіційне ставлення до захоплення заручників від «засудження» до «шкодування» [222, с. 108]. Повторні спроби США 7 січня

1980 р. провести через РБ ООН власний проект резолюції, що мав засудити дії Ірану та дати дозвіл на введення проти нього міжнародних санкцій, завершилися невдало. Представник СРСР у своєму виступі звинуватив Вашингтон у цілеспрямованому загостренні ірансько-американського конфлікту і нагнітанні ситуації у районі Затоки [270, с. 128].

Позиція Радянського Союзу щодо проблеми заручників, на фоні розширення економічних контактів з Іраном, що не зазнали значних втрат навіть після негативної реакції іранської влади на введення радянських військ до Афганістану, викликала занепокоєння США. Серед американських політичних діячів почали з'являтися думки, що збереження напруженості ірансько-американських відносин може спровокувати Тегеран звернутися по військову допомогу до Москви. Голосніше подібні ідеї почали лунаати у квітні 1980 р. після розриву американсько-іранських дипломатичних зв'язків, запровадження Вашингтоном ембарго на імпорт іранських товарів та невдалої для Білого Дому спроби звільнити заручників шляхом таємної військової операції [9, л. 90]. Дослідницька служба конгресу США у своїй доповіді, присвяченій наслідкам «воєнної операції, яка носила гуманітарний характер по звільненню заручників», зауважувала, що подальші додаткові санкції чи військові акції по відношенню до Ірану «послаблять вплив на іранців поміркованих лідерів на чолі з Аболь-Хасаном Банісадром, зменшать шанси досягнення компромісу, збільшивши небезпеку звернення нової іранської влади до СРСР по допомогу [9, л. 86 – 87]. У зв'язку з цим, Конгрес 25 травня адресував Дж. Картеру вимогу «обмежитися дипломатичними переговорами з Іраном та дочекатися рішення іранського парламенту щодо проблеми із заручниками без будь-яких активних дій» [9, л. 88].

Внутрішньополітична боротьба у США в умовах передвиборчої президентської кампанії, розгортання ірансько-іракської війни, зумовили переведення обговорення проблеми американських заручників у формат двосторонніх ірансько-американських консультацій із залученням регіональних організацій та без активного втручання Ради Безпеки ООН.

Зокрема, у травні 1980 р. в Ісламабаді відбулася конференція за участю 39 ісламських держав, де на порядку денному стояли питання введення радянських військ до Афганістану й «американська агресія в Ірані, коли США, намагаючись звільнити заручників, убили вісьмох американців» [9, л. 77]. Цікаво, що поруч із засудженням військової операції Вашингтона у Тегерані, намагання Білого Дому використати економічні санкції для звільнення дипломатів, учасники конференції кваліфікували утримання заручників іранською владою як незаконне. Результатами червневої зустрічі держав в Ісламабаді за участю американської делегації на чолі з экс-міністром юстиції США Р. Кларком стало прийняття декларації, що засуджувала дії США й підтверджувала право Ірану на компенсацію матеріальних збитків після військової операції.

Відповідь Вашингтона на рішення конференції була сформульована у листі 187 американських конгресменів до іранського парламенту, в якому заперечувався факт військового проникнення США на територію Ірану, а суть американсько-іранського протистояння зводилася лише до проблеми із заручниками [9, л. 93]. Спікер іранського парламенту Х. Рафсанджані вкрай негативно відреагував на лист конгресменів, звинувативши уряд США у «брехні американському народу про пошуки шляхів подолання кризи мирним шляхом у найкоротші терміни», а президент ІРІ А. Банісадр заявив, що право остаточного вирішення долі заручників належить меджлису [9, л. 99; 19, л. 5]. Віце-президент США Дж. Буш, у свою чергу, 300 днів з моменту захоплення американських дипломатів у Тегерані назвав «символом повної неспроможності адміністрації Картера реалізовувати правильну зовнішню політику» [9, л. 103].

Одночасно з американсько-іранськими дискусіями у вигляді кореспонденції парламентаріїв обох держав, у пресі США з'явилася стаття про підготовку Картером нового військового рейду на територію Ірану, для чого планувалося посилення американської військово-морської присутності в Аравійському морі [9, л. 101]. Проте, адміністрацією Білого Дому подібна

інформація всіляко опротестовувалась, а будь-які припущення щодо розгортання військових акцій задля вирішення конфлікту з Іраном були названі «гротескними й повністю безвідповідальними» [9, л. 102]. Андрій Громико, підбиваючи підсумки спроб Ірану та США знайти компроміс у вирішенні проблеми заручників на пленумі ЦК КПРС 26 червня 1980 р., виступив із засудженням подальшого утримування дипломатів у Тегерані, але вкотре наголосив на підтримці Ірану у «його протистоянні глибокому імперіалістичному тиску та шантажу з боку Америки» [58, л. 29].

Перманентні контакти між США та Іраном щодо вирішення проблеми заручників тривали до кінця 1980 р., коли обом державам все ж вдалося досягти компромісу й домовитися про звільнення дипломатів. Працівники американського посольства змогли покинути Іран вже після інавгурації 20 січня 1981 р. на посту президента США Р. Рейгана. Звільнення заручників після їхнього 444-х денного утримання у посольстві Тегерана, головним редактором інформаційної компанії «Time life» Р. Грюнвальдом, було названо «символом ярості й безсилля американської влади» [63, л. 2].

Перехід проблеми американських заручників із рівня міжнародного урегулювання до двосторонніх ірансько-американських контактів за участю регіональних організацій співпав у часі з новим витком ірансько-іракського протистояння, що на довгий час став предметом детального обговорення на засіданнях ООН. Позиції радянської та американської делегацій під час обговорення шляхів урегулювання конфлікту між Іраном та Іраком в ООН наочно демонстрували зміну стратегії близькосхідної політики СРСР й США на користь активного відкритого втручання у політичні процеси країн Перської затоки. Так, головними завданнями близькосхідної політики Радянського Союзу стало попередження проникнення ісламської ідеології іранського зразка на радянську територію з одночасним розширенням двосторонньої співпраці з Іраном, здатної перекрити негативний вплив американських санкцій на іранську економіку [310]. Тоді як Сполучені Штати, діючи у відповідності до проголошеної Картером 23 січня 1980 р.

«доктрини життєво важливих інтересів», намагалися завадити СРСР ввести війська на ірансько-іракський кордон в якості військ-союзників Іраку. Передбачалося, що зменшення політико-економічного тиску на Іран стане приводом до відновлення ірансько-американської співпраці, не допустить подальшого експорту ісламської революції, а отже – зведе нанівець воєнну риторику Іраку й не допустить посилення політичного впливу СРСР у регіоні [311, с. 66, 71]. Як бачимо, і США, і СРСР, переслідуючи власні геополітичні інтереси, зверталися до досвіду тісної економічної співпраці з Іраном та Іраком, й, спираючись на підтримку країн-союзниць в ООН, відводили собі роль медіатора у вирішенні ірансько-іракського конфлікту.

Вересневі зіткнення 1980 р. на ірансько-іракському кордоні, названі Іраком «боротьбою за території, незаконно зайняті Іраном під прикриттям міжнародних договорів 1974 р.», змусили Генерального секретаря ООН вдатися до активних заходів, спрямованих на попередження переростання конфлікту у затяжну локальну війну [381, с. 5]. Наприкінці вересня він звернувся до президентів Іракської Республіки та Республіки Іран із закликом розпочати конструктивний діалог, використовуючи в якості майданчика для переговорів ГА ООН та Організацію Ісламської конференції [125, с. 1].

Іран, з огляду на заплановане обговорення ГА та РБ ООН ірансько-іракського протистояння, намагався залучитися підтримкою Радянського Союзу, як держави, що мала інтереси у районі Затоки й не була зацікавлена у розв'язанні війни між двома державами-стратегічними партнерами. Саме тому МЗС Ісламської Республіки Іран 24 вересня направив до радянського вищого керівництва ноту, в якій зазначалося, що уряд республіки очікує від СРСР підтримки здобутків іранської революції в умовах війни, «нав'язаної баасистським урядом Іраку, його відкритої агресії шляхом вторгнення у сухопутні й морські кордони Ірану», та відмови «від надання Іраку військової допомоги» [17, л. 92]. У той же день газета «Правда» розмістила статтю Ю. Глухова з риторичним запитанням «Кому это выгодно?», де, окрім звичної для радянської ідеологічної машини критики на адресу

«імперіалізму», висловлювалась глибока занепокоєність «загостренням протиріч між Іраном та Іраком», що може завдати значних збитків «радянській дружній політиці по відношенню до цих держав». Разом з тим, головне призначення статті полягало у засвідченні політики невтручання СРСР в ірансько-іракські прикордонні суперечки на їх початковому етапі й заклику до урядів Ірану та Іраку вирішити конфлікт шляхом мирних переговорів без зовнішніх посередників [369, с. 5].

Відхід Москви від офіційної підтримки претензій Іраку, що вважався її головним союзником у Перській затоці, можна пояснити, з одного боку, пошуками радянським керівництвом шляхів зближення з післяреволюційним Іраном, а з іншого – відмовою Саддама Хусейна дотримуватися, наданих надзвичайному послу СРСР в Іраку А. Барковському, зобов'язань не розпочинати жодних військових операцій в обхід інтересам Радянського Союзу у близькосхідному регіоні [204, с. 316]. Виходячи з вищезазначених причин, О. Троянівський, виступаючи 28 вересня у РБ ООН заявив, що суперечки між Іраном та Іраком не відповідають інтересам їхніх народів, а «лише грають на руку імперіалістичним силам, що намагаються відволікти держави регіону від агресії Ізраїлю» [125, с. 6 – 7]. Попри взаємні підозри щодо причетності СРСР й США до ескалації ірансько-іракського конфлікту, представники обох держав на міжнародному рівні висловилися за нейтралітет і невтручання у війну, наголошуючи на необхідності проведення мирних переговорів між Іраком та Іраном [125, с. 3 – 4]. Радянський Союз, у відповідь на звернення США до ООН з проханням не допустити обмеження судноплавства у Перській затоці, презентував Радбезу план нормалізації ситуації у регіоні. План передбачав, що США, Японія й Китай візьмуть на себе зобов'язання поважати право близькосхідних країн на суверенітет, відмовляться від розміщення у Затоці військових баз та нададуть країнам регіону можливість здійснювати товарообмін й судноплавство у штатному режимі [299, с. 123]. Деякі положення плану, разом із пропозиціями О. Троянівського та Д. Макгенрі, були взяті до уваги й внесені у постанову,

одноголосно прийнятої 28 вересня 1980 р. Резолюції 479, що зобов'язувала «Іран та Ірак негайно вирішити конфлікт мирними засобами за допомогою посередництва регіональних організацій» [138].

Однак, позиція нейтралітету та невтручання США й СРСР в ірансько-іракську війну, замість бажаного результату, підштовхнула Ірак до більш відкритих агресивних заяв. Саддам Хусейн, виступаючи у Багдаді після прийняття Резолюції 479, заявив, що припинення воєнних дій Іраком можливе лише за умови відведення іранських військ [163, с. 11]. Тоді ж іракський лідер оголосив про взяття на себе відповідальності за недопущення будь-якого іноземного втручання у двосторонній конфлікт з Іраном [163, с. 16]. Заява Саддама Хусейна та відмова Ірану прийняти Резолюцію 479, не лише послужили приводом до продовження військового протистояння, але й стали причиною невизначеності подальшого ставлення радянського керівництва до ірансько-іракського конфлікту. Так, Л. І. Брежнєв 30 вересня 1980 р. на званій вечері в індійського президента Санджива Редді виступив із промовою, в якій назвав війну між Іраном та Іраком «результатом трагічного непорозуміння між двома державами, спровоковану тими політичними лідерами, які прагнуть нажитися на її результатах» [208, с. 69]. Свою точку зору щодо абсурдності ірансько-іракської війни Брежнєв продовжував відстоювати й наступного, 1981 р., на XVI з'їзді КПРС у Москві [277, с. 126]. Заяву генерального секретаря було взято за основу під час підготовки звернення КПРС до РБ ООН із пропозицією голові Радбезу запровадити методи швидкого врегулювання ситуації на Близькому Сході та вжити усі невідкладні заходи, щоб припинити ірансько-іракський конфлікт у найближчі строки [82, арк.110].

Позиція Брежнєва була підтримана МЗС Ірану, представники якого погодилися з радянським лідером, що війна не була спланована режимом Саддама, а лише використана як засіб задля посилення проникнення у Перську затоку «ворогів ісламської революції» [19, л. 26]. Іранський уряд, на ряду з лідером Іраку, також оголосив про зобов'язання гарантувати свободу

проходження через Ормузьку протоку торгових судів й не допустити розташування у Затоці баз іноземних держав [19, л. 27].

Незважаючи на заявлений нейтралітет, Москва й Вашингтон все ж намагалися використати конфлікт з метою налагодження втрачених тісних політичних контактів з Іраном та Іраком. Зб. Бзежинський, приміром, у посланні до Дж. Картера наголошував на необхідності розпочати підготовку до організації таємних переговорів з Іраном [175]. Однак, відмова Хомейні відновити військово-економічну співпрацю з двома світовими державами змушувала СРСР й США шукати зближення з Іраком.

Державний секретар США 1981 – 1982 рр. Олександр Хейг відправив у квітні 1981 р. особисте послання до міністра закордонних справ Іраку Саадун Хаммаді з пропозицією встановити регулярний обмін думками між двома державами щодо ситуації на фронтах ірансько-іракської війни [186]. Перед цим, 16 лютого, Р. Рейган поспішив завірити міжнародну спільноту, що США не прийматимуть участь у постачанні зброї жодній стороні конфлікту [179]. Планувалося, що встановлення більш тісних контактів Вашингтону з Багдадом сприятиме перетворенню Іраку на нового «жандарма Затоки» й «надійного молодшого партнера у збереженні «status-quo» у регіоні», здатного поступово ліквідувати політичний вплив Ірану на країни Близького та Середнього Сходу [338, с. 188 – 189; 188, р. 38]. Однак, досить скоро Вашингтон, за твердженням Г. Кіссінджера, переконався, що «Саддамівський Ірак, з одного боку, занадто слабкий аби стати противагою Ірану й брати участь у досягненні рівноваги сил у регіоні, а з іншого – має достатньо військової сили, щоб загрожувати безпеці сусідів» [200, с. 209].

Радянський Союз, намагаючись не допустити американсько-іракського зближення, ініціював офіційний візит заступника прем'єр-міністра, члена вищої революційної ради Іраку Таха Ясин Раммадана до Москви. Під час візиту, з-поміж інших питань, планувалося обговорити поновлення у дії, підписаних наприкінці 1970-х рр., контрактів на поставки до Іраку військового обладнання радянського виробництва. За результатами

переговорів, Міністр оборони СРСР Д. Ф. Устинов спільно з головою Державного комітету з питань зовнішньоекономічних зв'язків С. А. Скачковим, 10 серпня 1981 р. отримали від ЦК КПРС офіційний дозвіл направити до Іраку у 1982 р. 50 комплектів радіостанцій, 60 біноклів й іншого обладнання на суму 200 тис. рублів. Поставки мали відбуватися через територію Сирії за посередництва Іракської комуністичної партії [62, л. 16]. До позитивного вирішення питання продовження співпраці між ВПК СРСР та Іраку Л. Брежнєва підштовхнуло погіршення радянсько-іранських відносин, спровоковане бойовими діями СРСР в Афганістані та порушенням радянським літаком кордону Ірану у квітні 1982 р., що висадив на іранській території військовий загін [25, л. 91].

Цікавим є той факт, що розширення воєнних переговорів з Іраком, на фоні погіршення радянсько-іранських відносин, суттєво не змінили позицію СРСР у Раді Безпеки щодо врегулювання ірансько-іракської війни. Заяви радянської делегації вказували на незмінність планів Москви відновити контакти з Іраном, не втративши, при цьому, контроль над Іраком. Троянівський продовжував наголошувати на зацікавленості радянської держави у ліквідації «небезпечних джерел напруженості у безпосередній близькості до свого кордону» та припиненні воєнних дій між «двома дружніми державами» [126, с. 4]. Однак, радянський представник, вдаючись до критики «спроб деяких держав затягнути конфлікт і використати його для посилення військово-політичної присутності на Близькому та Середньому Сході», замовчував факти військової співпраці СРСР з Іраком.

Представник США у Раді Безпеки, як і його радянський колега, залишив поза увагою спроби Вашингтона налагодити постійні воєнні консультації з Іраком. Він обмежився короткою заявою про необхідність пошуку Іраном та Іраком компромісного рішення, здатного задовольнити їх зовнішньополітичні інтереси й гарантувати територіальну цілісність [126, с. 2]. Незважаючи на відсутність у Москви й Вашингтона єдиного бачення шляхів вирішення ірансько-іракської війни, одноголосно

прийнята 12 липня 1982 р. РБ ООН Резолюція 514 вимагала від Багдаду й Тегерана негайного припинення бойових дій з відведенням військ до загальноновизнаних кордонів під наглядом групи міжнародних посередників [139]. Справа в тому, що досить суперечливе засідання Радбезу й запізнілі заклики Резолюції 514 припини вогонь, розпочавши переговори через посередників, приймалися в умовах контрнаступу Ірану, звільнення ним захопленого духовного центра Хорезмшахра, як відповіді на вчинення Іраком авіабомбардувань місць громадського користування [27, л. 180.].

Представник Іраку у РБ ООН Хаммаді, після прийняття липневої резолюції, не лише намагався переконати світове співтовариство у вимушеності для Іраку проведення воєнних дій з Іраном, але й закликав іранський уряд негайно припинити бойові зіткнення [126, с. 5]. Разом з цим, Саддам Хусейн, маючи в активі твердження про зацікавленість у співпраці з Іракською Республікою, і Радянського Союзу, і Сполучених Штатів, намагався на Раді Безпеки презентувати свою державу як лідера серед країн Затоки, від позиції якого залежатиме подальша доля ірансько-іракської війни. Тоді як Ірак свій виступ асоціював з промовою держави-майбутнього регіонального лідера, Іран сприймав промову іракського представника як виправдання артобстрілів житлових районів [28, л. 20]. Тому й не дивно, що така інтерпретація положень Резолюції 514 Іраком, спровокувала Іран на поглиблення конфронтації. Так, МЗС ІРІ, після виступу Хаммаді, звернулося до міжнародних організацій з вимогою засудити, «як ганебні, лицемірні заяви баасистського уряду щодо одностороннього припинення вогню й готовності у десятиденний термін відвести війська до визначених кордонів» [28, л. 20].

Недієвість прийнятих 12 липня 1982 р. рішень РБ ООН невдовзі була засвідчена виступом 26 вересня Саддама Хусейна, під час якого він офіційно підтвердив відновлення контрактів, підписаних з Радянським Союзом до вересня 1980 р., на поставку зброї, включаючи літаки МІГ-25, танки Т-72, ракетні установки ПВО САМ-8 та направлення більше тисячі радянських

військових радників й спеціалістів до іракських військових гарнізонів [337, с. 45]. Вже наступного, 1983 р., радянська допомога іракській армії надавалася за умовами підписаного у Москві 29 серпня радянсько-іракського протоколу щодо військової двосторонньої співпраці [166, р. 15].

Зрозуміло, що за таких обставин скликання позачергового засідання Ради Безпеки з вирішення ірансько-іракської війни було вкрай необхідним. Засідання розпочало роботу 4 жовтня 1982 р. з розгляду листа Іраку, де містилося обґрунтування заяви Хусейна щодо розширення військових закупівель, як відповіді на контрнаступ іранських військ. Виступаючи на скликаному за ініціативою власної держави засіданні Ради Безпеки, іракський представник звинуватив Іран у прагненнях військовим шляхом встановити контроль над Аравійським півостровом, зауважуючи, що Ірак «ніколи не припиняв пошук шляхів досягнення миру» [127, с. 1 – 2]. Радянський Союз та Сполучені Штати не взяли участь в обговоренні питань порядку денного жовтневого засідання, але своїм голосуванням підтримали прийняття Резолюції 522 щодо відправки на лінію фронту беззбройних спостерігачів ООН, як гарантії зменшення військового протистояння й пошуку воюючими сторонами компромісу [140].

Розширення ірансько-іракської війни до захоплення й пере підкорення території держав іранській чи іракській адміністрації викликало глибоке занепокоєння Генеральної Асамблеї ООН. На пленарному засіданні 22 жовтня 1982 р. Генеральний секретар запропонував проект Резолюції 37/3, що надавала війні між Іраном та Іраком статусу міжнародної, підтверджувала необхідність відведення військ до визначених кордонів й закликала інші держави не провокувати своїми діями продовження даного конфлікту [134]. Положення резолюції, не дивлячись на засудження дій Ірану та Іраку, мали першочергово слугувати попередженням для Кремля й Білого Дому утриматися від надання подальшої військово-технічної допомоги одній зі сторін конфлікту в обхід міжнародного законодавства. Однак, заклики ГА ООН утриматися від будь-якого сприяння продовженню війни

залишилися поза увагою американського та радянського урядів під час формування стратегії їхньої близькосхідної політики.

Меморандум директора Державного бюро з військово-політичних питань США Джонатана Хова, направлений 7 жовтня 1983 р. до заступника державного секретаря з політичних питань Лоуренса Еаглебургера, промовисто засвідчував, що політика нейтралітету США у ірансько-іракській війні змінюється на фінансове сприяння Іраку без прямих поставок йому зброї. Також підтверджувалось, що таким своїм рішенням Вашингтон «входить у стан війни з Іраном, залишаючи за ним право на політичне врегулювання конфлікту» [175].

Головною причиною зміни американської позиції була, з одного боку, відмова Хомейні йти на зближення зі США, а з іншого – наявність в Іраку перспективної нафтогазової системи зі значними запасами енергоресурсів. Саме отримання гарантій доступу США до нафтогазових ресурсів Перської затоки було визначальним для політики Білого Дому на міжнародній арені в умовах ірансько-іракської війни [278, с. 242].

Подібна переорієнтація Вашингтону, спрямована на забезпечення контролю над нафтогазовими поставками, здійсненими через Ормузьку протоку, завдяки підтримки Іраку, не залишилася поза увагою Кремля. Під час обговорення 31 жовтня 1983 р. на засіданні Радбезу тексту чергової Резолюції, О. Троянівський звернув увагу на принципове значення для міжнародного права можливості Іраку та Ірану самостійно розпоряджатися власними природними ресурсами [128, с. 4].

Прийнята після обговорення Резолюція 540 була однією із найбільш змістовних за весь період війни. Вона закликала до негайного припинення військових операцій проти цивільних об'єктів, забороняла ведення воєнних дій у водах Перської затоки, розширювала повноваження Генерального секретаря у його посередницькій місії, покликаний досягти урегулювання конфлікту, прийнятного для обох сторін [141]. Підтримка радянською делегацією умов резолюції пояснюється намаганням СРСР не допустити

втілення у життя програми директора ЦРУ В. Кейсі про гарантування Іраку перемоги у війні, шляхом розташування військових сил США у Затоці під прикриттям «свободи судноплавства» [178]. Остаточну проіранську позицію Кремль зайняв у 1984 р., після візиту до Москви заступника голови Департаменту МЗС ІРІ Мухаммеда Садра, під час якого було обговорено умови підписання радянсько-іранського економічного договору [334, с. 388].

Подібне розмежування симпатій радянського й американського уряду, в умовах «холодної війни», не могло не позначитися на подальшій роботі ООН з урегулювання ірансько-іракського протистояння. Налагодження радянсько-іранських відносин сприяло зверненню СРСР до представників держав в ООН з пропозицією перекласти завдання забезпечення безпеки морських комунікацій Перської затоки на військово-морські сили ООН [247]. Пропозиція СРСР до уваги взята не була, а сам ірансько-іракський конфлікт упродовж 1984 – 1985 рр. на офіційних засіданнях Ради Безпеки ООН не розглядався. Лише наприкінці березня 1984 р. Рада Безпеки зібралася на коротке засідання для обговорення випадків використання хімічної зброї на фронтах ірансько-іракської війни, постановивши «не проводити широкої дискусії, а обмежитися заявою голови Ради з цього питання» [85, арк. 30].

Сполучені Штати та Радянський Союз у своїх офіційних міжнародних документах та зверненнях до Іраку засудили використання ним хімічної зброї. Білий Дім запровадив державний контроль над експортом речовин, що можуть використовуватися для виготовлення хімічної зброї, але поспішив завірити Ірак у зацікавленості розширення співпраці з ним [170]. Загалом, як зазначалося у звіті української делегації при ООН, адресованому МЗС СРСР, реакція РБ ООН на випадки порушення міжнародного права Іраном та Іраком у 1984 – 1985 рр. не відзначалася своєчасністю та ініціативністю, а засідання Радбезу зводилися лише до «заслуховування доповідей Генерального секретаря про його переговори з керівництвом воюючих країн». Основний висновок ООН, затверджений після розгляду механізмів подолання ірансько-

іракського конфлікту, полягав у констатації неспроможності міжнародної спільноти знайти «основу для припинення воєнних дій» [100, арк. 5].

Зникнення на деякий час ірансько-іракського конфлікту з порядку денного засідань РБ ООН, СРСР й США використали для отримання дивідендів від реалізації власних мирних ініціатив. Так, у жовтні 1984 р. за запрошенням А. А. Громико до Москви прибув міністр закордонних справ Іраку Т. Азіз для обговорення можливих умов припинення війни [277, с. 132]. Переговори мали засвідчити іракському керівництву зацікавленість Радянського Союзу у збереженні співпраці з Іраком, але за умови поступової деескалації напруженості у регіоні. Вашингтон, на протигагу СРСР, продовжував демонструвати свою зацікавленість у перетворенні Іраку на регіональну наддержаву й джерело виснаження іранської економіки [171].

Однак, наявність свідчень про те, що СРСР до 1984 р. залишався основним постачальником зброї Іраку, наштовхнуло США на пошук контактів з іранською опозицією. Рада національної безпеки США у 1985 р. запропонувала проект директиви «найбільш невідкладних цілей» зближення з Іраном. Директива передбачала попередження дезінтеграції Ірану й збереження його в якості буферу між СРСР й країнами Перської затоки, обмеження можливих радянських військових операцій в Ірані зі збереженням доступу США до нафтогазових ресурсів близькосхідного регіону при відновленні поставок зброї Тегерану через Ізраїль [312, с. 96]. Головним завданням, що стояло перед Білим Домом, було збереження незалежності Республіки Іран, як регіонального модератора, здатного протистояти встановленню радянського військово-політичного впливу на країни Затоки. Планувалося, що відновлення співпраці з ІРІ призведе до встановлення балансу сил у регіоні й позбавить СРСР важелів впливу на сторони ірансько-іракського конфлікту [191].

Виходячи з намічених цілей, 5 грудня 1985 р. Р. Рейган дозволив Ізраїлю продаж зброї Ірану, а у січні 1986 р. затвердив проект створення в іранському парламенті поміркоvanого уряду [312, с. 97]. Із цією метою до Тегерана на

чолі делегації, за участю співробітника Ради національної безпеки Олівера Норта, колишнього голови резидентури ЦРУ в Ірані Джорджа Кейва та ізраїльського спеціаліста по боротьбі з тероризмом Амірам Нірбуло, було направлено помічника президента США з національної безпеки Роберта Макфарлейна [240, с. 16]. Проте, заплановані переговори та передача зброї були зірвані через внутрішньополітичну боротьбу між групами духовенства в Ірані, очолюваних головою меджлісу Хошемі Рафсанджані та керівником Ісфаганського відділу Корпусу стражів ісламської революції Мехді Хашемі. У своєму таємному донесенні консул СРСР в Ісфагані Реваз Утургаурі повідомляв, що Рафсанджані мав таємні домовленості з ЦРУ щодо поставок зброї, про що стало відомо президенту А. Хаменеї – головному супернику голови меджлісу у боротьбі за пост рахбара. Голова меджлісу, намагаючись зберегти контроль над політичним процесами в країні, звинуватив у таємних контактах з американцями найближчого соратника Алі Хаменеї Мехді Хашемі й домігся для нього смертного вироку, засвідчивши тим самим остаточний розкол угруповання Хомейні [210, с. 235]. Одночасно зі звинуваченнями власних політичних опонентів, Х. Рафсанджані в інтерв'ю паризькому журналу «Jeune Afrique», пояснив прибуття делегації Макфарлейна до іранської столиці, як спробу американців домогтися посередництва Ірану зі звільнення заручників у Лівані. Паралельно з цим, голова парламенту ІРІ підтвердив закупівлю певної кількості військової техніки, привезеної американською місією [240, с. 17].

Скандал, спричинений викриттям таємних контактів Білого Дому з політичними діячами ІРІ, що у пресі охрестили «Ірангейтом», змусив Р. Рейгана виправдовуватися й усіляко заперечувати спроби відновити постачання зброї іранцям. Хоча, незважаючи на скандал, Іран й надалі продовжував розглядатися Сполученими Штатами як стратегічно важливий центр протистояння радянському проникненню у район Затоки, що викликало шквал критики з боку Іраку, якому Вашингтон також неодноразово пропонував військово-технічну співпрацю. У надісланому

Саддамом Хусейном листі до американського президента, хоч і наголошувалося на розумінні планів США відновити контакти з Іраном, але зауважувалося, що американсько-іранське зближення буде розцінюватися Іраком як привід до розширення військових дій. Водночас, Хусейн розкритикував прагнення американської адміністрації відновити баланс сил у регіоні, назвавши його руйнівним для переговорного процесу й позицій Іраку [177]. Виголошені у листі Саддама Хусейна до Р. Рейгана принципові твердження щодо реакції на «американську військово-політичну ініціативу» повністю відповідали загальним настроям іракського суспільства, в якому домінувало переконання, що головною метою «Ірангейту» була зміна політичного режиму в Іраку [185, р. 13]. Поруч з цим, іракська військова рада у погодженні Ірану на таємні поставки зброї зі США вбачала намагання Х. Рафсанджані впливати на Кремль, маніпулюючи його прагненням розширити радянсько-іранські контакти [185, р. 14].

«Ірангейт» розгортався на фоні подальших спроб РБ ООН вирішити ірансько-іракський конфлікт політичними методами. На черговому засіданні Радбезу 24 лютого 1986 р. відбулася дискусія між радянським та американським представником щодо шляхів припинення війни й притягнення до відповідальності за ескалацію протистояння. Перший заступник постпреду СРСР в ООН Василь Сафрончук назвав ірансько-іракський конфлікт запланованим механізмом послаблення Ірану та Іраку, і наголосив, що безпека й контроль над природними ресурсами повинні здійснюватися виключно країнами Близького та Середнього Сходу без залучення військової допомоги світових держав [129, с. 26].

На відміну від радянського делегата, який перекладав відповідальність за війну на світову спільноту, американський представник в ООН Окун, під час свого виступу, звинуватив Іран у агресивних наступальних діях та ігноруванні закликів міжнародних організацій. Він, уперше за весь період обговорення Радбезом ірансько-іракського протистояння, назвав розповсюдження конфлікту у будь-якому вигляді на інші країни Затоки

загрозою національним інтересам США [129, с. 26]. Ставка Вашингтона на Ірак, після скандалу з поставками зброї до Ірану, є не випадковою: кризу недовіри в американсько-іракських відносинах американці намагалися залагодити не лише лобіюванням інтересів Іраку в ООН, але й поставками йому новітніх технологій [192]. Підтримка Сполученими Штатами ініціатив Саддама Хусейна призвела до поступового дистанціювання Іраку від СРСР, що, зважаючи на пануючу ідеологію в Ірані, повинно було негативно позначитися на радянських позиціях у близькосхідному регіоні.

Радянсько-американська боротьба за лідерство на Близькому та Середньому Сході не вплинула на голосування 24 лютого 1986 р за Резолюцію 582, де вкотре лунали закликали до Ірану та Іраку припинити воєнні дії, здійснити обмін полоненими, обговорити усі протиріччя шляхом переговорів за посередництва Генерального Секретаря. У тексті резолюції також містилося прохання до інших держав утриматися від будь-яких дій, здатних спричинити поглиблення конфлікту [142]. Рішення лютогового голосування були підтверджені на засіданні РБ ООН 21 березня 1986 р., де голова Радбезу засудив встановлений розслідуванням факт використання іракськими силами проти іранських військ хімічної зброї [112].

Одноголосно прийнята 8 жовтня 1986 р. Резолюція 588, як і попередні, вимагала від Ірану та Іраку повного виконання постанов Радбезу щодо негайного припинення будь-яких військових протистоянь [143]. Радянський Союз під час голосування підтримав текст Резолюції 588, але утримався від будь-яких коментарів й зауважень, тоді як США скористалися нагодою аби відзначити прагнення Іраку до припинення війни й наголосити на негативній ролі для мирного урегулювання відмови Ірану виконувати постанови резолюцій [130, с. 46]. Проте, дивлячись на виступ голови Радбезу Джона Томсона, 22 грудня 1986 р., зусилля членів РБ ООН припинити військове протистояння між Іраном та Іраком, що досягло свого апогею через розширення негативних наслідків танкерної війни на нейтральні держави, використання хімічної зброї, не увінчалися успіхом. Голова РБ ООН звернув

увагу на подальшу ескалацію конфлікту у вигляді нападів на цивільні об'єкти, торгові судна й нафтові установки прибережних держав [113].

Ситуація на краще почала змінюватись, коли після довготривалих консультацій й початку роботи комісії ООН з пошуку умов врегулювання ірансько-іракської війни, 20 липня 1987 р. була вироблена Резолюція 598 РБ ООН, що ставила за мету припинення конфронтації між Іраком та Іраном, шляхом посередництва спеціальної комісії ООН. Резолюція пропонувала шлях до вирішення проблеми військовополонених й накреслювала можливі варіанти відшкодування збитків обом державам після її ратифікації та початку процесу мирного врегулювання [144]. СРСР взяв участь у виробленні тексту резолюції і був одним із посередників між іранськими та іракськими представниками, покликаним переконати обидві сторони ратифікувати її постанови та розпочати мирні переговори.

Хомейні відмовився прийняти Резолюцію 598 до закінчення роботи комісії ООН, назвавши її «справою гіркою й марною для усіх, але не позбавленою користі для Революції» [252, с. 55]. Неоднозначна відповідь аятоли була використана США для переконання Ради Безпеки у необхідності запровадити ембарго на ввезення до Ірану зброї. Незважаючи на протести СРСР в ООН, Білий Дім одноосібно запровадив економічне ембарго на іранські товари, затягнувши тим самим процес ратифікації Тегераном Резолюції 598 [88, арк. 30].

Радянська делегація на сесії ГА ООН розкритикувала близькосхідну політику США, звернувши увагу громадськості на зацікавленості країн Перської затоки у «якнайшвидшому припиненні війни та переходу до прийнятного для всіх сторін урегулювання конфлікту на основі резолюцій Ради Безпеки» [88, арк. 36 – 37]. Пропозицію СРСР щодо продовження посередницької місії Генерального секретаря у вирішенні конфлікту, разом із рішенням надалі сприяти активізації переговорів між Іраном та Іраком щодо завершення протистояння, одноголосно підтримали на засіданні РБ ООН 24 грудня 1987 р. [114]. Однак, посередницька місія Генерального секретаря

не увінчалася успіхом, а продовження конфлікту у 1988 р. стало предметом обговорення на березневому засіданні Радбезу. За підсумками роботи РБ ООН, було прийнято рішення змусити Іран та Ірак направити до Нью-Йорка міністрів закордонних справ для консультацій з Генеральним секретарем та накреслення етапів реалізації умов резолюції від 20 липня 1987 р. [131., с. 2 – 3.]. Затягнуло процес консультацій щодо припинення війни та поглибило кризу міжнародних відносин у районі Перської затоки подальше використання сторонами конфлікту хімічної зброї та знищення ракетою з американського військового корабля «Вінсеннес» над Ормузькою протокою іранського літака з 290 пасажирами на борту.

Представники Республіки Іран та Іракської Республіки у ході розслідування РБ ООН фактів застосування хімічної зброї вдавалися до взаємних обвинувачень, надаючи слідчому комітету перелік жертв й місць масового хімічного ураження військ. Генеральний військовий департамент Іраку звинуватив Іран в ураженні хімічною зброєю. 5-ї механізованої дивізії, 11-ї стрілецької й 19-ї піхотної дивізій, які у квітні 1987 р базувались на сході від Басри [176, р. 1]. Зі свого боку, представник генерального командування ІРІ, 11 квітня 1987 р. по тегеранському радіо звинуватив Ірак у хімічній атаці на іранський патруль [176, р. 2]. Попри намагання іранської та іракської сторони приховати порушення норм міжнародного права за взаємними обвинуваченнями, по факту використання хімічної зброї, після заслуховування доповіді слідчої комісії, Радбез 9 травня 1988 р. одноголосно прийняв Резолюцію 612 із засудженням порушення ІРІ та Іраком Женевського протоколу. У Резолюції 612 містилося звернення до усіх держав з проханням встановити суворий контроль за експортом у країни, що є учасниками ірансько-іракської війни, хімічних речовин, що можуть використовуватись у виробництві хімічної зброї [145].

Трагедія з аеробусом змусила Іран, після довготривалого періоду міжнародної самоізоляції, звернутися до Ради Безпеки з проханням розслідувати даний злочин. На спеціально скликаному 20 липня 1988 р.

засіданні РБ ООН постпред США В. Уолтерс поклав усю відповідальність за «випадково збитий американськими військовими силами літак» на Іран, що своєю «відмовою від припинення бойових дій спровокував Вашингтон на розширення військово-морської присутності у Затоці з метою забезпечення своїх життєвих інтересів та захисту країн-союзниць регіону» [132, с. 12 – 14]. Радянський Союз засудив дії США, але більше уваги зосередив на ірансько-іракській війні та переконанні Ірану погодитися з умовами липневої Резолюції 598 [132, с. 16]. Виходячи з того, що і СРСР, і США намагалися приєднати інцидент зі збитим пасажирським літаком до подій, спричинених війною, прийнята РБ ООН Резолюція 616 від 20 липня 1988 р., з одного боку, закликала США, ІРІ та інші держави дотримуватися норм безпеки цивільної авіації, сприяти розслідуванню Міжнародною організацією авіації усіх обставин падіння збитого аеробуса, а з іншого – вкотре зобов'язувала Тегеран перейти до виконання постанов Резолюції 598 [146].

Остаточного домогтися припинення війни вдалося лише у серпні 1988 р., коли Генеральний Секретар 8 серпня на засіданні РБ ООН оголосив про погодження Хомейні з вимогами Резолюції 598 від 20 липня 1987 р. щодо остаточного завершення війни. Припинення вогню, згідно з доповіддю, вступило в силу о 3 год. 00 хв. за Гринвічем 20 серпня 1988 р. [116]. Наступного дня, 9 серпня, Рада Безпеки продовжила обговорення шляхів завершення ірансько-іракської війни та прийняла Резолюцію 619, що передбачала створення Ірансько-іракської групи воєнних спостерігачів ООН [147]. Радянський уряд, на своєму засіданні 22 серпня 1988 р., рішення Ірану та Іраку остаточно припинити воєнні дії від 20 серпня назвав довгоочікуваною подією для Близького та Середнього Сходу [299, с. 123].

Незважаючи на те, що офіційно датою закінчення ірансько-іракської війни вважається 20 серпня 1988 р., консультації в ООН щодо остаточного врегулювання конфлікту та розслідування фактів використання хімічної зброї, тривали й надалі. Зокрема, Резолюція 620 Ради Безпеки від 26 серпня 1988 р., засуджуючи використання хімічної зброї у війні між Іраном та

Іраком, посилила відповідальність держав за порушення Женевського протоколу про заборону використання на війні задушливих, отруйних чи інших подібних газів і бактеріологічних засобів [148].

Протягом грудня 1988 – листопада 1990 р. РБ та ГА ООН розглядалися доповіді Ірансько-іракської групи воєнних спостерігачів щодо остаточного втілення у життя вимог липневої резолюції 1987 р. [115; 149; 150; 160]. Шляхом дискусій між членами Радбезу було прийнято рішення 28 листопада 1990 р. продовжити місію спостерігачів до 31 січня 1991 р. з подальшим заслуховуванням доповіді й прийняття остаточного рішення [151].

Проблемі миру на Близькому та Середньому Сході присвячувалися низка міжнародних конференцій за участю Ірану та Іраку. Так, на одній з таких конференцій, у серпні 1989 р., Хашемі Рафсанджані заявив, що країни Західної Європи, намагаючись поставити Іран у залежність від них, самі зазнали значних економічних втрат. Іранський політичний лідер вкотре переконував, що Ісламська Республіка Іран здатна й надалі виконувати лідерські функції в Затоці, адже не несе загрози територіальній цілісності жодній сусідній державі регіону [165].

Завершення одного із найбільших локальних конфліктів на Близькому та Середньому Сході дало старт перебудові міжнародних відносин у цьому регіоні. Престиж США серед країн Затоки, за словами Г. Кіссінджера, «опустився до найнижчого рівня», а завдання захисту західних інтересів у Перській затоці стало складнішим через те, що Ірак, друга за величиною держава у цій частині світу, після 1988 р., поруч з Іраном, перетворився на супротивника Америки [200, с. 178].

Одночасно з послабленням американських позицій, Радянський Союз використав припинення ірансько-іракської війни для зближення з Іраном. Наступний, 1989 рік, позначився підписанням низки взаємовигідних радянсько-іранських договорів та розширенням співпраці обох країн у програмах, ініційованих ООН. Так, XXIV сесія Генеральної конференції ЮНЕСКО прийняла рішення про організацію та проведення у 1989 – 1997 рр.

проекту «Комплексне дослідження «Шовковий шлях – шлях діалогу», до якого першочергово залучалися відповідні міністерства та відомства СРСР й ІРІ [120]. Проект передбачав проведення морських й сухопутних експедицій, міжнародних семінарів і виставок, а також публікацію енциклопедії Шовкового шляху, окремих книг та випуск серії фільмів. Комісія СРСР у справах ЮНЕСКО запропонувала Ірану координацію дій радянських й іранських міністрів для створення спільного радянсько-іранського комітету, що мав займатися реалізацією даного проекту [37, л. 150]. Подібного роду співпраця засвідчила кардинально новий етап радянсько-іранських відносин, що позначилось також і на позиції радянської групи дипломатів при ООН.

Отже, Іран, розпочавши перегляд своєї зовнішньополітичної ролі у близькосхідному регіоні із кризи ірансько-американських відносин та неодноразових військових зіткнень на ірансько-іракському кордоні, став центром одного із найбільших протистоянь СРСР й США періоду «холодної війни». Генеральна Асамблея та Рада Безпеки ООН, взявши на себе роль медіатора у подоланні кризи міжнародних відносин на Близькому та Середньому Сході, перетворилися на арену боротьби за лідерство у Перській затоці, для досягнення якого американські і радянські представники використовували весь арсенал ідеологічного та політично-економічного тиску.

4.2. Ідеологічні засади радянсько-іранських відносин

Зовнішня політика Радянського Союзу, попри свій антагонізм до головних цінностей західноєвропейської цивілізації, залежала від тектонічних зрушень системи міжнародних відносин, спричинених революційними подіями у регіонах, де перетинаються інтереси світових держав. Іран, як Москвою, так і Вашингтоном, розглядався в якості стратегічно важливого політичного партнера, контроль над яким відкривав

доступ до багатой на природні ресурси Перської затоки. Прагнучи монополізувати ідеолого-економічний вплив на іранську державу, СРСР й США вдавалися до продуманої інформаційної політики з добре розгалуженою комунікативною системою, куди входили різноманітні соціальні групи та об'єднання.

Сполучені Штати особливу увагу приділяли впливу американської пропаганди на іранське суспільство, у середовищі якого, через арабо-ізраїльський конфлікт, панували неоднозначні погляди на близькосхідну політику Білого Дому [7, л. 92; 336, с. 68]. Так, аятола Хомейні у день розстрілу 9 січня 1978 р. демонстрації в Кумі розкритикував намагання США популяризувати серед іранців здобутки американської масової культури, назвавши її загрозою національним інтересам Ірану. Він, зокрема, зазначав, що «перо, як своєрідна зброя, знаходяться у руках продажних осіб (*дипломатичний корпус США у Тегерані – В.П.*), які наводять лоск на все, що робить голова розпусників (*шах – В.П.*)» [252, с. 91].

Радянський Союз, не маючи змоги зорганізувати слабку іранську опозицію під єдиним управлінням, за умов чіткої проамериканської орієнтації офіційного Тегерана, для визначення загальних тенденцій суспільно-політичного життя Ірану, можливості перегляду ним зовнішньополітичних орієнтирів, використовував візити шаха до Москви. Аналізуючи результати зустрічей у 1972 – 1978 рр., Андрій Громико визначив характер радянсько-іранських відносин як «добросусідство в умовах настороженості й солідної дози підозріливості» [197, с. 173].

З початком ісламської революції, незважаючи на досить слабку інформаційну присутність СРСР в Ірані, на адресу московського радіо зі сторони громадськості США почали лунати звинувачення у нав'язуванні антиамериканських настроїв іранському суспільству, а французька преса неодноразово повідомляла про «сотні радянських агентів й тисячі провокаторів, підготовлених Москвою» [293, с. 85]. Про наявність певної тенденції до активізації Радянським Союзом інформаційної діяльності в Ірані

зазначається у звітних документах Стокгольмської зустрічі посла США у Швеції Кеннеді Мінотта (1977 – 1980 рр.) й посла Ірану у Швеції Аббаса Аміра Ентезама (вересень – жовтень 1979 р.). Останній, поруч із заявленим невдоволенням «самоусуненням США від іранських революційних подій», відзначив активність радянського посла у Тегерані, який «щоденно відвідував урядові міністерства із пропозицією усіх видів допомоги» [190, р. 281]. На значній зацікавленості та стурбованості СРСР іранськими подіями наголошував Мухаммед Реза Пехлеві, який не міг зрозуміти стриманої позиції США та їхньої спільної з Кремлем заяви про «невтручання у внутрішні справи Ірану» [218, р. 170; 198, с. 419]. Подібна пасивність Білого Дому щодо ісламської революції, разом із «роздуванням в американській пресі ісламофобії й ворожого ставлення до ісламу», призвели до того, що Іран став єдиною державою регіону, що фактично відмовилась від дипломатичних відносин зі США [168, р. 9; 358, р. 175]. Радянський Союз, при цьому, намагався використати заморожування ірансько-американських відносин для виведення своєї інформаційної політики в Ірані на легальне активне поле діяльності.

Під інформаційною політикою Радянського Союзу мається на увазі низка заходів пропагандистського характеру, що охоплювали усі сфери суспільного життя заради створення позитивного образу радянської держави й досягнення більш тісної політично-економічної співпраці з Іраном. Стереотипізацією сприйняття СРСР іранським суспільством мали займатися спеціалізовані установи Союзу радянських товариств дружби й культурних зв'язків із зарубіжними країнами, відділення радянських інформаційних агентств та безпосередньо Посольства й Консульські установи, розташовані у найбільших культурних осередках Ірану, підконтрольні спеціальній комісії Політбюро ЦК по Ірану, яка діяла у Москві, на чолі з Л. І. Брежнєвим, Ю. В. Андроповим, Б. Н. Пономарьовим, Д. Ф. Устиновим [215, с. 49]. Важлива місія покладалась на КДБ СРСР, що мав таємно сприяти поширенню антиамериканських гасел серед іранців та вселяти їм упевненість

у тому, що Москва завдяки своїм ресурсам «не залишить дружній сусідній народ у біді» [348, с. 18].

Як бачимо, комунікативні ресурси Кремля, маючи протягом 1972 – 1978 рр. обмежений інформаційний простір та незначну тематичну наповнюваність через мінімальну радянсько-іранську гуманітарну співпрацю, під час революційних подій 1979 р. повинні були виконати складне завдання – сформувати у свідомості іранців позитивний образ радянської держави, що підтримує революційні перетворення й має спільного з ними ворога – Сполучені Штати Америки.

Антиамериканські гасла іранської революції, з одного боку, імпонували головним ідеологічним постулатам Країни Рад, а з іншого, радикальна програма реформ провладного ісламського духовенства заважала радянському керівництву чітко кваліфікувати характер внутрішньополітичних процесів, що відбувалися в Ісламській Республіці Іран й відповідно реагувати на них. Генеральний консул в Ісфагані Реваз Утургаурі охарактеризував ставлення парткерівництва СРСР до іранських подій як «вкрай суперечливе, пов'язане із поганими знаннями специфіки Сходу та ангажованості мислення лідерів» [210, с. 55]. «Виходячи з цього, Кремль», – згадує Р. Утургаурі, – «вимушений був вивести найбільш сприятливу для себе формулу, нібито, революція в Ірані носила антимонархічний, антиімперіалістичний характер та була спрямована на боротьбу з американським пануванням у світі» [210, с. 56]. «Упередженість марксистсько-ленінської доктрини» та її недосконалість у висвітленні політичних процесів, що відбувалися на Близькому та Середньому Сході, резидент КДБ СРСР у Тегерані Леонід Шебаршінін, вважав головною причиною непродуманих політичних рішень радянського керівництва, прийнятих після приходу до влади в Ірані духовенства на чолі з аятолою Р. М. Хомейні [213]. Тоді як Андрій Громико, навпаки, наполягав на «відвертому схваленні іранської революції», що стала основоположним фактором підтримки з Тегераном «виключно дружніх відносин» [197, с. 99].

Під час прийому у Кремлі вірчих грамот від надзвичайного й уповноваженого посла ІРІ Мохаммеда Мокрі, заступник Голови Президії Верховної Ради СРСР Василь Кузнєцов заявив, що радянською владою ісламська революція розглядається винятково у контексті «боротьби іранського народу за соціальне й національне звільнення» [270, с. 104]. Остаточна класифікація у радянській зовнішньополітичній доктрині ісламської революції, як «антиімперіалістичної з наявною внутрішньою і зовнішньою реакцією, що прагне змінити її характер» була затверджена у 1981 р. на XXVI з'їзді КПРС [133, с. 30]. Прем'єр-міністр ІРІ Карім Санджабі з цього приводу зауважив, що «СРСР нарешті добре зрозумів народний, демократичний характер великої революції світового значення» [195, с. 426].

Москва, шляхом визнання на офіційному рівні прихильників Хомейні «силою революційної демократії», а противників – «терористами, яких підтримує ЦРУ», намагалася отримати дозвіл на вільний доступ радянських журналістів до висвітлення політичного життя в Ірані [210, с. 57]. Перед міністерством зв'язку ставилося завдання переконати владну іранську верхівку у лояльному ставленні СРСР до здобутків ісламської революції й завірити у об'єктивності і правдивості радянських ЗМІ під час висвітлення внутрішніх іранських та світових подій. При цьому радянською партійною елітою ігнорувалися доктринальні постулати промов Хомейні, що відігравали консолідуючу роль у постреволюційному іранському суспільстві й мали ознаки формування нової ідеології [320, с. 76].

Адаптувати радянські інформаційні програми в Ірані до нових умов роботи повинна була делегація Міністерства зв'язку СРСР, очолена заступником керівника Державного науково-дослідного інституту радіо О. І. Ісаєвим. Робоча група мала наприкінці серпня – початку вересня 1979 р. провести переговори у Тегерані щодо ліквідації перешкод прийому російськомовних телевізійних програм у прикордонних районах та домогтися виділення для радянського радіомовлення додаткових частот [39, л. 98]. Окрім переговорів з питань покращення медіа-мовлення Посольству СРСР у

Тегерані вдалося переконати іранських лідерів надати право радянським журналістам висвітлювати події ісламської революції. Прибуття кореспондентів Центрального телебачення СРСР Леоніда Рассадіна і Володимира Ковноя у Тегеран для зйомки телевізійного репортажу «про перетворення, які викликають значний інтерес у радянського народу», коли західноєвропейським та американським журналістам було повністю заборонено в'їжджати до Ірану, надало можливість Радянському Союзу тримати події у сусідній державі під більш-менш пильним контролем та підтримувати антиамериканську налаштованість іранського суспільства [39, л. 11].

Висвітлення революційних змін в Ірані радянськими журналістами відбувалося шляхом виокремлення спільних для СРСР й ІРІ принципів державницької політики, що вкоренилися після подій 1917 р. та 1979 р. відповідно. Найперше зверталася увага на характерний для двох форм правління провіденціалізм, тобто твердження про перетворення у ході революції народу і його політичного лідера на обраного, здатного установити свій варіант організації влади на інших територіях шляхом створення ідеальної держави.

Провіденціалізм Хомейні полягав у прагненні перетворити Іран на регіонального лідера, використовуючи «іслам, як передову ідеологію, що опинився в центрі уваги мусульман усього світу завдяки своїй здатності задовольнити усі людські потреби і вирішити усі проблеми» [341, с. 22]. Радянський Союз, слідуючи формаційному підходу, де комунізм вважався найвищою метою існування людства, рахував себе державою нового типу, «основним знаряддям будівництва соціалізму і комунізму, захисником революційних завоювань» [118, с. 2]. Вірою у власну «обраність» обґрунтовувалася підтримка Кремлем революційних рухів у країнах близькосхідного регіону, перш за все Ірану [164, с. 16]. Тому й не дивно, що преса та офіційні радянські представництва у Тегерані подавали новоутворену Ісламську Республіку Іран як «унікальний поворот класової

боротьби, результат вдало складеної для духовенства кон'юнктури, яке використало гнучкість шіїтської теорії для державницьких експериментів при збереженні єдності своєї політичної корпорації» [259, с. 369].

Окрім провіденціалізму, підкреслювалися універсалізм та інтернаціональна сутність радянської й іранської держав. [360, р. 82]. Інтернаціоналізм СРСР мав пролетарський характер, проголошував класову єдність без огляду на національність й громадянство. Про універсалізм Республіки Іран говорив у своїх працях один із теоретиків ісламської революції Алі Шаріаті. Він наполягав на тому, що ІРІ «покликана бути посередині Сходу й Заходу, між Правими й Лівими, між двома полюсами, іншими словами, у центрі поля», стати доступною для усіх людей із загальнозрозумілими ідіомами й символами [219; 357, р. 245]. Хомейні, взявши за головне революційне гасло «Ні Схід, ні Захід», продовжив розвиток концепції «третього шляху»: визнання ісламу універсальною системою, яка охоплює духовну й практичну сторону життя людини. Універсалізм «ісламського відродження» тісно пов'язаний з проголошеним Хомейні інтернаціональним характером революції 1979 р., тобто спільності світоглядних цінностей для мусульман без урахування національних кордонів держав. Аятола відстоював ідею глобалізації ісламської революції через створення світової держави, де громадяни будуть членами єдиної уми [259, с. 370]. Тому й не дивно, що на початку 1980-х рр. президент ІРІ Хашемі-Рафсанджані допускав імовірність перемоги ісламської революції «скрізь, у тому числі Китаї та СРСР» [319, с. 194].

Радянськими ЗМІ, одночасно із переліком цілого ряду дотичних концептуальних основ розвитку, наголошувалося на антиамериканському характері національних ідей Радянського Союзу й Республіки Іран. Сполучені Штати радянським партійним керівництвом звинувачувалися у витрачанні «мільйонів доларів на шпигунство і диверсії проти соціалістичних держав, організації так званих «партизанських загонів, вербуванні до них кримінальних елементів, готових за гроші на злочини» [164, с. 23 – 24].

В Ірані антиамериканізм проявився у закріпленні на офіційному рівні за США статусу «Великого сатани». Показовим у цьому плані є виступ президента ІРІ Алі Хаменеї 17 листопада 1981 р. перед послами й повіреними у справах ісламських держав. Під час своєї промови він назвав США «ресурсом корупції і причиною втрати суверенітету націй, що проявляється у розширенні американської присутності в армії, економіці та культурному наступі» [23, л. 152 – 153.]. Цього ж року була організована Міжнародна фотовиставка з нагоди третьої річниці перемоги іранської революції. Організатори фотовиставки, куди були запрошені радянські високопосадовці, мали на меті показати «злочини американського імперіалізму й загарбницького сіонізму, їхнього втручання у справи країн світу», а також «злочини американців проти іранської ісламської революції» [23, л. 86].

Фокусування іранського суспільства на дотичності основ радянського й іранського постреволуційного розвитку приховувало в собі націленість зовнішньополітичних доктрин СРСР й ІРІ на насадження своїх моделей державотворення шляхом «експорту революцій». При цьому декларувався поділ на території, де можливе мирне приєднання до ідейно-політичного блоку, і території, що постійно перебувають у стані перманентної війни із «носієм прогресивної концепції державного будівництва».

Хомейні, відстоюючи ідею захисту усіх пригнічених у світі на основі ісламських цінностей, в яких «немає різниці між мусульманськими країнами й країнами позбавленими прав», назвав Радянський Союз азійською державою, в якій вороже ставлення до ісламу йтиме врозріз революційним ідеалам Москви й Тегерана [256, с. 33; 13, л. 72]. Включення СРСР до переліку азійських держав із прийнятною для нового Ірану ідеологією, на перших порах, означало готовність Тегерана до розширеного інформаційно-політичного діалогу з Москвою з наявними перспективами радянської підтримки у гуманітарній, економічній і політичній сферах. Першою спробою розпочати ірансько-радянський світоглядний обмін стали,

організовані навесні 1979 р. у Сухумі, Ростові-на-Дону та Москві, гастролі іранської піаністки Невін Афруз [39, л. 33].

Однак, вже наступного 1980 р., розповсюдження загальних відомостей про радянський спосіб життя, в яких наголошувалося на історичній обумовленості тісної радянсько-іранської співпраці, почали викликати занепокоєння іранської політичної еліти. Розпочалося поступове обмеження проникнення Радянського Союзу в іранський інформаційний простір, викликане, перш за все, остаточним утвердженням в Ірані офіційної ідеології «хомейнізму», як своєрідного варіанту ісламського екуменізму, побудованого на теоретико-концептуальних й програмно-директивних ідеях Р. Хомейні про «ісламське відродження» та переведення ісламу у політичне русло [352, с. 152]. Одночасно з цим пошук поміркованими іранськими лідерами контактів зі США, на фоні введення радянських військ до Афганістану, змусили ЦК КПРС вдатися до директивного планування інформаційно-пропагандистської роботи в Ірані.

Постанова секретаріату ЦК КПРС «Об усилении информационно-пропагандистской деятельности на Иран» від 8 липня 1980 р. пояснює доцільність активізації інформаційного впливу на іранське суспільство «зростанням антирадянських настроїв іранської владної верхівки, духовенства, збільшенням об'ємів американських¹ та західноєвропейських радіопередач на Іран, де спотворювалася внутрішня й зовнішня політика СРСР» [69, л. 1]. Передбачалося, що радянська пропаганда мала охопити найбільш популярні комунікативні ресурси іранського суспільства. З цією метою планувалося підписати новий договір спільної оренди двостороннього телеграфного каналу «Москва – Тегеран» між Телеграфним агентством

¹ Ретрансляція частот американських підпільних радіостанцій «Вільний голос Ірану» і «Радіо Ірану» відбувалася з Єгипту під контролем спецслужб США [РГАНІ. Ф.89. Оп.46. Д.89. 1980, л. 9].

Радянського Союзу (ТАСС) та інформаційним агентством Ірану «ПАРС» [69, л. 2].

Результатом виконання Постанови стало збільшення видавництвом «Прогресс», лише за 1980 р. – перший семестр 1981 р., тиражу 30 книг на фарсі до 420 тис. екземплярів кожна, а видавничім домом «Русский язык» експорту на іранський книжковий ринок 13 тис. одиниць російсько-перських та персько-російських словників. Одночасно по лінії Агентства друку «Новости», за сприяння тегеранського видавництва «Абу-Рехан», було надруковано 30 тис. екземплярів брошури «Мусульмани у СРСР», 25 тис. екземплярів книги «Шіїти в СРСР» та збільшено до 3 тис. тираж журналу «Мусульманский свет Востока» [69, л. 22]. Продовжувала свою діяльність у Тегерані редакційна колегія журналу «Ахбар», що слугував для іранців джерелом «правдивої інформації про життя радянського народу». На сторінках журналу популяризувалася думка про вигідність для Ірану «добросусідської й дружньої співпраці» з Радянським Союзом [15, л. 55].

У свою чергу Інститутом Сходознавства АН СРСР було підготовлено двомовний (на російській мові та фарсі) буклет про ставлення до ісламу в православному російськомовному середовищі, спеціальні словники та навчальні посібники для вивчення російської мови. Сходознавці Інституту також залучалися до написання сценаріїв та знімання художніх історично-революційних, документальних фільмів на фарсі за всіма канонами соцреалізму [69, л. 3]. Так, завдяки дослідницьким пошукам сходознавців й режисерській роботі В. І. Копаліна на Центральній кіностудії СРСР було підготовлено документальний фільм «Ветра востока». Кінострічка зображувала революційні перетворення у регіоні через призму критики політики США у Затоці, всіляко наголошуючи на позитивних наслідках економічної радянсько-іранської співпраці [14, л. 62].

Про загальні масштаби пропаганди в Ірані радянського способу життя у 1980 – 1981 рр. свідчить звіт одного із Товариств дружби й культурних зв'язків із зарубіжними країнами, які займалися «популяризацією

послідовного курсу КПРС на встановлення контактів із країнами, що розвиваються й укріпленням союзу світового соціалізму й національно-визвольного руху» [87, арк. 24]. Згідно із даними звіту до країн Близького та Середнього Сходу, перше місце серед яких належало ІРІ, було відправлено 145 тис. екземплярів суспільно-політичної й художньої літератури, 340 комплектів фотовиставок й 260 кінофільмів [87, арк. 21]. Подібні заходи першочергово орієнтувалися на людей, які отримали освіту світського характеру за межами Ірану й, відповідно, стояли осторонь більшості революційних заходів, організованих духовенством [69, л. 10].

Іранський уряд, вбачаючи у друкованій російськомовній літературі загрозу основам своєї внутрішньої політики, що базувалася на канонах «хомейнізму», заборонив ввіз радянських книг торговельним відділом Посольства СРСР [69, л. 23]. Під заборонаю опинилися друковані видання, що розповсюджувалися інформаційним агентством «Новости» серед іранських громадян та закладів [23, л. 195]. Перевезена через кордон й затримана в Управлінні пошти й телеграфу Ірану публіцистика через Посольство поверталася назад до Радянського Союзу [23, л. 7].

Однак, попри заборону активної видавничої та журналістської діяльності, Кремль до 1986 р. продовжував фінансувати підпільну радіостанцію «Національний голос Ірану», що мовила від імені іранської опозиції. Радіостанція створювалася у 1959 р. з метою «консолідації політичних сил на боротьбу із шахським режимом», а після ісламської революції почала виступати проти намагань Хомейні мінімізувати радянсько-іранські політичні контакти. Програми радіостанції готувалися у Москві особливою групою спеціалістів Держтелерадіо під безпосереднім контролем іранських політичних емігрантів [71, л. 5]. Окрім «Національного голосу Ірану» з Москви, Баку, Душанбе, Ташкента розповсюджували на іранську територію свої 8,5 годинні трансляції нелегальні радіостанції «Мир» та «Прогресс». Вони повинні були «протистояти антирадянській реакції в Ірані та шкодити планам воюючого ісламу» [71, л. 6].

Зв'язок радянських інформаційних агентств з опозиційними Хомейні політичними партіями та громадськими організаціями виокремлює ще один напрямок інформаційної політики СРСР в Ірані – використання опозиційних іранському керівництву партій, їхнього впливу на суспільство, з метою пропаганди радянської близькосхідної зовнішньополітичної доктрини.

Підтримка Москвою на міжнародному рівні політичного курсу нової правлячої еліти ІРІ поєднувалася з намаганням деконсолідувати іранське суспільство, згуртоване навколо ідей «хомейнізму». Дана політична доктрина, на думку міністра закордонних справ СРСР А. А. Громико, «за своїм змістом оберталася релігійним фанатизмом, засиллям реакції, відступу від соціалістичних перетворень у країні» й тим самим зводила нанівець прагнення радянських ідеологів наблизити іранську революцію до ідей марксизму-ленінізму [58, л. 28].

Опозиційні іранській владі угруповання мали не лише здійснювати пропаганду вигідності радянсько-іранської співпраці, але й об'єднувати навколо себе прорадянськи налаштовану політичну еліту, здатну не допустити налагодження контактів між Тегераном та Вашингтоном. Саме перші роки після ісламської революції, коли існували певні розбіжності у владних колах щодо поняття політичного плюралізму в Ірані, Радянським Союзом були використані для налагодження системи зв'язку та фінансування діяльності партій, що стояли на позиціях ісламо-марксизму.

Найбільш крупними політичними силами лівої опозиції ІРІ були радикальні, здатні до терористичних акцій «Чарікхайє федаїє халге Іран» («Партизани іранського народу, що жертвують собою»), «Моджахедіне халге Іран» («Борці за святу справу іранського народу») та більш помірковані «Організація моджахединів іранського народу» (далі – ОМІН), «Організація партизан-федаїнів іранського народу (більшості)» (далі – ОПФІН), Народна партія Ірану або «Хезбе-Туде» (далі – НПІ або Туде) [221, с. 180; 325, с. 185]. Значно менша орієнтованість на іслам моджахединів та федаїнів, де більшість становили студенти й інтелігенція, прийняття ними програмних

документів, де за основу було взято марксистсько-ленінське учення, поруч із готовністю до рішучих революційних акцій, були розцінені СРСР як визначальні умови до встановлення з ОМІН і ОПФІН тісних таємних контактів [195, с. 357]. Проте, комуністичні ідеї, зароджені у студентському середовищі лівої опозиції Ірану, значно відрізнялися від радянської ідеології марксизму-ленінізму й отримали назву «Червоного Ісламу» [308]. Найбільш радикальні, напіввоєнізовані його представники у приміщеннях САВАКу та Фонду Пехлеві створили центри для налагодження роботи із населенням Ірану й узгодження дій зі своїми московськими координаторами [290, с. 126].

Відновлювалась також співпраця СРСР по лінії КДБ із партією «Туде», що діяла переважно в еміграції на території радянських республік та на деякий час, після 1979 р., змогла вийти з підпілля й розгорнути партійну роботу безпосередньо на території Ірану [316]. Радянське керівництво розглядало Народну партію Ірану на чолі з Нураддін Кіянурі як добре організовану контрольовану політичну одиницю прорадянського спрямування, здатну очолити табір лівих сил [224, с. 526]. Характеризував «Туде» найбільш серйозною та ефективною організацією під час ісламської революції й перший секретар Центрального Комітету партії Комред Кхаварі у своєму інтерв'ю німецькому журналу «Junge Welt» [217]. Тому й не дивно, що Н. Кіянурі намагався використати прагнення Кремля до перетворення «Туде» на лобіста радянських інтересів в Ірані для задоволення власних політичних амбіцій та отримання влади шляхом застосування сили. Так, 1 серпня 1979 р. ЦК НПІ надіслав ЦК КПРС листа з детальним аналізом внутрішньополітичної ситуації в Ірані, не позбавленого, проте, певної гіперболізації можливих наслідків соціального напруження. У листі зазначалося, що подальше ускладнення політичної ситуації може призвести до збройного протистояння між «прогресивними сторонами революції (*прогресивними у розумінні авторів вважалися партії лівого толку – В. П.*), контрреволюціонерами та правими екстремістами». На думку авторів листа, зіткнення може спричинити громадянську війну, а тому СРСР має після

всебічного вивчення інформації надати тудейстам рекомендації щодо їхньої подальшої діяльності в ІРІ [66, л. 4]. Про те, що лист був взятий до уваги вищим радянським керівництвом свідчить швидкий приїзд Н. Кіянурі 30 серпня 1979 р. до Москви з метою «уточнення та конкретизації прохання НПП щодо можливих поставок їй озброєння». Керівник НПП виступив із проханням передати партії на випадок можливої збройної боротьби пістолети, автомати, ручні гранатомети й гранати радянського виробництва по декілька тисяч одиниць кожна [66, л. 5]. Однак, ЦК КПРС, посилаючись на «гострий характер питання, нелегальне становище лівих сил в Ірані, охопленого революційно-політичною боротьбою», відмовився від задоволення прохання Кіянурі [66, л. 6].

Відмова від постачання іранським комуністам зброї пов'язана зі спробами Радянського Союзу налагодити економічні радянсько-іранські зв'язки у нафтогазовій сфері після залишення іранського ринку американським капіталом. Постачання ж зброї, навіть таємне, перетворювало СРСР на сторону конфлікту, позбавляючи тим самим Москву перспектив виходу до Перської затоки й контролю над енергетичними потоками близькосхідного регіону. Разом з тим, відмова СРСР від воєнного донорства не означала припинення фінансування лояльних до нього лівих партій Ірану. Приміром, уже в 1980 р. ЦК КПРС розпорядився компенсувати з партійного бюджету витрати НПП на поїздки її членів до Москви загальною сумою 6820 руб. або 749500 іранських реалів [70, л. 1].

Подібні акти підтримки Радянським Союзом партії «Туде», перехід на легальне існування якої було особисто заборонено аятолою Хомейні, не залишилися поза увагою нової іранської влади на чолі з президентом Аболь-Хасан Банісадром [227, с. 137]. Про назрівання невдоволення двоякою політикою Кремля щодо Ірану свідчить офіційний лист міністра закордонних справ ІРІ Садега Готбзаде до міністра закордонних справ СРСР Андрія Громико. Звернення іранського високопосадовця, що починалося із апеляції до революційного досвіду радянської держави й спільної для обох країн

боротьби проти США, мало на меті опротестувати підтримку Москвою «партії, яка вважається п'ятою колоною (*малася на увазі НПП – В. П.*) у політичній системі Ірану» [17, л. 25].

Даний лист є важливим джерелом інформації, що викриває цілий ряд заходів Радянського Союзу, націлених на встановлення прямих контактів з іранською опозицією. Він є також першим задокументованим обґрунтуванням причин надання СРСР у зовнішньополітичній доктрині ІРІ статусу «малого Сатани». До перелічених С. Готбзаде дій Кремля, спрямованих на підтримку антиурядової опозиції, що надавали йому «рис, не менш диявольських ніж у Америки», були: видання, «не шкодуючи ні фінансів, ні моральних засобів впливу», газети від імені партії «Туде», дозвіл вільного обміну туманів на рублі та фотографування радянськими супутниками іранських військових позицій у провінції Курдистан [17, л. 26]. Останні звинувачення пролунали на фоні появи в американській пресі статті Дж. Андерсена, із посиланням на закритий меморандум держдепу США, про плани Москви «розчленувати Іран, шляхом підтримки сепаратистських рухів національних меншин в іранських провінціях» [9, л. 100].

Зрозуміло, що А. Громико, відповідаючи своєму іранському колезі, спростував звинувачення у підтримці трайбалізму в іранських провінціях та передачу фотографій з радянських супутників третій стороні, назвавши їх «фантастичними вигадками, що підкидаються зовні» [14, л. 185]. Подібного роду звинувачення та викриття фактів фінансування НПП, разом із загальноіранським невдоволенням через введення радянських військ до Афганістану, все ж дали старт процесу ліквідації лівої опозиції в Ірані [212].

Поступове згортання діяльності лівих партій Ірану почалося з обмеження їхніх контактів із радянськими офіційними представництвами. В односторонньому порядку оголошувалося про скорочення чисельності дипломатичних представників посольств СРСР й ІРІ, ліквідацію консульства Ірану у м. Душанбе та м. Ленінград [17, л. 30]. Одночасно припинялася діяльність Товариства культурних зв'язків СРСР з Іраном, Відділення

страхового товариства, транспортного агентства, кореспондентського пункту ТАСС, заборонялася робота курсів російської мови й закривалася лікарня у Тегерані [226, с. 61]. Речі дипломатичних працівників, які виїздили до Москви, підлягали детальному обшуку з правом вилучення.

Кореспонденція МЗС ІРІ у цей період переповнена нотами протесту про порушення Стражами корпусу ісламської революції міжнародного імунітету радянських дипломатів, які піддавалися численним допитам та обшукам. Приміром, залишався невичерпаним інцидент із вилученням в аеропорту Мехрабаду особистих речей генерального консула СРСР в Ісфагані А. Н. Важніка і його дружини та застосуванням стражниками сили під час огляду речей дружини аташе Б. Б. Азояна на станції Джульфа-Іранська [15, л. 10 – 11]. Подібні зловживання й порушення прав дипломатичних працівників службовцями Корпусу стражів ісламської революції повторилися під час спроб оглянути особистий багаж консула СРСР у м. Решт В. Я. Осіпова, першого секретаря посольства В. А. Мілушина та аташе посольства С. М. Третьякова [14, л. 107]. Такі дипломатичні санкції іранської влади мали перекрити радянські джерела фінансування лівої опозиції Ірану, обмежити доступ її лідерів до інформації пропагандистського характеру, що друкувалася на території СРСР з метою популяризації комуністичних ідей серед іранців.

Значно погіршував ситуацію після міждержавних скандалів, пов'язаних із проявленою неповагою до радянських дипломатів та анулювання іранською стороною більшості взаємовигідних двосторонніх контрактів, напад 27 грудня 1980 р. на Посольство СРСР у Тегерані та подальші численні провокації на адресу дипломатичних й консульських установ.

Погрози нападу на радянське посольство у Тегерані почали лунати одразу після того як стало відомо про введення радянських військ до Афганістану. Однак, направлені до МЗС Ірану В. М. Виноградовим ноти протесту на погрози та прояви актів вандалізму щодо радянської державної символіки на будівлях консульського відділення й Апарату радника з

економічних питань Посольства СРСР в Ірані всіляко ігнорувалися [39, л. 152; 197]. Така позиція іранських властей нашоувхнула Володимира Виноградова на думку, що грудневі події були схвалені вищими ешелонами революційної влади в Ірані [195, с. 476]. Про організованість на вищому рівні акції іранців згадується також в інтерв'ю Леоніда Шебаршиніна. На підтвердження своїх думок резидент КДБ апелює до того, що натовп, вибивши 60 вікон й розбивши пам'ятні меморіальні плити, не завдав шкоди жодному співробітнику радянського посольства [212].

Нота протесту, із вказівкою на те, що «іранська влада була завчасно проінформована про готовність нападу, але не вжила ефективних заходів для його попередження», як і попередні, залишилася без відповіді [15, л. 67]. Окрім того, зазначає радянський дипломат, «у вечірніх передачах іранського радіо не пролунало жодного слова про наліт на посольство у Тегерані, хоча весь світ подавав це як новину номер один» [195, с. 479].

Напад на Посольство СРСР у Тегерані був прямим порушенням 22 статті Віденської конвенції про дипломатичні відносини, пункти якої гарантували недоторканість приміщень Посольства, імунітет предметів й обладнання офіційних представництв від обшуку і реквізиції, а також зобов'язували державу перебування приймати відповідні заходи для захисту представництв від усілякого вторгнення й завдання шкоди [104]. Події 27 грудня ставили під загрозу налагоджені радянсько-іранські двосторонні контакти, створюючи передумови виникнення міждержавної кризи за прикладом американсько-іранського конфлікту, спричиненого захопленням заручників. Однак, Кремль, на відміну від Вашингтона, по факту нападу на Посольство у Тегерані обмежився лише нотою протесту, заявленою уряду ІРІ й опублікованої наступного дня на шпальтах центральних московських газет. Із тексту ноти у газеті «Правда» від 28 грудня 1980 р. видно, як критика на адресу МЗС Ірану, що не вжило необхідних заходів для попередження порушення екстериторіальності Посольства і видворення нападаючих за його межі, поєднувалась із закликами вирішити конфлікт у контексті роботи

відповідних відомств обох держав без винесення інциденту на міжнародне обговорення. У документі також зазначалося, що «радянський уряд залишає за собою право вимагати від іранського керівництва відшкодування збитків, завданих Посольству СРСР й, у зв'язку з ворожим нападом, вжити відповідні заходи для захисту законних інтересів Москви» [375, с. 5].

Подібне небажання Кремля акцентувати увагу на порушенні норм дипломатичного етикету можна пояснити впливом одразу декількох факторів. По-перше, «роздування справи із нападом на Посольство» ставило під загрозу радянсько-іранські економічні відносини, що після ісламської революції й відходу з іранського ринку американських фінансових корпорацій перейшли на якісно новий рівень.

По-друге, СРСР не міг допустити, щоб США, які після відмови Ірану мати статус «жандарма Затоки» втратили традиційний необмежений вплив на регіон, могли використати наліт на посольство для розширення своєї пропаганди, націленої на дискредитацію радянської близькосхідної політики.

По-третє, перейти до конфронтації через порушення недоторканості дипломатичних установ Радянському Союзу заважала його політична діяльність в Ірані, ядром якої залишались Посольство і консульські відділення. Небажання визнавати помилковим класифікацію радянськими лідерами іранської революції як «антиімперіалістичної, що сколихнула маси людей на боротьбу проти американського засилля», змушувало Москву зменшувати негативні наслідки грудневого нападу [58, л. 28].

На початку 1981 р. МЗС СРСР за допомогою іранської фірми «Бусар» здійснив оцінку пошкоджень, завданих будівлі Посольства. У відповідному листі МЗС СРСР до МЗС ІРІ від 4 лютого 1981 р. повідомлялось, що «загальна сума матеріальних збитків, включаючи вартість знищеного майна, у тому числі багатьох предметів, що мали матеріальну й культурну цінність, разом із ремонтно-відновлювальними роботами, склала 33 462 33 реалі» [20, л. 27]. Дане лютневе звернення, як і наступні ідентичні ноти від 14 березня, 5 травня і 12 серпня 1981 р. іранською стороною були

третировані [21, л. 9]. Проблема компенсації збитків Посольству залишалась на рівні дипломатичної переписки навіть після завірення іранського уряду розглянути питання про виплату заявленої суми компенсації у найкоротші терміни. Як зазначалося у черговій ноті від 19 листопада 1981 р. «на неодноразові звернення Посольства до фінансових установ Ірану, чіткої відповіді з приводу заяви уряду ІРІ про дозвіл на виплату компенсації, отримано не було» [21, л. 92]. Затягування вирішення питання про виплату збитків радянському Посольству, при постійних повторних спробах нападу на дипломатичні установи СРСР, було реакцією Ірану на негласну підтримку Москвою Іраку в ірансько-іракській війні та перетин радянсько-іранських зовнішньополітичних інтересів в Афганістані.

Введення радянських військ до Афганістану революційна рада ІРІ назвала «ворожим актом не лише проти афганського народу, але й проти усіх мусульман світу загалом, й іранців, зокрема» [10, л. 197]. Голова іранського уряду Садег Табатабаї звинуватив Москву у використанні ірансько-американського конфлікту для перетворення Кабулу на свою воєнну базу, що зможе наблизити СРСР до Індійського океану [13, л. 118]. Заява Табатабаї практично дублювала зміст доповідної записки Збігнєва Бжезинського конгресу США з приводу афганських подій. Радник з національної безпеки закликав американський уряд провадити більш рішучу політику в Ірані і повернути йому статус «міцної перепони у Південно-Західній Азії на шляху радянського прориву до Індійського океану» [101, с. 46].

Свідченням негативного ставлення іранців до зовнішньополітичного курсу СРСР після 1980 р. стали не лише масові провокації на адресу будівель Посольства, але й акції мирного спротиву у вигляді надписів, гасел антирадянського характеру. В одній із нот Посольства СРСР в ІРІ з цього приводу зазначалося, що «не дивлячись на всі зусилля Посольства тримати в порядку зовнішню частину стіни, вона постійно використовується для різного роду надписів, у тому числі антирадянського змісту» [20, л. 50]. Так, у липні 1981 р. група активістів розпочала несанкціоноване фарбування

частини, згадуваної вище стіни, що виходить на вулиці Хафез і Газалі. Референти встановили, що порушення права перебування дипломатичних представництв було здійснено іранцями за підтримки й керівництва мечеті Аббасабад [20, л. 140]. Причетність іранських клерикалів до провокацій на адресу радянських представництв негативним чином позначилося на контактах мусульманського духовенства СРСР з релігійною елітою Ірану. Проявом утвердження в Ісламській Республіці «політичного ісламу, що не визнає свободи переконань й має антирадянську налаштованість», стало примусове видворення на початку січня 1982 р. з Ірану делегації імамів соборних мечетей Закавказзя та Ленінграду [25, л. 16].

Посилення у квітні 1981 р. охорони Посольства після прохання В. М. Виноградова «вжити необхідні й ефективні заходи для виключення можливості захоплення будівлі і перекриття вулиць» не зменшило кількості провокацій та прийнятих дипломатичними працівниками дзвінків із погрозами нападу [20, л. 62; 66]. Направлена до МЗС ІРІ подяка за «відчайдушні дії працівників Центрального ісламського революційного комітету» для підтримки порядку навколо радянського Посольства, не сприяла зменшенню ворожого ставлення іранців до представництв СРСР у Тегерані [24, л. 14]. Уже 2 червня 1981 р. групою невідомих осіб було вчинено напад на Іранське товариство культурних зв'язків з Радянським Союзом, знищено виставлені на вітрині фото з життя радянського народу та викрадено російськомовну літературу [20, л. 103].

Відкриті звинувачення у «підтримці розвитку антирадянської кампанії ЗМІ, що призвела до порушення загальноприйнятих норм міжнародного права» пролунали на адресу Тегерана від радянського керівництва після другого нападу 27 грудня 1982 р. на Посольство СРСР [26, л. 163, 189]. У ноті протесту, надісланій до МЗС ІРІ, зазначалося, що «антирадянську акцію з проникненням на посольську територію й зняттям з флагштоку державного прапора СРСР» можна було не допустити вчасними діями іранського уряду за зразком квітневих подій 1981 р. [21, л. 108; 26, л. 188].

Керівництво Ірану не визнало напад на Посольство, наполягаючи на тому, що акція біля дипломатичної установи, організована афганськими біженцями, носила мирний характер. Уперше за період «похолодання» радянсько-іранських відносин, МЗС ІРІ відкрито звинуватив Кремль у захопленні Афганістану і наданні воєнної допомоги Іраку, «який окупував важливі ділянки території країни, завдавши артобстріли містам» [26, л. 191]. Із відповіді закордонного відомства Ірану ставало зрозуміло, що подібні виступи повторюватимуться до вирішення афганського питання. Дійсно, іранська влада продовжувала й надалі підтримувати різноманітні заходи антирадянського звучання, організовані афганськими біженцями. Одна із найбільших таких акцій, за підтримки політичних кіл Ірану – «Зов Афганістану», відбулась 12 червня 1983 р. поблизу мечеті «Таларе Фархани» на вул. Хафез. Протестуючі скандували різноманітні антирадянські гасла та вимагали виведення військ СРСР з Афганістану [30, л. 45]. Заступник Надзвичайного й Уповноваженого посла ІРІ у РФ Ахмад Хеїдарін, під час інтерв'ю у 2011 р., стриману реакцію іранського уряду на провокації й порушення дипломатичного імунітету радянських установ у Тегерані, назвав символом підтримки «афганських друзів» й опротестуванням «намагань політиків Заходу колонізувати країни регіону» [194, с. 68].

Упродовж наступних, 1983 – 1984 рр., до Посольства СРСР у Тегерані, за мовчазної згоди силових структур Ірану, продовжували надходити нові погрози [29, л. 109]. Так, 4 січня 1983 р. біля входних дверей до Промислового банку та Організації кустарної промисловості на площі Валі-Аср під ноги відвідувачів були кинуті полотнища державного прапору Радянського Союзу, а 24 жовтня – натовп іранців увірвався на територію Посольства й заблокував ворота на декілька годин [29, л. 1; 31, л. 45]. Подібні акти знищення радянського прапору були непоодинокими й могли відбуватися за безпосередньої присутності владних іранських представників. Приміром, радянський прапор урочисто спалили під час масових демонстрацій у місті Букані за присутності генерал-губернатора Тегерана

Хабібі, у той час, коли на тротуарі біля входу до міжнародної зали аеропорту Мехрабад намальований фарбою радянський прапор, як символ «малого Сатани», став «килимком для пішоходів» [31, л. 39, 80].

Мітинги та різноманітні прояви пасивного спротиву поєднувалися зі спробами дискредитувати зовнішню політику Радянського Союзу, шляхом звинувачення його офіційних представників у зневажанні традицій країни перебування. Приміром, незважаючи на законодавчу й релігійну заборону розгортання стихійної торгівлі поблизу адміністративних будівель, у листопаді 1983 р. біля східної стіни Посольства з'явилися дрібні перекупщики іноземних товарів [31, л. 62]. Подібний інцидент, з урахуванням ігнорування звернень дипломатів до поліції, створював передумови до чергового витка напруженості у радянсько-іранських відносинах. Почастішали також виступи представників іранського оборонного відомства, які інкримінували радянським військовим порушення повітряного простору та вчинення артилерійських обстрілів прикордонних провінцій Ірану [33, л. 9]. Однак, МЗС СРСР, посиляючись на відсутність доказів, відкидав будь-які звинувачення іранської влади.

Значне зростання у 1984 р. кількості погроз і нападів на Посольство, разом із грудневими акціями протесту поблизу Генерального консульства в Ісфагані, пов'язане не лише з розбіжностями Кремля й Тегерана у вирішенні афганського й ірансько-іракського питання, але і підтримкою СРСР діяльності комуністичної партії «Туде» [31, л. 123]. Саме підозра про шпигунство 18 працівників Посольства СРСР у Тегерані на користь НПІ стала причиною не лише оголошення їх іранським урядом персонами «non-grata», але й спровокувала напад на радянське представництво, що завершилося руйнуванням житлового будинку [32, л. 150; 34, л. 30].

Радянський Союз, визнаючи неспроможність НПІ стати альтернативною шахському режиму й закликам Хомейні, що носили риси пропагандистського джихаду, ідеолого-політичною силою, відкликав своїх дипломатичних представників із Тегерана та відмовився від захисту партії на суді [245, с. 9;

246, с. 200]. Кремль обмежився лише надісланою до МЗС ІРІ нотою протесту, де ліквідація «Хезбе-Туде» розцінювалась, як нав'язування «іранським людям відчуття ворожості по відношенню до Радянського Союзу, на підставі надання гласності сфабрикованим доказам про причетність радянського посольства до діяльності партії» [35, л. 13]. Генеральний консул Реваз Утургаурі, головними передумовами до ліквідації «Туде», назвав «почуття глибокої ностальгії, що позбавило «наших іранців» здатності тверезо мислити й будувати свою політичну діяльність», та пасивну позицію радянського керівництва через двоїстість зовнішньополітичної стратегії щодо Ірану [210, с. 47, 57].

Особливість зовнішньої політики СРСР щодо Ірану у 1984 – 1985 рр. проявлялася перш за все у спробах Кремля поєднати радянсько-іранську політичну, гуманітарну співпрацю і налагодження більш тісних контактів із напівлегальними лівими силами Ірану. Поштовхом до можливого політичного діалогу між Радянським Союзом та Ісламською Республікою Іран стало звернення МЗС ІРІ до радянського керівництва з приводу ноти протесту останнього проти суду над НПІ. У зверненні, попри невдоволення проіракською позицією СРСР в ірансько-іракській війні, наголошувалось на вигідності для радянської близькосхідної політики існування незалежного Ірану, здатного не допустити проникнення США у район Затоки і включення його до переліку американських життєвих інтересів [35, л. 14]. Наприкінці документу лунали гарантії готовності ІРІ обговорити з СРСР на високому рівні деталі більш тісної двосторонньої співпраці [35, л. 15].

Поступова нормалізація радянсько-іранських відносин розпочалася після під час візиту до Москви, у вересні 1985 р., іранської делегації на чолі із М. Х. Аделі, заступником міністра закордонних справ Ірану. За результатами міжурядових переговорів було підписано Меморандум з економічних проблем, що відкривав перспективи співпраці обох держав у енергетиці та нафтовидобувному комплексі [334, с. 392]. Напрацьований компроміс між Іраном та Радянським Союзом щодо їхньої позиції з питань

вирішення конфліктів на Близькому та Середньому Сході сприяв налагодженню нормальної роботи Посольства у Тегерані.

Працівники дипломатичного корпусу, скориставшись активізацією радянсько-іранського діалогу, вжили заходи для відновлення окраски воріт, пошкоджених після численних акцій протесту іранських громадян з використанням легкозаймистих рідин. При цьому, іранське керівництво підтвердило свою готовність компенсувати 19 500 реалів, витрачених на відновлення історичного вигляду будівлі Посольства [34, л. 145, 149]. Остаточно питання про компенсацію збитків Посольству у Тегерані розглядалося 12 – 16 березня 1989 р. на засіданні Департаменту претензій й міжнародного приватного права за участю представників МЗС ІРІ та СРСР у складі заступника голови Управління капітального будівництва й експлуатації закордонних об'єктів А. С. Рибіна, радників МЗС по іранському напрямку В. І. Шиліна та А. М. Леонова [37, л. 43, 125].

Покращення економічної радянсько-іранської співпраці, на фоні поступового зближення інтересів США й Іраку, змушувало Москву мінімізувати прямі контакти з іранською опозицією лівого спрямування, віддаючи прерогативу встановлення подібних контактів КДБ. Так, у 1985 р. КДБ задовольнив прохання нового керівника НПІ А. Хаварі відновити в Ірані нелегальну партійну діяльність, шляхом переходу із СРСР до Ірану 10-15 політичних емігрантів-тудейстів для підпільної роботи, разом із порушниками радянсько-іранського кордону, які підлягали видворенню за межі СРСР за спрощеною процедурою [64, л. 3]. По лінії радянських спецслужб підтримувався також зв'язок із ОМІН та Демократичною партією іранського Курдистану (далі – ДПІК), але на такому рівні, який не міг зашкодити офіційним зв'язкам СРСР й ІРІ. Приміром, попри заявлену солідарність із «рухом спротиву іранського народу», Кремль відмовився надати лідеру ОМІН Моххамеду Раджаї 100 млн. дол. допомоги на підготовку збройного повстання проти режиму Хомейні, як необґрунтоване й таке, що суперечить внутрішньополітичній ситуації в Ірані [65, л. 3, 9].

Проте, радянське керівництво завірило М. Раджаї у готовності надати політичний притулок членам ОМІН, які перетнуть радянсько-іранський кордон, рятуючись від арештів з боку іранської влади. Разом з цим, М. С. Горбачов відмовився від прямої зустрічі з лідером ДПІК А. Касемалу, розцінивши його приїзд, навіть неофіційний, до Москви як значний удар по радянсько-іранським двостороннім відносинам [68, л. 7]. Наголосивши на «великій симпатії, з якою СРСР ставиться до протистояння усіх прогресивних патріотичних сил Ірану диктатурі мусульманського духовенства, до боротьби курдського народу за свої законні права», ЦК КПРС, вслід за М. Горбачовим, прийняло рішення не задовольняти прохання Касемалу на фінансування повстання ДПІК проти Хомейні й припинити допомагати курдському руху в Іраку, Туреччині та Ірані [68, л. 2, 7].

Завершення ірансько-іракської війни, поступова нормалізація іранської економіки, навіть за умов збереження американських санкцій, сприяли зменшенню напруженості у політичному житті ІРІ. Протягом 1988 – 1989 рр. в Ірані тривав самостійний процес партійного будівництва лівих сил, які об'єднувалися навколо Комуністичної партії Ірану (далі – КПІ) та Робочої комуністичної партії Ірану (далі – РКПІ) [265]. Дані політичні сили позиціонували себе як альтернативу вже існуючій опозиції, наголошуючи на повній фінансовій незалежності та відсутності будь-яких контактів із партійними осередками ЦК КПРС. Незважаючи на заявлене дистанціювання від зв'язків із Радянським Союзом, презентацію себе як нової політичної еліти, КПІ та РКПІ не набули офіційного визнання в ІРІ й вимушені були діяти напівлегально.

Взяття керівництвом СРСР курсу на розширення співпраці з ІРІ, що 22 червня 1989 р. набуло практичної реалізації у вигляді підписання стратегічно важливих Декларації про принципи відносин і дружньої співпраці та Довгострокової програми торговельно-економічної й науково-технічної співпраці між СРСР та ІРІ, завдало значного удару позиціям в Ірані партій лівого спрямування. Кремль, зважаючи не лише на зміну своєї

зовнішньополітичної доктрини щодо Ірану, але й на тектонічні внутрішньополітичні зрушення, викликані політикою гласності та відмовою від теорії наукового матеріалізму, почав розглядати іранську опозицію як гальмуючий фактор у справі радянсько-іранського військово-політичного зближення й досягнення СРСР своєї давньої мети – проникнення за рахунок союзництва з Тегераном до Перської затоки.

Однак, було б неправильно стверджувати, що СРСР повністю розірвав усі зв'язки з антиурядовими іранськими організаціями. Відбулося їх певне переформатування у вигляді співпраці з іранською діаспорою, де більшість становили діючі або колишні члени ОМІН, ОПФІН та НПІ. Приміром, у 1990 р. ЦК КПРС розпорядився виділити іранській діаспорі у Москві, Мінську, Ташкенті, Баку, Афганістані та країнах Західної Європи 35 тис. рублів для здійснення поїздок по партійним справам лідерам НПІ та ОПФІН [67, л. 1]. Подібні контакти під прикриттям культурного діалогу з іранською діаспорою здійснювалися з негласної підтримки нового іранського керівництва в особі аятоли Хаменеї та президента А. Хашемі-Рафсанджані. Вони, посиляючись на заповіт Хомейні, із закликом до опозиціонерів повернутися в лоно ісламу шляхом каяття або переходу на інший, не політичний, вид діяльності на благо Республіки, були зацікавлені в існуванні в обмеженому вигляді політичної опозиції в екзилі, що відігравала компенсаторну функцію проявів невдоволення владою усередині іранського суспільства [252, с. 132 – 133].

Активна закордонна діяльність іранських опозиційних сил фактично припиняється після розпаду СРСР та утворення на пострадянському просторі Російської Федерації, уряд якої поспішив відмежуватися від будь-яких зв'язків з лівими партіями та іранською діаспорою загалом. На сьогодні партії «Хезбе-Туде» й ОМІН продовжують діяти в еміграції, але виключно як самостійні партійні одиниці, відособлені від будь-якого ідеологічного та політичного впливу Росії.

Окрім фінансової й організаторської підтримки іранської опозиції, пропагандистської діяльності інформаційних агентств, Радянський Союз намагався популяризувати власний позитивний образ в Ірані через кореспонденцію неполітичного характеру. Для цього найкраще підходили вітальні телеграми з нагоди різних знакових подій іранської новітньої історії. Аналіз привітальних телеграм, особливо після переходу Тегерана на мирне існування з 1989 р., показує наявність усталених штампів, націлених на переконання адресата у позитивних наслідках розвитку контактів з СРСР. Найчастіше радянські чиновники запевняли іранських колег в «успішності двосторонньої співпраці заради інтересів народів обох країн» й «розширення діалогу між двома державами заради спільних дій у сфері зовнішньої політики» [36, л. 122, 126, 134; 38, л. 55, 74]. Офіційні відповіді на подібну неформальну кореспонденцію, разом зі словами вдячності, містили заклики до радянських дипломатичних місій детально ознайомитися з різноплановим характером ісламської революції, як вирішальним чинником подальшого розвитку двосторонніх радянсько-іранських відносин [23, л. 109].

Поруч із підтримкою лівої опозиції та активною інформаційно-пропагандистською діяльністю радянських довірених органів в Ірані, СРСР намагався впливати на внутрішньоіранське соціальне становище через посередницьку гуманітарну місію Комітету Червоного Хреста.

Виходячи з того, що ісламська революція в Ірані, за класифікацією міжнародного гуманітарного права, належала до внутрішніх збройних конфліктів, Міжнародний Комітет Червоного хреста (далі – МКЧХ) та Міжнародний Комітет Червоного Півмісяця (далі – МКЧП) покладали відповідальність за надання гуманітарної допомоги цивільному іранському населенню на офіційний Тегеран та місцеві Комітети. Однак, Національне товариство Червоного Півмісяця Ірану було нездатне виконувати свою роботу, дотримуючись принципів нейтральності у конфлікті та незалежності щодо різних центрів сили [307, с. 108]. Тому, намагаючись заповнити пробіли у національній системі Ірану щодо надання гуманітарної допомоги

населенню, Союз Товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця СРСР, отримавши дозвіл від Міжнародної Конференції Червоного Хреста й Червоного Півмісяця, запропонував іранському революційному уряду медичну допомогу. Радянське керівництво, переслідуючи власні інтереси щодо налагодження радянсько-іранської економічної співпраці, направило до МЗС Ірану прохання дозволити чартерний рейс радянського літака АН-12 з медичними препаратами на борту для іранських громадян. Тимчасовий уряд Ірану, за умови перевірки вантажу Міжнародним комітетом Червоного Хреста та Червоного Півмісяця, надав дозвіл медичним закладам СРСР направити до Тегерана 500 л. консервованої крові, 4 т. ліків та засобів для перев'язок [39, л. 6]. Відповідальність за вантаж покладалася на В. М. Виноградова, посла СРСР у Тегерані, та М. Зайцева, командира літака [39, л. 7]. Дивлячись на те, що ісламська революція розглядалася міжнародною спільнотою як внутрішньополітична проблема іранського суспільства, а радянсько-іранські відносини не знайшли помітного потепління, медична допомога СРСР Ірану після 1979 р. не надавалася.

Однією із найбільших спільних акцій МКЧХ та МКЧП, де провідну роль відігравала місія в Ірані Союзу Товариства Червоного Хреста СРСР, був обмін 1982 р. сімей комбатантів за посередництва урядів Кувейту й Туреччини. Іранський уряд висловив готовність розмістити за власні кошти до чотирьох родичів з числа батьків, жінки й дітей кожного військовополоненого на території іранської держави, незважаючи на відсутність офіційних документів, що підтверджували згоду Багдаду на розміщення в Ірані родин полонених іракських солдат [27, л. 45, 47.].

Окрім проблеми з військовополоненими, МКЧХ спільно з Національним товариством Червоного Півмісяця ІРІ намагалися вирішувати цілий ряд інших питань, що стосувалися допомоги біженцям, внутрішнім переселенцям, змушеним покинути власні будинки через постійні бомбардування. Президент національного товариства Червоного Півмісяця ІРІ Ахмад Алі Нурбала у своєму інтерв'ю головному редактору

«Міжнародного журналу Червоного Хреста» зазначав, що іранський Червоний Півмісяць, незважаючи на активний спротив уряду та вищого духовенства, спільно з МКЧХ надавав матеріальну та психологічну допомогу іракським біженцям, ставши однією із перших гуманітарних організацій, що почали допомагати населенню Іраку [206, с. 17]. Про наявність проблем із «мільйонною армією афганських та іракських біженців, необхідністю надання спільними зусиллями МКЧХ та МКЧП вчасної матеріальної допомоги сім'ям загиблих та інвалідів війни» також наголошував Хомейні у своєму політично-релігійному заповіті іранському народу [117, с. 10].

Більш прозора політика СРСР щодо Ірану, зокрема її інформаційна та гуманітарна складові, почала впроваджуватись після зустрічі у лютому 1989 р. радянського посла В. В. Гудева з керівником Організації ісламської пропаганди аятолою Джанаті. Посол, апелюючи до надісланого 1 січня 1989 р. М. С. Горбачову листа імама Хомейні, що був своєрідним маніфестом модернізованих під впливом політики «перебудови» й реформ у СРСР радянсько-іранських відносин, запропонував аятолі Джанаті зняти заборону на поставку в Іран російськомовних книг та періодики, як таку, що «лише заважає культурному діалогу між обома державами» [36, л. 149]. Після тривалих переговорів представники обох країн домовилися здійснювати обмін друкованою літературою та періодикою на паритетних началах: кількість поставленої російськомовної періодики в Іран мала дорівнювати відповідній кількості іранських періодичних видань, розповсюджених у радянських республіках [36, л. 147 – 148]. Подібна домовленість надала можливість розширити діалог між обома державами у сфері культури.

Радянська інформаційна політика в Ірані, хоч і отримала право на офіційне існування, але через внутрішньополітичну кризу у СРСР і припинення фінансування вже не відрізнялася своєю активністю та ідеологічною агресивністю. Іран же, завдяки відкритим радянським каналам для іранської літератури, отримував можливість легально контактувати з мусульманськими общинами у СРСР. Зокрема, у вищезгаданому листі аятоли

Хомейні лунали слова вдячності радянському президенту за дозвіл вести у мечетях СРСР богослужіння й переконаність у тому, що «Ісламська Республіка Іран, як найбільш могутній оплот ісламського світу, може з легкістю заповнити ідеологічний вакуум у системі радянського суспільства» [211, с. 9 – 10]. Остання теза листа наочно продемонструвала, що Радянський Союз поступово втрачав свій інформаційно-ідеологічний вплив на країни близькосхідного регіону і перетворювався на майданчик протистояння державницьких ідей, привнесених зовні. У постулатах, викладених Хомейні у листі до Горбачова, на думку Ібрісова, прослідковувалася ідеологічно правильно сформульована альтернатива комунізму радянського зразка, а відсутність офіційної реакції на лист президента СРСР означало не що інше, як «морально-інтелектуальну нездатність до діалогу, полеміки, а значить – капітуляцію СРСР» [345, с. 94].

Як бачимо, інформаційно-політичний вимір радянсько-іранських відносин, в умовах розповсюдження «індустрії синхронної комунікації», розкривався у вигляді активної пропагандистської роботи радянських ЗМІ, фінансово-агітаційного сприяння діяльності прорадянськи налаштованим політичним силам та гуманітарної допомоги найбільш вразливим прошаркам іранського суспільства. Продукція ЗМІ, матеріальне забезпечення іранської політичної опозиції, застосування мовленнєвих штампів офіційної міждержавної кореспонденції зберегли Іран у зоні відчутного контролю радянської партійної машини, провідником інтересів якої виступали в Ірані дипломатичні установи Радянського Союзу. Тому й не дивно, що рівень безпеки Посольств й Консульських установ СРСР в Ірані ставав для Кремля одним із важливих індикаторів визначення стану радянсько-іранських відносин й наявності передумов до трансформації своєї зовнішньої політики в залежності від настроїв іранського суспільства та політичної еліти. Таким чином, гуманітарна наповнюваність радянської зовнішньої політики забезпечувала позитивний образ СРСР в Ірані й гарантувала Москві збільшення своїх політико-економічних дивідендів від збереження, на

відміну від США, своєї інформаційно-політологічної присутності у країні-регіональному лідері.

....*

Ірану, як регіональному лідеру серед країн «арки кризового півмісяця», державним апаратом США та СРСР відводилася роль стратегічно важливого гравця на міжнародній арені. Перетворення Близького та Середнього Сходу протягом 1974 – 1989 рр. на арену радянсько-американського протистояння через зіткнення їх інтересів у локальних конфліктах, змушувало Тегеран провадити обережну зовнішньополітичну стратегію аби не потрапити під «ручне управління» Кремля або Білого Дому. Основна тактична лінія іранського керівництва виявлялася у маневруванні між політичними ініціативами Москви та Вашингтона, шляхом використання радянсько-американського суперництва за вплив на регіон для отримання економічних преференцій і протекції на рівні міжнародних організацій. Саме міжнародні організації, у першу чергу ООН, в умовах напруження міжнародної ситуації через ірансько-іракські прикордонні конфлікти, що згодом переросли у затяжну війну, та нівелювання іранськими революційними силами законодавства про імунітет дипломатичних установ, стали майданчиком для апробування нових засад зовнішньої політики СРСР щодо Ірану.

Іранський вектор зовнішньої політики СРСР остаточно викристалізувався після ісламської революції 1979 р. й характеризувався намаганням радянських дипломатів утримати ІРІ на антиамериканських позиціях та, використовуючи формат ООН, спричинити дискредитацію військово-політичної доктрини США у Затоці. Генеральна Асамблея та Рада Безпеки ООН стали для СРСР своєрідною трибуною виголошення основних принципів зовнішньої політики щодо Ісламської Республіки Іран та ареною протистояння зі США за сфери впливу над стратегічно важливим близькосхідним регіоном.

Радянський Союз, долаючи тотальний контроль Вашингтона над суспільно-політичним й економічним життям іранської держави, що

поступово зводився нанівець після ісламської революції, вимушений був звернути увагу на інформаційно-ідеологічну складову своєї зовнішньополітичної діяльності, головними провідниками якої мали стати ліві опозиційні партії та радянські культурні осередки в Ірані. Продукція ЗМІ, агітаційне забезпечення іранської політичної опозиції, застосування мовленнєвих штампів офіційної міждержавної кореспонденції зберегли Іран у зоні відчутного контролю радянської партійної машини та склали прототип використання інформаційного впливу на суспільство для Російської держави у майбутньому. Проте, слабкість іранських партій лівого спрямування, фактична їхня неспроможність стати альтернативною силою з потужним електоратом, дискредитувала опозиційний рух ІРІ, перетворюючи його на «використаний матеріал» радянської політичної доктрини. Іранська опозиція, забезпечивши встановлення контактів СРСР із автократичною правлячою верхівкою ІРІ, втратила підтримку Кремля й була змушена діяти в еміграції.

Отже, напруження міжнародної ситуації у районі Затоки внаслідок численних збройних ірансько-іракських конфліктів, утвердження політичного ісламу у постреволюційному Ірані, змушувало Радянський Союз вдаватися до перегляду основних напрямків своєї близькосхідної політики. Досить скоро стало зрозуміло, що військово-економічне домінування у регіоні неможливо досягнути без комплексного інформаційно-ідеологічного впливу на іранське суспільство та проникнення у внутрішньополітичне життя держави завдяки керуванню з Москви іранських опозиційних політичних сил. Саме широке використання комунікативних ресурсів та міжнародних організацій в якості рупора головних засадничих принципів радянської політики у Перській затоці відіграли головну роль у справі радянсько-іранського економічного зближення, виявом якого стали підписані численні двосторонні договори, що намітили тенденції співпраці на десятиліття вперед й залишилися незмінними навіть за умов входження держав у пострадянську еру.

ВИСНОВКИ

Унаслідок проведеного дослідження, ми прийшли до наступних висновків.

1. Незважаючи на актуальність аналізованої проблеми, помітною є відсутність комплексної праці з детальним розглядом та оцінкою результатів політики СРСР щодо Ірану в досліджуваний період. Зазначмо, що в українській історіографії це питання не знайшло належного висвітлення. Праці українських істориків, як правило, присвячено вивченню інших проблем, пов'язаних з історією міжнародних відносин на Близькому та Середньому Сході.

Англомовна та радянська/російська історіографія хоч і відрізняється наявністю великої кількості робіт, присвячених іранському вектору радянської політики, проте позбавлена детального аналізу напрямів, способів реалізації зовнішньополітичної стратегії СРСР в Ірані та її трансформації залежно від загального стану міжнародних відносин на Близькому та Середньому Сході. У зв'язку з вищевикладеним вважаємо важливим проведення дослідження політики СРСР відносно Ірану в 1972 – 1989 рр., залучаючи як опубліковані, так і неопубліковані джерела. Це, зокрема, архівні матеріали, які зберігалися у фондах архівів України та Росії, мемуари, біографії, публікації офіційних документів, статті, що публікувалися в тогочасних періодичних виданнях.

2. Починаючи з 1921 р. Радянський Союз відводив Ірану центральне місце в реалізації близькосхідної політики, що розроблялася й доповнювалася відповідно до панівних у конкретний історичний період парадигм. Намагаючись не допустити посилення впливу в районі Перської затоки Англії та США, Москва ініціювала налагодження радянсько-іранської економічної співпраці шляхом укладання двосторонніх торговельних договорів.

Справжнім проривом радянського дипломатичного корпусу стало підписання 1921 р. договору між двома країнами на умовах відмови

Радянської Росії від будь-яких концесійних претензій, окрім отриманої в 1916 р. російським поміщиком Хоштарієм концесії для розробки покладів нафти в північних провінціях Ірану. Цю угоду було покладено в основу радянсько-іранських відносин протягом кількох десятиріч до закінчення Другої світової війни.

Початок «холодної війни» на Близькому та Середньому Сході характеризується активізацією в 1946 р. радянсько-американського протистояння за контроль над Іраном, змушуючи офіційний Тегеран лавірувати між Москвою та Вашингтоном й відстоювати власні інтереси в регіоні.

Радянський Союз, вкладаючи значні інвестиції в розвиток економіки Ірану, прагнув завадити американським нафтовим монополіям установити контроль над іранським нафтогазовим експортом і тим самим переорієнтувати політику офіційного Тегерана в бік активізації відносин із США. Крім того, Вашингтон намагався не допустити посилення радянського впливу в країні шляхом фінансування іранського військово-промислового комплексу.

Як засвідчив аналіз джерел, Тегеран, маючи власні зовнішньополітичні амбіції на регіональне лідерство, зробив ставку на співпрацю із США, чим забезпечив установлення американського домінування над енергетичними потоками й політичними процесами в Перській затоці.

Нарощення протягом 1950 – 1960-х рр. могутності ВПК Ірану за рахунок поставок озброєння із США в обмін на дешеву іранську нафту хоч і відповідало основним цілям регіональної політики шаха Рези Пехлеві, але фактично переводило Тегеран під «ручне управління» з Білого Дому. Часткова втрата Іраном політичного суверенітету викликала невдоволення як серед пересічних іранців, так й іранської владної еліти. Така внутрішньополітична ситуація вимагала від шаха розпочати пошук контактів з керівництвом Радянського Союзу.

3. Налагодження відносин СРСР з Іраном на вищому рівні стало можливим у 1970-х рр. на фоні активізації радянсько-американських переговорів щодо вирішення стратегічно важливих питань, пов'язаних з міжнародною безпекою. Підписання у 1972 р. радянсько-іранського договору про розвиток економічної й технічної співпраці в умовах «розрядки» міжнародної військової та політичної напруженості стало першим проявом політики Р. Пехлеві, спрямованої на розвиток співпраці з Радянським Союзом на постійній основі.

4. Радянсько-іранське економічне й політичне зближення досягло нового якісного рівня з початком енергетичної кризи 1973 – 1974 рр. та отримало подальший поштовх у 1978 – 1979 рр. унаслідок запровадження Вашингтоном санкцій проти Ірану через антиамериканську спрямованість ісламської революції.

Тегеран, підтримавши ініціативу країн ОПЕК щодо зростання цін на енергоресурси, намагався позбавити стратегічно важливу галузь економіки фінансового диктату з боку американських монополій. В умовах боротьби Ірану за економічну самостійність, доступність території СРСР для транзиту іранських нафти й газу виокремила основоположний чинник поступового налагодження між двома державами тісної співпраці у сфері видобування та транзиту енергоносіїв й відкриття іранського ринку для товарів радянського виробництва.

В умовах стрімкого зростання цін на нафту, що спричинило глибинні кризові явища в американській економіці на початку 1970-х рр., США були змушені піти на часткові поступки. «Нафтові шоки» (до організації яких був причетний, зокрема, і Тегеран) примусили Білий Дім ініціювати переговори щодо збільшення імпорту радянської нафти й тим самим компенсувати втрати від подорожчання енергоносіїв, що поставлялися з Ірану. Не зважаючи на те, що контракт про постачання Радянським Союзом нафти й газу до США реалізовано не було, кризова ситуація на ринку нафтогазових

ресурсів, особливо після 1979 р., сприяла виходу Москви на європейський енергетичний ринок й закріпленню на ньому.

Поступове охолодження відносин між Білим Домом та режимом шаха Пехлеві, зумовлене участю Ірану в організації «нафтових шоків», активно використовував Кремль, продовжуючи нарощувати співробітництво з Тегераном в енергетичній сфері. Тим часом протиріччя між Іраном та США все більше посилювалися та досягли свого апогею в 1979 р. під час ісламської революції.

Закріплення Тегерана на антиамериканських позиціях сприяло тому, що починаючи з 1979 р. Радянський Союз отримав в особі Ірану економічного партнера, готового в умовах санкційного тиску з боку США до подальшого політичного діалогу. Іранська владна верхівка, погоджуючись на зближення із СРСР у вирішенні питань, пов'язаних з виробництвом та транзитом нафти, прагнула вийти з міжнародної ізоляції, спричиненої ворожою американською політикою.

5. У 1970-х рр. активізація радянсько-іранського співробітництва в нафтогазовому секторі привела до збільшення ролі СРСР в господарстві країни в цілому. Пріоритетними напрямками іранської економіки, у розвитку яких була зацікавлена Москва, виступали важка промисловість та металургія. Допомога Радянського Союзу в будівництві в Ірані промислових об'єктів створювала позитивний імідж радянської держави в іранському суспільстві, прив'язувала місцеву промисловість до виробничих технологій і матеріалів радянського виробництва, а отже, формувала передумови до сталого радянсько-іранського економічного діалогу й перетворювала Іран на державу, незалежну від експорту американського устаткування, мінімізуючи тим самим вплив Білого Дому.

6. Не останню роль у процесі розвитку радянсько-іранського співробітництва відіграли промислові підприємства УРСР, зокрема Кадіївський (нині Стаханівський) машинобудівний завод, Дніпропетровський завод металургійного обладнання, Запорізьке виробниче об'єднання

«Запоріжтрансформатор», Дніпропетровський верстатобудівний завод, Кабаньєвський верстатобудівний завод, Луганський тепловозобудівний завод імені Жовтневої революції та МК «Запоріжсталь». Вони не лише мали велике значення в обладнанні й запуску центральних промислових об'єктів Ірану, але й стали провідними центрами підготовки кадрів для іранської індустрії.

7. Радянський Союз, прагнучи захистити власні інтереси в Перській затоці та остаточно дискредитувати політику США щодо Ірану, удався до лобіювання іранських інтересів на міжнародній арені, зокрема в ООН. Генеральна Асамблея та Рада Безпеки ООН перетворилися на своєрідний майданчик, де під прикриттям обговорень шляхів подолання наслідків ірансько-іракських конфліктів, кризи з американськими заручниками в Тегерані Кремль утілював у життя головне завдання своєї іранської політики – дискредитацію американського близькосхідного курсу перед міжнародним співтовариством та остаточне позбавлення Вашингтона важелів впливу на Іран, а отже, і зменшення його політичного значення в регіоні в цілому. Разом із цим дипломатичне радянсько-американське протистояння було використано іранською владою для подолання своїх внутрішньополітичних проблем та встановлення регіонального лідерства в районі Перської затоки.

8. Радянський Союз у своїй політиці щодо Ірану, окрім економічних і дипломатичних методів, активно використовував також різноманітні інформаційні кампанії, метою яких було показати іранському суспільству ідеологічну спорідненість двох режимів.

Посилення інформаційно-пропагандистського впливу Москви на Іран було частиною радянської концепції близькосхідної політики й мало сприяти формуванню образу США як головного ідеологічного ворога, що стоїть на заваді перетворенню ІРІ на регіонального лідера, спроможного створити на основі ісламських цінностей новий центр сили. Вільний доступ іранського слухача до каналів радянського телерадіомовлення, розповсюдження спеціалізованої літератури, що мала висвітлювати історію, стан культури, науки та рівень релігійної толерантності до мусульман-шиїтів у союзних

республіках СРСР, збільшення тиражу російськомовних книг і журналів повинні були переконати пересічних іранців, що побудова сильної й незалежної постреволюційної іранської держави можлива лише за умови встановлення військово-політичного союзу з Москвою.

Проте, як показує аналіз подій, ні активізація економічних контактів, ні ідеологічна обробка іранського суспільства не принесли Кремлю бажаного успіху. Зокрема, намагання Москви нав'язати владній революційній верхівці Ірану власне бачення основних засад зовнішньої політики, використовуючи методи інформаційної пропаганди й маніпуляції антиамериканськими гаслами ісламської революції, не лише не закінчилися вдало, але й спричинили закриття доступу радянських журналістів й публіцистів до іранського медіапростору.

Іранські ЗМІ, поставлені під контроль держави, досить швидко змогли переконати іранське суспільство в необхідності протистояння як США – «Великому сатані», так і СРСР, якому після введення військ до Афганістану надали статус «Малого сатани». Свідченням невдачі інформаційної політики СРСР в Ірані стали численні напади на радянські посольські й консульські установи в Тегерані, а повної її дискредитації – поява у 1989 р. на фоні відновлення інформаційно-культурного діалогу між двома державами листа аятоли Хомейні до Горбачова з планами заповнити ідеологічний вакуум, що утворився в радянських республіках у результаті політики перебудови.

Не досягла також кінцевої мети й політика Москви, спрямована на фінансування діяльності іранської лівої опозиції. Передбачалося, що опозиційні лідери та керівники лівих партій Ірану отримуючи від СРСР фінансову та військову допомогу, мали не допустити зміни вектора іранської політики в бік відновлення контактів із США. Однак керівництво Республіки Іран, відстоюючи головний постулат своєї зовнішньої політики «Ні Схід, ні Захід, тільки ісламська революція», поступово перекрили фінансування Радянським Союзом іранської опозиції, змусивши Москву відмовитися від

сприяння лівим силам Ірану під загрозою розірвання стратегічно важливих радянсько-іранських інвестиційних проектів та економічних контрактів.

На фоні досить суперечливої радянської інформаційної політики в Ірані та невдач з підтримкою діяльності іранських опозиційних сил Москві вдалося лише налагодити гуманітарну співпрацю з Іраном, ставши під егідою місії Союзу Товариства Червоного Хреста і Червоного Півмісяця СРСР основним партнером з попередження продовольчої катастрофи та захисту прав іранського населення в умовах ісламської революції та ірансько-іракського конфлікту.

Таким чином, комплексний аналіз усіх напрямів радянської політики відносно Ірану дав можливість установити, що найбільш результативним виявився економічний, спрямований на активізацію співробітництва в нафтогазовому секторі та важкій промисловості. Однак зближення Москви й Тегерану в цій сфері ще не означало їхнього політичного союзу та перетворення Ірану на основного провідника радянських інтересів на Близькому та Середньому Сході. Навпаки, відсутність військової співпраці між державами на офіційному рівні, заборона діяльності прорадянськи налаштованих політичних партій свідчили про використання Іраном Радянського Союзу винятково як альтернативного ринку збуту енергетичних ресурсів та лобіста іранських інтересів на міжнародній арені на противагу США.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Архівні матеріали.

1. Архив внешней политики Российской Федерации, г. Москва (АВП РФ), ф. 94. Референтура по Ирану, оп. 5а, п. 105, д. 1. Отчеты работников Посольства СССР в Персии, 1922 г., 377 л.
2. АВП РФ, ф. 94. Референтура по Ирану, оп. 4а, п. 105, д. 1. Переписка работников Посольства СССР в Тегеране, 1922 г., 270 л.
3. АВП РФ, ф. 94. Референтура по Ирану, оп. 5а, п. 105, д. 5. Внешняя жизнь Персии за 1921–1922 гг., 415 л.
4. АВП РФ, ф. 94. Референтура по Ирану, оп. 8а, п. 107, д. 2. Внутренняя жизнь Персии за 1924–925 гг., 728 л.
5. АВП РФ, ф. 129. Референтура по США, оп. 63, п. 317, д. 76. Исходящие ноты Посольства СССР в Иране в МИД СССР, 1977 г., 282 л.
6. АВП РФ, ф. 129. Референтура по США, оп. 62, п. 302, д. 66. Исходящие ноты Посольства СССР в Иране в МИД СССР, 1976 г., 270 л.
7. АВП РФ, ф. 129. Референтура по США, оп. 64, п. 325, д. 31. Обзоры прессы, 1978 г., 193 л.
8. АВП РФ, ф. 129. Референтура по США, оп. 65, п. 353, д. 88. Исходящие ноты Посольства СССР в Иране в МИД СССР, 1979 г., 218 л.
9. АВП РФ, ф. 129. Референтура по США, оп. 66, п. 368, д. 68. Ноты, памятные записки, меморандумы МИД СССР в Посольство СССР в Иране, 1980 г., 195 л.
10. АВП РФ, ф. 174 Посольство СССР в Иране, оп. 63, п. 265, д. 2. Ноты МИД Ирана в Посольство СССР в Иране, 1979 г., 270 л.
11. АВП РФ, ф. 174 Посольство СССР в Иране, оп. 63, п. 265, д. 4. Обзоры иранской прессы, 1979 г., 320 л.
12. АВП РФ, ф. 174 Посольство СССР в Иране, оп. 63, п. 265, д. 6. Обзоры иранской прессы, 1979 г., 189 л.
13. АВП РФ, ф. 174 Посольство СССР в Иране, оп. 63, п. 265, д. 6. Обзоры прессы, 1979 г., 189 л.

14. АВП РФ, ф. 174 Посольство СССР в Иране, оп. 64, п. 267, д. 1. Исходящие ноты Посольства СССР в ИРИ, 1980 г., 193 л.
15. АВП РФ, ф. 174 Посольство СССР в Иране, оп. 64, п. 267, д. 2. Исходящие ноты Посольства СССР в Иране в МИД Ирана, 1980 г., 207 л.
16. АВП РФ, ф. 174 Посольство СССР в Иране, оп. 64, п. 267, д. 3. Ноты МИД ИРИ в Посольство СССР в ИРИ, 1980 г., 112 л.
17. АВП РФ, ф. 174 Посольство СССР в Иране, оп. 64, п. 267, д. 4. Ноты МИД ИРИ в Посольство СССР в ИРИ, 1980 г., 163 л.
18. АВП РФ, ф. 174 Посольство СССР в Иране, оп. 64, п. 267, д. 5. Ноты Посольства СССР в ИРИ в посольства и миссии третьих стран, 1980 г., 175 л.
19. АВП РФ, ф. 174 Посольство СССР в Иране, оп. 64, п. 270, д. 6. Обзоры иранской прессы, 1980 г., 96 л.
20. АВП РФ, ф. 174 Посольство СССР в Иране, оп. 65, п. 270, д. 1. Исходящие ноты Посольства СССР в ИРИ в МИД ИРИ, 1981 г., 183 л.
21. АВП РФ, ф. 174 Посольство СССР в Иране, оп. 65, п. 270, д. 2. Ноты МИД СССР в МИД ИРИ, 1981 г., 219 л.
22. АВП РФ, ф. 174 Посольство СССР в Иране, оп. 65, п. 270, д. 3. Ноты МИД ИРИ в Посольство СССР в ИРИ, 1981 г., 196 л.
23. АВП РФ, ф. 174 Посольство СССР в Иране, оп. 65, п. 270, д. 4. Ноты МИД ИРИ в Посольство СССР в ИРИ, 1981 г., 211 л.
24. АВП РФ, ф. 174 Посольство СССР в Иране, оп. 65, п. 270, д. 7. Протокольные вопросы, 1981 г., 174 л.
25. АВП РФ, ф. 174 Посольство СССР в Иране, оп. 66, п. 272, д. 1. Исходящие ноты Посольства СССР в Иране в МИД Ирана, 1982 г., 263 л.
26. АВП РФ, ф. 174 Посольство СССР в Иране, оп. 66, п. 272, д. 2. Исходящие ноты Посольства СССР в ИРИ в МИД ИРИ, 1982 г., 354 л.
27. АВП РФ, ф. 174 Посольство СССР в Иране, оп. 66, п. 272, д. 3. Ноты МИД ИРИ в Посольство СССР в ИРИ, 1982 г., 272 л.
28. АВП РФ, ф. 174 Посольство СССР в Иране, оп. 66, п. 272, д. 4. Ноты МИД ИРИ в Посольство СССР в ИРИ, 1982 г., 123 л.

29. АВП РФ, ф. 174 Посольство СССР в Иране, оп. 67, п. 274, д. 1. Ноты, памятные записки, меморандумы Посольства СССР в ИРИ, 1983 г., 229 л.
30. АВП РФ, ф. 174 Посольство СССР в Иране, оп. 67, п. 274, д. 2. Ноты, памятные записки, меморандумы Посольства СССР в Иране, 1983 г., 184 л.
31. АВП РФ, ф. 174 Посольство СССР в Иране, оп. 67, п. 274, д. 3. Ноты, памятные записки, меморандумы Посольства СССР в Иране, 1983 г., 292 л.
32. АВП РФ, ф. 174 Посольство СССР в Иране, оп. 67, п. 274, д. 4. Ноты, памятные записки, меморандумы МИД ИРИ в Посольство СССР в ИРИ, 1983 г., 377 л.
33. АВП РФ, ф. 174 Посольство СССР в Иране, оп. 67, п. 275, д. 5. Ноты, памятные записки, меморандумы МИД ИРИ в Посольство СССР в ИРИ, 1983 г., 168 л.
34. АВП РФ, ф. 174 Посольство СССР в Иране, оп. 68, п. 277, д. 2. Ноты, памятные записки, меморандумы Посольства СССР в ИРИ, 1984 г., 166 л.
35. АВП РФ, ф. 174 Посольство СССР в Иране, оп. 68, п. 277, д. 3. Ноты, памятные записки, меморандумы МИД ИРИ в Посольство СССР в ИРИ, 1984 г., 372 л.
36. АВП РФ, ф. 174 Посольство СССР в Иране, оп. 73, п. 293, д. 1. Ноты, памятные записки, меморандумы Посольства СССР в ИРИ в МИД ИРИ, 1989 г., 286 л.
37. АВП РФ, ф. 174 Посольство СССР в Иране, оп. 73, п. 296, д. 2. Ноты, памятные записки, меморандумы Посольства СССР в ИРИ в МИД ИРИ, 1989 г., 195 л.
38. АВП РФ, ф. 174 Посольство СССР в Иране, оп. 73, п. 296, д. 3. Ноты, памятные записки, меморандумы Посольства СССР в ИРИ в МИД ИРИ, 1989 г., 295 л.
39. АВП РФ, ф. 174. Посольство СССР в Иране, оп. 63, п. 265, д. 1. Исходящие ноты Посольства СССР в Иране в МИД Ирана, 1979 г., 242 л.
40. АВП РФ, ф. 174. Посольство СССР в Иране, оп. 63, п. 265, д. 6. Обзоры иранской прессы, 1979 г., 189 л.

41. Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України, м. Київ (ГДА МЗС України), ф. 1. Документи з основної діяльності, оп. 2, спр. 2649. Документи про перебування в м. Києві Іранської принцеси Шамс Пехлеві (листування, програма перебування), 1973 р., 30 арк.
42. ГДА МЗС України, ф. 1. Документи з основної діяльності, оп. 2, спр. 2853. Документи про перебування у м. Києві принца Голяма Реза Пехлеві (Іран), 5–6 жовтня 1974 р., 7 арк.
43. Государственный архив Российской Федерации (ГА РФ), ф. 9539. Советский комитет защиты мира, оп. 1/ч. 2, д. 1725. Переписка с комитетом защиты мира, организациями и общественными деятелями зарубежных стран по вопросам борьбы за мир, обмен информацией. Иран–Португалия, 1974–1975 гг., 295 л.
44. ГА РФ, ф. 9539. Советский комитет защиты мира, оп. 1/ч. 3, д. 1804. Материалы ВСМ по Ближнему Востоку (информации, заявления, резолюции), 20 октября 1974 г. – 13 августа 1975 г., 99 л.
45. ГА РФ, ф. 9540. Советский комитет солидарности стран Азии и Африки, оп. 1/ч. 2, д. 346. Материалы международной конференции солидарности с народом Ирака в связи с национализацией ИПК («Ирак Петролеум Компани») (декларация, речь, список участников), г. Багдад, 8 июля – 31 авг. 1972 г., 47 л.
46. ГА РФ, ф. 9576 Союз Советских обществ дружбы и культурной связи с зарубежными странами (ССОД), оп. 13, д. 299. Переписка с Представителем ССОД в Турции (Анкара), организациями и отдельными лицами Турции и СССР по вопросам культурных связей, 18 февр. – 15 дек. 1972 г., 56 л.
47. ГА РФ, ф. 9576 Союз Советских обществ дружбы и культурной связи с зарубежными странами, оп. 13, д. 287. Материалы Общества советско-иракской дружбы (протоколы заседаний Правления, планы, отчеты, обзоры, доклады), 20 февр. – 31 дек. 1972 г., 110 л.
48. ГА РФ, ф. 9576. Союз Советских обществ дружбы и культурных связей с зарубежными странами, оп. 13, д. 230. Материалы Общества Советско-

иракской дружбы (протоколы заседаний Правления, планы, отчеты, обзоры, доклады), 11 марта – 25 дек. 1970 г., 161 л.

49. Державний архів Дніпропетровської області, м. Дніпропетровськ (Держархів Дніпропетровської обл.), ф. 2951. Министерство тяжелого энергетического и транспортного машиностроения СССР. Главное управление металлургического машиностроения. Днепропетровский Ордена Трудового Красного Знамени завод металлургического оборудования, оп. 1, спр. 1982. Переписка с главным управлением металлургии и машиностроения Министерства тяжелого, транспортного и энергетического машиностроения СССР и научно-исследовательскими учреждениями об изготовлении оборудования за 1973 год, 37 арк.

50. Держархів Дніпропетровської обл., ф. 2951. Министерство тяжелого энергетического и транспортного машиностроения СССР. Главное управление металлургического машиностроения. Днепропетровский Ордена Трудового Красного Знамени завод металлургического оборудования, оп. 1, спр. 1950. Сведения о выполнении производственных программ за 1973 год, 213 арк.

51. Держархів Дніпропетровської обл., ф. 4455. Министерство станкостроительной и индустриальной промышленности СССР. Главдревстанкопром. Днепропетровский станкостроительный завод, оп. 1, спр. 660. Производственная программа с уменьшениями и дополнениями на 1973 год, 88 арк.

52. Держархів Дніпропетровської обл., ф. 4455. Министерство станкостроительной и индустриальной промышленности СССР. Главдревстанкопром. Днепропетровский станкостроительный завод, оп. 1, спр. 675. Справка об объеме экспортных поставок по плану 1973 года по состоянию на 4 апр. 1973 г., 7 арк.

53. Державний архів Луганської області, м. Луганськ (Держархів Луганської обл.), ф. Р–1. Паровозостроительный завод имени октябрьской

революции, оп. 5, спр. 1766. Приказы № 881–920 генерального директора объединения по основной деятельности, 23 нояб. – 15 дек. 1981 г., 282 арк.

54. Российский государственный архив новейшей истории, г. Москва (РГАНИ), ф. 2. Пленумы ЦК КПСС. 1952–1991, оп. 3, д. 285. Стенографический отчет Пленума ЦК КПСС, 18 дек. 1972 г., 326 л.

55. РГАНИ, ф. 2. Пленумы ЦК КПСС. 1952–1991, оп. 3, д. 298. XXIV созыв. Апрельский пленум ЦК КПСС : заседание второе, 26–27 апр. 1973 г., 270 л.

56. РГАНИ, ф. 2. Пленумы ЦК КПСС (1941–1991 гг.), оп. 3, д. 270. Доклад Л. И. Брежнева о международном положении на майском Пленуме ЦК КПСС, 19 мая 1972 г., 169 л.

57. РГАНИ, ф. 2. Пленумы ЦК КПСС (1941–1991 гг.), оп. 3, д. 299. XXIV созыв. Апрельский пленум ЦК КПСС : заседание третье, утреннее, 26–27 апр. 1973 г., 296 л.

58. РГАНИ, ф. 2. Пленумы ЦК КПСС (1941–1991 гг.), оп. 3, д. 521. Доклад А. А. Громыко на Пленуме ЦК КПСС от 23 июня 1980 г., 231 л.

59. РГАНИ, ф. 2. Пленумы ЦК КПСС (1941–1991 гг.), оп. 3, д. 303. Выступление Л. И. Брежнева на Пленуме ЦК КПСС, 1973 г., 125 л.

60. РГАНИ, ф. 2. Пленумы ЦК КПСС (1941–1991 гг.), оп. 5, д. 45. Стенографический отчет заседания пленума ЦК КПСС от 27–28 янв. 1987 г., 258 л.

61. РГАНИ, ф. 2. Пленумы ЦК КПСС (1941–1991 гг.), оп. 3, д. 351. Материалы Пленума ЦК КПСС от 16 апр. 1975 г., 175 л.

62. РГАНИ, ф. 89. Коллекция копий документов, рассекреченных при выполнении тематических запросов в процессе научно-исследовательской работы (1920–1991 гг.), оп. 15, д. 4. О поставке специмущества и специального оборудования Иракской Коммунистической партии, 1982 г., 23 л.

63. РГАНИ, ф. 89. Коллекция копий документов, рассекреченных при выполнении тематических запросов в процессе научно-исследовательской

работы (1920–1991 гг.), оп. 76, д. 31. О беседе с руководителем американской компании «Тайм Лайф», 1981 г., 6 л.

64. РГАНИ, ф. 89. Коллекция копий документов, рассекреченных при выполнении тематических запросов в процессе научно-исследовательской работы (1920–1991 гг.), оп. 15, д. 22. О просьбе руководства Народной партии Ирана, 1985 г., 5 л.

65. РГАНИ, ф. 89. Коллекция копий документов, рассекреченных при выполнении тематических запросов в процессе научно-исследовательской работы (1920–1991 гг.), оп. 15, д. 24. Об ответе на обращение руководства Организации моджахединов иранского народа, 1986 г., 44 л.

66. РГАНИ, ф. 89. Коллекция копий документов, рассекреченных при выполнении тематических запросов в процессе научно-исследовательской работы (1920–1991 гг.), оп. 32, д. 10. ЦК КПСС от ЦК КП Ирана, 1979 г., 6 л.

67. РГАНИ, ф. 89. Коллекция копий документов, рассекреченных при выполнении тематических запросов в процессе научно-исследовательской работы (1920–1991 гг.), оп. 4, д. 27. Об оказании содействия Народной партии Ирана и Организации федаинов иранского народа (большинства), 1991 г., 1 л.

68. РГАНИ, ф. 89. Коллекция копий документов, рассекреченных при выполнении тематических запросов в процессе научно-исследовательской работы (1920–1991 гг.), оп. 13, д. 14. Текст ответа на послание Генерального секретаря Демократической партии Иранского Курдистана (ДПИК) А. Касемалу в адрес М. С. Горбачева, 1987 г., 8 л.

69. РГАНИ, ф. 89. Коллекция копий документов, рассекреченных при выполнении тематических запросов в процессе научно-исследовательской работы (1920–1991 гг.), оп. 46, д. 89. Информационно-пропагандистская работа на Иран, 1980 г., 24 л.

70. РГАНИ, ф. 89. Коллекция копий документов, рассекреченных при выполнении тематических запросов в процессе научно-исследовательской работы (1920–1991 гг.), оп. 43, д. 2. О просьбе руководства НПИ, 1980 г., 2 л.

71. РГАНИ, ф.89. Коллекция копий документов, рассекреченных при выполнении тематических запросов в процессе научно-исследовательской работы (1920–1991 гг.), оп. 13, д. 2. О специальных радиопередачах на Иран, 1986 г., 7 л.
72. Центральний державний архів вищих органів влади України, м. Київ (ЦДАВО України), ф. Р–2. Рада Міністрів Української РСР, оп. 15, спр. 1414. Листування з союзними і республіканськими міністерствами і відомствами з питань зовнішньоекономічної діяльності. Проект постанови РМ УРСР про вдосконалення порядку виїзду за кордон в службових справах та зауваження до нього, 12 січ. – 21 груд. 1989 р., 55 арк.
73. ЦДАВО України, ф. Р–2. Рада Міністрів Української РСР, оп. 15, спр. 1014. Листування з питань науково-технічних зв'язків УРСР з зарубіжними країнами, 3–31 трав. 1988 р., 349 арк.
74. ЦДАВО України, ф. Р–2. Рада Міністрів Української РСР, оп. 15, спр. 1010. Листування по прийому делегацій і окремих іноземних спеціалістів в УРСР, 4 січ. – 27 груд. 1988 р., 233 арк.
75. ЦДАВО України, ф. Р–2. Рада Міністрів Української РСР, оп. 13, т. 4, спр. 3034. Оригінали протоколів засідань комісії РМ УРСР з питань економічних зв'язків з зарубіжними країнами та розглянуті на комісії матеріали, 21 груд. 1967 р. – 29 листоп. 1968 р., 301 арк.
76. ЦДАВО України, ф. Р–2. Рада Міністрів Української РСР, оп. 13, спр. 6881. Матеріали засідань Комісії РМ УРСР з питань економічних зв'язків з зарубіжними країнами, 12 січ. – 31 жовт. 1972 р., 173 арк.
77. ЦДАВО України, ф. Р–2. Рада Міністрів Української РСР, оп. 13, спр. 6872. Листування з союзними організаціями про поставку устаткування і матеріалів для об'єктів, що будуються за кордоном при технічному сприянні Радянського Союзу, 15 серп. 1972 р. – 2 січ. 1973 р., 18 арк.
78. ЦДАВО України, ф. Р–2. Рада Міністрів Української РСР, оп. 13, спр. 7873. Матеріали з питань експорту товарів та поставки устаткування і матеріалів для об'єктів, що будуються за кордоном при технічному сприянні

Радянського Союзу (листи РМ УРСР (копії), оригінали телеграм), 8 січ. – 18 черв. 1973 р., 163 арк.

79. ЦДАВО України, ф. Р–2. Рада Міністрів Української РСР, оп. 13, спр. 7882. Матеріали засідань Комісії РМ УРСР з питань економічних зв'язків з зарубіжними країнами, 16 січ. – 21 листоп. 1973 р., 103 арк.

80. ЦДАВО України, ф. Р–2. Рада Міністрів Української РСР, оп. 13, спр. 7874. Матеріали з питань експорту товарів та поставки устаткування і матеріалів для об'єктів, що будуються за кордоном при технічному сприянні Радянського Союзу (листи РМ РСР (копії), оригінали телеграм), 22 черв. – 28 груд. 1973 р., 151 арк.

81. ЦДАВО України, ф. Р–2. Рада Міністрів Української РСР, оп. 13, спр. 6880. Листування, протоколи нарад, доповідні записки, інформаційні звіти з питань командировання за кордон радянських спеціалістів, експорту і імпорту товарів та надання допомоги у будівництві об'єктів за кордоном, 28 січ. – 27 листоп. 1972 р., 49 арк.

82. Центральний державний архів громадських об'єднань, м. Київ (ЦДАГО України), ф. 322. Первинна організація Компартії України Міністерства закордонних справ УРСР, м. Київ (1944–1987), оп. 6, спр. 35. Протокол партійного зібрання, засіданий парткома, партбюро, 29 янв. – 30 юня 1981 г., 209 арк.

83. ЦДАГО України, ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991), оп. 25, спр. 251. Отчет о работе Управления по иностранному туризму при Совете Министров УССР в 1969 г., 66 арк.

84. ЦДАГО України, ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991), оп. 25, ч. 2, спр. 1960. Письма в ЦК КПСС, записки отделов ЦК КПУ, информации обкомов партии и других органов по вопросам связей с зарубежными странами, 26 янв. 1979 г. – 21 нояб. 1980 г., 178 арк.

85. ЦДАГО України, ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991), оп. 25, спр. 2768. Інформація МИД УССР об участии делегаций в сессиях международных комиссий и организаций, 18 янв. – 26 нояб. 1984 г., 129 арк.
86. ЦДАГО України, ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991), оп. 25, ч. 2, спр. 1969. Справки отделов ЦК, МИД УССР об участии делегаций УССР в работе различных международных сессий, конференций, 05 февр. – 17 дек. 1972 г., 177 арк.
87. ЦДАГО України, ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991), оп. 25, спр. 2298. Справки отделов ЦК, Посольства СССР в Канаде, Украинские общества культурных связей с зарубежными странами о плане информационно-пропагандистского обеспечения советских культурных центров и домов советской науки в зарубежных странах; работа с украинскими прогрессивными организациями за рубежом, 26 марта 1981 г. – 19 янв. 1982 г., 28 арк.
88. ЦДАГО України, ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991), оп. 25, спр. 3201. Звіти, інформації, довідка відділу зарубіжних зв'язків ЦК КПУ, МЗС УРСР про участь делегацій УРСР в міжнародних конференціях, сесіях Генеральної Асамблеї ООН та інших питань зв'язків із зарубіжними країнами, 29 квіт. – 17 груд. 1987 р., 65 арк.
89. ЦДАГО України, ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991), оп. 32, спр. 995. Справки, информации отделов ЦК КПУ, обкомов партии, ЦК ЛКСМ Украины, МИД УССР и других организаций о поездках делегаций республики за рубеж и пребывание зарубежных делегаций на Украине, 29 янв. – 7 нояб. 1975 г., 109 арк.
90. ЦДАГО України, ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991), оп. 32, спр. 1784. Справки отделов ЦК Компартии Украины о проведении научных и научно-технических

совещаний, конференций, съездов, семинаров, выставок и спортивных мероприятий с участием представителей зарубежных стран, 16 янв. – 8 дек. 1981 г., 166 арк.

91. ЦДАГО України, ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991), оп. 32, спр. 716. Информация работников отделов ЦК Компартии Украины и Министерства иностранных дел СССР о встречах и беседах с официальными представителями и парламентскими делегациями зарубежных стран в городе Киеве, 9 янв. – 22 нояб. 1973 г., 72 арк.

92. ЦДАГО України, ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991), оп. 32, спр. 996. Информация отделов ЦК Компартии Украины, Министерства иностранных дел СССР и переписка с ЦК Компартии Болгарии, Министерством культуры СССР, посольством СССР в Канаде и другими организациями о культурных, научных и торговых связях с зарубежными странами, 20 янв. – 29 дек. 1975 г., 130 арк.

93. ЦДАГО України, ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991), оп. 25, спр. 163. Приложение к постановлению СМ СССР о плане командирования за границу специалистов для оказания технического содействия зарубежным странам в 1969 г., 326 арк.

94. ЦДАГО України, ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991), оп. 25, спр. 247. Отчеты делегации о работе XXIV сессии ГА ООН, с украинскими прогрессивными организациями США, среди украинских эмиграции в США, о пребывании в Запорожской области зарубежных делегаций, групп, специалистов, туристов и отдельных иностранных представительств в 1969 г., 105 арк.

95. ЦДАГО України, ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991), оп. 25, спр. 162. Постановление СМ СССР о плане командирования за границу специалистов для

ознакомления и технического содействия зарубежным странам, 15 окт. 1968 г., 156 арк.

96. ЦДАГО України, ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991), оп. 25, спр. 263. Отчеты, информации обкомов Компартии Украины о посещении областей УССР иностранными делегациями, специалистами, 10 янв. – 17 февр. 1969 г., 88 арк.

97. ЦДАГО України, ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991), оп. 25, спр. 1127. Информация обкомов партии о пребывании в областях делегаций специалистов и туристов из социалистических и коммунистических стран, 1 апр. 1974 г. – 10 февр. 1975 г., 92 арк.

98. ЦДАГО України, ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991), оп. 25, спр. 915. Отчет за 1972 г. Управления по иностранному туризму при СМ УССР и план основных мероприятий на 1973 г., отчет Госплана УССР о технико-экономической эффективности научно-технических связей УССР с зарубежными странами за 1 полугодие 1973 г., о плане мероприятий МИД УССР по вопросам внешнеполитической пропаганды, 17 янв. – 22 авг. 1973 г., 183 арк.

99. ЦДАГО України, ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991), оп. 25, спр. 571. Письмо в ЦК КПСС, справка Украинского общества дружбы и культурных связей с зарубежными странами о создании республиканского отделения Общества «СССР–Франция». Справка об общественных и культурных связях УССР с зарубежными странами в 1971 г. ; письмо в Комиссию по выездам за границу при ЦК КПУ, а также председателю и секретарю Комиссии по выездам за границу при обкомах Компартии Украины и другие вопросы, 1 янв. 1971 г. – 9 февр. 1972 г., 118 арк.

100. ЦДАГО України, ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991), оп. 25, спр. 3024. Звіти, інформації

відділу зарубіжних зв'язків ЦК КПУ, МЗС УРСР щодо міжнародних організацій, конференцій, семінарів, 6 січ. – 19 груд. 1986 р., 105 арк.

II. Офіційні видання документів.

101. Афганская карта. Соображения о советском вторжении в Афганистан от 26 декабря 1979 г. : докладная записка Зб. Бжезинского // Родина. – 1999. – № 2. – С. 45–47.

102. Брежнев Л. И. Отчет ЦК КПСС и очередные задачи партии в области внутренней и внешней политики : стеногр. отчет XXV Съезда Коммунист. партии Совет. Союза от 25 февр. – 5 марта 1976 г. : в 2 т. / Л. И. Брежнев. – М. : Политиздат, 1976. – Т. 1. – 472 с.

103. Брежнев Л. И. Отчетный доклад ЦК КПСС XXIV съезду ЦК КПСС : доклад Генерал. секретаря ЦК : стеногр. отчет XXIV Съезда Коммунист. партии Совет. Союза от 30 марта – 9 апр. 1971 г. : в 2 т. / Л. И. Брежнев. – М. : Политиздат, 1971. – Т. 1. – 599 с.

104. Венская конвенция о дипломатических сношениях [Электронный ресурс] : принята 18 апр. 1961 г. // Организация Объединенных Наций. Декларации, конвенции и другие нормативные документы. – Режим доступа: www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/dip_rel.shtml (дата обращения: 18.09.2015).

105. Внешняя политика Советского Союза / [Нихамин В. П. (ред.), Адамишин А. Л., Богуш Е. Ю. и др.] ; предисл. Громыко А. А. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Политиздат, 1985. – 400 с.

106. Гайдар Е. Т. СССР и падение цен на нефть. Суть выбора [Электронный ресурс] / Е. Т. Гайдар // История новой России / портал общ. совета «Уроки девяностых». – Режим доступа: <http://www.ru-90.ru/node/431> (дата обращения: 24.05.2014).

107. Декларация о принципах отношений и дружественного сотрудничества между Союзом Советских Социалистических Республик и Исламской Республикой Иран [Электронный ресурс] : совершено 22 июня 1989 г.

№ 364_003 // Верховна Рада України. – Режим доступа: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/364_003 (дата обращения: 30.04.2014).

108. Директивы XXIV съезда КПСС по пятилетнему плану развития народного хозяйства СССР на 1971–1975 годы : стеногр. отчет XXIV Съезда Коммунист. партии Совет. Союза от 30 марта – 9 апр. 1971 г. : [в 2 т.]. – М. : Политиздат, 1971. – Т. 2. – 591 с.

109. Договор о дружбе и сотрудничестве между Союзом Советских Социалистических Республик и Иракской Республикой [Электронный ресурс] : совершено 9 апр. 1972 г. // Сектор Закона : законодательство России. – Режим доступа: <http://www.lawsector.ru/data/dos13/txc13283.htm> (дата обращения: 30.04.2014).

110. Договор о торговле и мореплавании между Союзом Советских Социалистических Республик и Ираном [Электронный ресурс] : совершено 25 марта 1940 г. // Верховна Рада України. – Режим доступа: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/364_150 (дата обращения: 26.06.2014).

111. Долгосрочная программа торгово-экономического и научно-технического сотрудничества между Союзом Советских Социалистических Республик и Исламской Республикой Иран на период до 2000 года [Электронный ресурс] : совершено 22 июня 1989 г. // Lawru : правовая Россия. – Режим доступа: <http://old.lawru.info/base77/part0/d77ru0794.htm> (дата обращения: 30.04.2014).

112. Записка Председателя Совета Безопасности ООН [Электронный ресурс] : заявление S/17932 от 21 марта 1986 г. // Организация Объединенных Наций. Совет Безопасности. Документы. – Режим доступа: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/GL0/111/52/PDF/GL011152.pdf?OpenElement> (дата обращения: 20.03.2015).

113. Записка Председателя Совета Безопасности ООН [Электронный ресурс] : заявление S/18538 от 22 дек. 1986 г. // Организация Объединенных Наций. Совет Безопасности. Документы. – Режим доступа: <https://documents->

dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/GL0/117/91/PDF/GL011791.pdf?OpenElement
(дата обращения: 20.03.2015).

114. Записка Председателя Совета Безопасности ООН [Электронный ресурс] : заявление S/19382 от 24 дек. 1987 г. // Организация Объединенных Наций. Совет Безопасности. Документы. – Режим доступа: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/GL0/108/41/PDF/GL010841.pdf?OpenElement>
(дата обращения: 20.03.2015).

115. Записка Председателя Совета Безопасности ООН [Электронный ресурс] : записка S/21172 от 27 февр. 1990 г. // Организация Объединенных Наций. Совет Безопасности. Документы. – Режим доступа: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N90/051/55/IMG/N9005155.pdf?OpenElement>
(дата обращения: 21.03.2015).

116. Записка Председателя Совета Безопасности ООН [Электронный ресурс] : заявление S/20096 от 8 авг. 1988 г. // Организация Объединенных Наций. Совет Безопасности. Документы. – Режим доступа: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/GL0/173/37/PDF/GL017337.pdf?OpenElement>
(дата обращения: 20.03.2015).

117. Имам Хомейни. Последнее послание. Политико-религиозное завещание / Имам Хомейни. – Тегеран : Ин-т творчества Имама Хомейни, 1991. – 280 с.

118. Конституция (основной закон) Союза Советских Социалистических Республик : принята 7 окт. 1977 г. – М. : Правда, 1977. – 16 с.

119. Конституция Исламской Республики Иран [Электронный ресурс] // Посольство Исламской Республики Иран (Москва). – Режим доступа: <http://www.ru.moscow.mfa.ir/index.aspx?fkeyid=&siteid=410&pageid=12686>
(дата обращения: 03.01.2014).

120. О республиканском комитете программы «Великий шелковый путь» [Электронный ресурс] : Постановление Президиума Верхов. Совета Крыма от 18 мая 1992 г. № 80–1 // Верховна Рада України. – Режим доступа: <http://zakon4.rada.gov.ua/krym/show/rb0080003-92> (дата обращения: 21.03.2015).

121. Об утверждении положения о порядке открытия и деятельности в СССР представительств иностранных фирм, банков и организаций [Электронный ресурс] : Постановление Совета Министров СССР от 30 нояб. 1989 г. № 1074 // Сектор Закона : Законодательство России. – Режим доступа: <http://www.lawsector.ru/data/dos09/txc09791.htm> (дата обращения: 30.04.2014).
122. Отчет о 1770-м заседании Совета Безопасности ООН от 28 мая 1974 г. (S/PV.1770). – 14 с.
123. Отчет о 2178-м заседании Совета Безопасности ООН от 4 декабря 1979 г. (S/PV.2178). – 5 с.
124. Отчет о 2184-м заседании Совета Безопасности ООН от 31 декабря 1979 г. (S/PV.2184). – 6 с.
125. Отчет о 2248-м заседании Совета Безопасности ООН от 28 сентября 1980 г. (S/PV.2248). – 13 с.
126. Отчет о 2383-м заседании Совета Безопасности ООН от 12 июля 1982 г. (S/PV.2383). – 5 с.
127. Отчет о 2399-м заседании Совета Безопасности ООН от 4 октября 1982 г. (S/PV.2399 +Corr.1). – 6 с.
128. Отчет о 2493-м заседании Совета Безопасности ООН от 31 октября 1983 г. (S/PV.2493). – 4 с.
129. Отчет о 2666-м заседании Совета Безопасности ООН от 24 февраля 1986 г. (S/PV.2666). – 26 с.
130. Отчет о 2713-м заседании Совета Безопасности ООН от 8 октября 1986 г. (S/PV.2713). – 47 с.
131. Отчет о 2798-м заседании Совета Безопасности ООН от 16 марта 1988 г. (S/PV.2798). – 6 с.
132. Отчет о 2821-м заседании Совета Безопасности ООН от 20 июля 1988 г. (S/PV.2821). – 13 с.
133. Отчет ЦК КПСС Съезду ; и очередные задачи партии в области внутренней и внешней политики : стеногр. отчет XXVI Съезда Коммунист.

партии Совет. Союза от 23 февр. – 3 марта 1981 г. : [в 2 т.]. – М. : Политиздат, 1981. – Т. 1. – 382 с.

134. Последствия продолжения вооруженного конфликта между Ираном и Ираком [Электронный ресурс] : резолюция 37-й сессии (41-е пленар. заседание) № A/RES/37/3 от 22 окт. 1982 г. // Генеральная Ассамблея Организации Объединенных Наций. Документы. – Режим доступа: [https://documents-dds-](https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/429/89/IMG/NR042989.pdf?OpenElement)

[ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/429/89/IMG/NR042989.pdf?OpenElement](https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/429/89/IMG/NR042989.pdf?OpenElement) (дата обращения: 01.03.2016).

135. Резолюция 348 (1974) [Электронный ресурс] : S/RES/348(1974) принята 28 мая 1974 г. на 1770-м заседании // Организация Объединенных Наций. Совет Безопасности. Документы. – Режим доступа: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/290/11/IMG/NR029011.pdf?OpenElement> (дата обращения: 17.01.2015).

136. Резолюция 457 (1979) [Электронный ресурс] : S/RES/457(1979) принята 4 дек. 1979 г. на 2178-м заседании // Организация Объединенных Наций. Совет Безопасности. Документы. – Режим доступа: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/371/07/IMG/NR037107.pdf?OpenElement> (дата обращения: 17.03.2015).

137. Резолюция 461 (1979) [Электронный ресурс] : S/RES/461(1979) принята 31 дек. 1979 г. на 2184-м заседании // Организация Объединенных Наций. Совет Безопасности. Документы. – Режим доступа: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/371/11/IMG/NR037111.pdf?OpenElement> (дата обращения: 17.03.2015).

138. Резолюция 479 (1980) [Электронный ресурс] : S/RES/479(1980) принята 28 сент. 1980 г. на 2248-м заседании // Организация Объединенных Наций. Совет Безопасности. Документы. – Режим доступа: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/400/18/IMG/NR040018.pdf?OpenElement> (дата обращения: 17.03.2015).

139. Резолюция 514 (1982) [Электронный ресурс] : S/RES/514(1982) принята 12 июля 1982 г. на 2383-м заседании // Организация Объединенных Наций. Совет Безопасности. Документы. – Режим доступа: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/435/96/IMG/NR043596.pdf?OpenElement> (дата обращения: 20.03.2015).
140. Резолюция 522 (1982) [Электронный ресурс] : S/RES/522(1982) принята 4 окт. 1982 г. на 2399-м заседании // Организация Объединенных Наций. Совет Безопасности. Документы. – Режим доступа: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/436/04/IMG/NR043604.pdf?OpenElement> (дата обращения: 20.03.2015).
141. Резолюция 540 (1983) [Электронный ресурс] : S/RES/540(1983) принята 31 окт. 1983 г. на 2493-м заседании // Организация Объединенных Наций. Совет Безопасности. Документы. – Режим доступа: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/454/32/IMG/NR045432.pdf?OpenElement> (дата обращения: 20.03.2015).
142. Резолюция 582 (1986) [Электронный ресурс] : S/RES/582(1986) принята 24 февр. 1986 г. на 2666-м заседании // Организация Объединенных Наций. Совет Безопасности. Документы. – Режим доступа: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/729/32/IMG/NR072932.pdf?OpenElement> (дата обращения: 20.03.2015).
143. Резолюция 588 (1986) [Электронный ресурс] : S/RES/588(1986) принята 8 окт. 1986 г. на 2713-м заседании // Организация Объединенных Наций. Совет Безопасности. Документы. – Режим доступа: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/729/38/IMG/NR072938.pdf?OpenElement> (дата обращения: 20.03.2015).
144. Резолюция 598 (1987) [Электронный ресурс] : S/RES/598(1987) принята 20 июля 1987 г. на 2750-м заседании // Организация Объединенных Наций. Совет Безопасности. Документы. – Режим доступа: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/524/96/IMG/NR052496.pdf?OpenElement> (дата обращения: 20.03.2015).

145. Резолюция 612 (1988) [Электронный ресурс] : S/RES/612(1988) принята 9 мая 1988 г. на 2812-м заседании // Организация Объединенных Наций. Совет Безопасности. Документы. – Режим доступа: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/541/79/IMG/NR054179.pdf?OpenElement> (дата обращения: 20.03.2015).
146. Резолюция 616 (1988) [Электронный ресурс] : S/RES/616(1988) принята 20 июля 1988 г. на 2821-м заседании // Организация Объединенных Наций. Совет Безопасности. Документы. – Режим доступа: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/541/83/IMG/NR054183.pdf?OpenElement> (дата обращения: 20.03.2015).
147. Резолюция 619 (1988) [Электронный ресурс] : S/RES/619(1988) принята 9 авг. 1988 г. на 2824-м заседании // Организация Объединенных Наций. Совет Безопасности. Документы. – Режим доступа: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/541/86/IMG/NR054186.pdf?OpenElement> (дата обращения: 20.03.2015).
148. Резолюция 620 (1988) [Электронный ресурс] : S/RES/620(1988) принята 26 авг. 1988 г. на 2825-м заседании // Организация Объединенных Наций. Совет Безопасности. Документы. – Режим доступа: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/541/87/IMG/NR054187.pdf?OpenElement> (дата обращения: 20.03.2015).
149. Резолюция 651 (1990) [Электронный ресурс] : S/RES/651(1990) принята 29 марта 1990 г. на 2916-м заседании // Организация Объединенных Наций. Совет Безопасности. Документы. – Режим доступа: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/575/75/IMG/NR057575.pdf?OpenElement> (дата обращения: 20.03.2015).
150. Резолюция 671 (1990) [Электронный ресурс] : S/RES/671(1990) принята 27 сент. 1990 г. на 2944-м заседании // Организация Объединенных Наций. Совет Безопасности. Документы. – Режим доступа: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/575/95/IMG/NR057595.pdf?OpenElement> (дата обращения: 20.03.2015).

151. Резолюция 676 (1990) [Электронный ресурс] : S/RES/676(1990) принятая 28 ноября 1990 г. на 2962-м заседании // Организация Объединенных Наций. Совет Безопасности. Документы. – Режим доступа: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/576/01/IMG/NR057601.pdf?OpenElement> (дата обращения: 21.03.2015).
152. Рыжков Н. И. Об основных направлениях экономического и социального развития СССР на 1986–1990 гг. и на период до 2000 г. : доклад Председателя Совета Министров СССР от 3 марта 1986 г. // Материалы XXVII съезда ЦК КПСС. – М. : Политиздат, 1986. – 352 с.
153. Соглашение между Правительством Российской Федерации и правительством Исламской Республики Иран о сотрудничестве в области мирного использования атомной энергии [Электронный ресурс] : утв. Постановлением Правительства Рос. Федерации № 592 от 17 авг. 1992 г. // Юристу.com : справ.-правовая система. – Режим доступа: http://uristu.com/library/postanovleniya/pravpost_0402/ (дата обращения: 26.06.2014).
154. Соглашение между Союзом Советских Социалистических Республик и Ираном по транзитным вопросам [Электронный ресурс] : ратифицировано 12 дек. 1957 г. // Электронный фонд правовой и нормативно-технической документации / Консорциум «Кодекс» – Режим доступа: <http://docs.cntd.ru/document/1901495> (дата обращения: 26.06.2014).
155. Соглашение о научно-техническом сотрудничестве между Правительством Союза Советских Социалистических Республик и Шахиншахским Правительством Ирана [Электронный ресурс] : совершено 25 февр. 1971 г. // Электронный фонд правовой и нормативно-технической документации / Консорциум «Кодекс». – Режим доступа: <http://docs.cntd.ru/document/1901388> (дата обращения: 26.06.2014).
156. Соглашение о советско-иранском железнодорожном сообщении [Электронный ресурс] : с изм и доп. от 20 янв. 1958 г. № 912 : вступает в силу

с 1 мая 1958 г. // Электронный фонд правовой и нормативно-технической документации / Консорциум «Кодекс»— Режим доступа: <http://docs.cntd.ru/document/1901607> (дата обращения: 26.06.2014).

157. Торговые отношения СССР со странами Востока / ред, д. Мишустина. — М. : Междунар. кн., 1938. — 107 с.

158. Трофимук А. А. Проблемы развития газонефтедобывающей промышленности СССР : докладная записка А. А. Трофимука в ЦК КПСС и Совет Министров СССР от 6 июля 1989 г. // Российская академия наук. Сибирское отделение : стратегия лидеров. — Новосибирск, 2007. — Режим доступа: <http://www.prometeus.nsc.ru/elibrary/2007str/250-265.ssi> (дата обращения: 30.04.2014).

159. Устав Организации Объединенных Наций [Электронный ресурс] : подписан 26 июня 1945 г. // Организация Объединенных Наций. — Режим доступа: <http://www.un.org/ru/charter-united-nations/index.html> (дата обращения: 17.01.2015).

160. Финансирование ирано-иракской группы военных наблюдателей Организации Объединенных Наций [Электронный ресурс] : резолюция 43-й сессии (84-е пленар. заседание) № A/RES/43/230 от 21 дек. 1988 г. // Генеральная ассамблея Организация Объединенных Наций. Документы. — Режим доступа: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/536/71/IMG/NR053671.pdf?OpenElement> (дата обращения: 01.03.2016).

161. XXIV съезд ЦК КПСС : стеногр. отчет XXIV Съезда Коммунист. партии Совет. Союза от 30 марта — 9 апр. 1971 г. : [в 2 т.]. — М. : Политиздат, 1971. — Т. 2. — 590 с.

162. XXV съезд ЦК КПСС : стеногр. отчет XXV Съезда Коммунист. партии Совет. Союза от 25 февр. — 5 марта 1976 г. : [в 3 т.]. — М. : Политиздат, 1976. — Т. 3. — 310 с.

163. Хусейн С. Ирак призывает к миру : речь президента С. Хусейна 28 сент. 1980 г. о прекращении огня и разрешении конфликта с Ираном мирным путем / С. Хусейн ; пер. с араб. Санд-аль-Нафтачи. – Багдад, 1981. – 23 с.
164. XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза : стеногр. отчет от 17–31 окт. 1961 г. – М. : Госполитизат, 1962. – 608 с.
165. Ali Akbar Hashemi Rafsanjani [Electronic resource] : Opening Remarks at the International Conference on Aggression and the Sacred Defense from August 1989 // U.S.–Iran : Lessons from an Earlier War / The National Security Archive the George Washington University ; ed. by Malcolm Byrne. – 2012. – No. 394. – Mode of access: <http://nsarchive.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB394/docs/89-08-00%20Rafsanjani%20on%20origins%20of%20war.pdf> (access date: 21.03.2015).
166. Arms Agreements between Iraq and the Soviet Union Signed in 1981 and 1983 from 1983 No. SH–PDWHN–D–000–552 // Digital Archive International Declassified of Wilson Center. – 32 p.
167. Blocking Iranian Government property : Continuation of National Emergency Declared for November 14, 1979. Executive Order No. 12170 [Electronic resource] // Federal Register. National Archives. – Mode of access: <http://www.archives.gov/federal-register/codification/executive-order/12170.html> (access date: 30.04.2014).
168. Brzezinski Z. Iran : time for a New Approach : report of an Independent Task Force Sponsored by the Council on Foreign Relations / Zbigniew Brzezinski, Robert M. Gates. – USA : Council on Foreign Relations, 2004. – 88 p.
169. Carter J. Imports of petroleum and petroleum products [Electronic resource] : Proclamation 4702 by the President of the United States of America for November 12, 1979 / Jimmy Carter // The American President Project. – Mode of access: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=31675> (access date: 30.04.2014).
170. Department Press Briefing [Electronic resource] : Department of State Cable from George P. Shultz to the United States Embassy in Lebanon from March 30, 1984 // Shaking Hands with Saddam Hussein : The U.S. Tilts toward Iraq, 1980–1984 / The National Security Archiv. – 2003. – No. 82. – Mode of access:

<http://nsarchive.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB82/iraq52.pdf> (access date: 21.03.2015).

171. Estimative Brief Prospects for Iraq [Electronic resource] : Defense Intelligence Report from September 25, 1984 // Shaking Hands with Saddam Hussein : The U.S. Tilts toward Iraq, 1980–1984 / The National Security Archiv. – 2003. – No. 82. – Mode of access: <http://www2.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB82/iraq58.pdf> (access date: 20.03.2015).

172. Glennon J. P. Foreign relations of the U.S., 1955–1957 / John P. Glennon // U.S. Government Printing Office. – Washington, 1991. – Vol. 12 : Near East Region: Iran, Iraq. – 1097 p.

173. Iran's Economy : CRS Report for Congress for June 12. 2008 Order Code RL 34525 // Congressional Research Service. Prepared for members and committees of congress – Washington, 2008. – 38 p.

174. Iran–Iraq [Electronic resource] : Secret Memorandum Director of Central Intelligence for the National Security Council for September 17, 1980 // U.S.–Iran Lessons from an Earlier War / The National Security Archive the George Washington University ; ed. by Malcolm Byrne. – 2012. – No. 394. – Mode of access: <http://nsarchive.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB394/docs/80-09-17%20CIA%20Alert%20Memo%20Iran-Iraq.pdf> (access date: 10.04.2015).

175. Iran-Iraq War [Electronic resource] : Analysis of Possible U.S. Shift from Position of Strict Neutrality : Memorandum from Jonathan T. Howe to Lawrence S. from October 7, 1983 // Shaking Hands with Saddam Hussein : The U.S. Tilts toward Iraq, 1980–1984 / The National Security Archiv. – 2003. – No. 82. – Mode of access: <http://nsarchive.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB394/docs/80-10-03%20ZB%20to%20JC.pdf> (access date: 20.03.2015).

176. Letter of General Military Intelligence Directorate about Iranian Use of Chemical Weapons on Iraqi Troops from April 14, 1987 No. SH–GMID–D–001–125 // Digital Archive International Declassified of Wilson Center. – 5 p.

177. Letter Saddam Hussein to Ronald Reagan from November 18, 1986 [Electronic resource] // U.S.–Iran : Lessons from an Earlier War / The National Security Archive the George Washington University ; ed. by Malcolm Byrne. – 2012. – No. 394. – Mode of access: <http://nsarchive.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB394/docs/86-11-18%20Saddam%20to%20Reagan.pdf> (access date: 20.03.2015).
178. Measures to Improve and Readiness to respond to Developments in the Iran–Iraq war [Electronic resource] : National Security Decision Directive (NSDD 139) from Ronald W. Reagan from April 5, 1984 // Shaking Hands with Saddam Hussein : The U.S. Tilts toward Iraq, 1980–1984 / The National Security Archiv. – 2003. – No. 82. – Mode of access: <http://www2.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB82/iraq53.pdf> (access date: 21.03.2015).
179. Military Equipment for Iran and Iraq [Electronic resource] : Department of State Cable from Alexander M. Haig, Jr. to all Near eastern and South Asian Diplomatic Posts from February 16, 1981 // Shaking Hands with Saddam Hussein : The U.S. Tilts toward Iraq, 1980–1984 / The National Security Archiv. – 2003. – No. 82. – Mode of access: <http://www2.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB82/iraq03.pdf> (access date: 20.03.2015).
180. Nixon R. Annual Message to the Congress [Electronic resource] : The Economic Report of the President from February 1, 1974 / Richard Nixon // The American President Project. – Mode of access: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=4331> (access date: 30.04.2014).
181. NSC Weekly Report #156 [Electronic resource] : Memorandum Zbigniew Brzezinski to Jimmy Carter from October 3, 1980 // U.S.–Iran : Lessons from an Earlier War / The National Security Archive the George Washington University ; ed. by Malcolm Byrne. – 2012. – No. 394. – Mode of access: <http://nsarchive.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB394/docs/80-10-03%20ZB%20to%20JC.pdf> (access date: 19.03.2015).

182. Official Support for the Shah and Anti-American Sentiment: Airgram from Victor L. Tomseth to the Department of State from October 30, 1978 [Electronic resource] // Documentation of Early Cold War U.S. Propaganda Activities in the Middle East. – 2002. – No. 78. – Mode of access: <http://www2.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB78/propaganda%20137.pdf> (access date: 17.03.2015).
183. Prohibiting certain transactions with Iran : Executive Order for April 7, 1980 No. 12205 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.archives.gov/federal-register/codification/executive-order/12205.html> (access date: 30.04.2014).
184. Prohibiting certain transactions with Iran : Executive Order for April 7, 1980 No. 12211 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.archives.gov/federal-register/codification/executive-order/12211.html> (access date: 30.04.2014).
185. Saddam Discussing «Irangate» (Iran–Contra) Revelations with His Inner Circle from 1986 No. SH–SHTP–A–000–556 // Digital Archive International Declassified of Wilson Center. – 17 p.
186. Secretary's Message to Iraqi Foreign Minister [Electronic resource] : Department of State Cable from Alexander M. Haig, Jr. to the United States Interests Section in Iraq from April 8, 1981 // Shaking Hands with Saddam Hussein : The U.S. Tilts toward Iraq, 1980–1984 / The National Security Archiv. – 2003. – No. 82. – Mode of access: <http://www2.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB82/iraq05.pdf> (access date: 20.03.2015).
187. Shah Desire to Reside in the U.S. [Electronic resource] : American Embassy Tehran to Edmund G. Muskie from July 28, 1979 // U.S.–Iran : Lessons from an Earlier War / The National Security Archive the George Washington University ; ed. by Malcolm Byrne. – 2012. – No. 394. – Mode of access: <http://nsarchive.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB394/docs/79-07->

28%20Laingen%20cable%20on%20Shah%20desire%20to%20live%20in%20US.pdf (access date: 17.03.2015).

188. Sifry M. L. The Gulf War Reader : History Documents Opinions / M. L. Sifry, Cerf C. – New York, 1991. – 715 p.

189. The Shah [Electronic resource] : Memorandum Zbigniew Brzezinski to Jimmy Carter from October 20, 1979 // U.S.–Iran : Lessons from an Earlier War / The National Security Archive the George Washington University ; ed. by Malcolm Byrne. – 2012. – No. 394. – Mode of access: <http://nsarchive.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB394/docs/79-10-20%20Zbig%20to%20Carter%20re%20Shah.pdf> (access date: 17.03.2015).

190. The Tehran documents selected and edited by AHH Abidi. – New Delhi : Patriot Publishers, 1988. – 328 p.

191. U.S. Policy Toward Iran [Electronic resource] : The White House, Draft National Security Decision Directive (NSDD) from June 17, 1985 // 20 Years after the Hostages: Declassified Documents on Iran and the United States / The National Security Archive the George Washington University. – 1999. – No. 21. – Mode of access: <http://www2.gwu.edu/~nsarchiv/NSAEBB/NSAEBB21/docs/doc05.pdf> (access date: 20.03.2015).

192. U.S.–Iraqi relations : picking up the pieces [Electronic resource] : Memorandum to Under Secretary Armacost from Richard W. Marphy. – Mode of access: <http://i.cdn.turner.com/cnn/2008/images/11/13/picking.up.the.pieces.pdf> (access date: 20.03.2015).

III. Джерела особового походження.

193. Ахмудзянов А. Иран, каким я его видел : записки журналиста 1968–1978 гг. / А. Ахмудзянов. – М. : Известия, 1990. – 208 с.

194. Веревкин С. И. Аромат мученика. Исламская Республика Иран : неизвестная, удивительная, откровенная / С. И. Веревкин. – М. : Вече, 2012. – 448 с.

195. Виноградов В. М. Дипломатия: люди и события : из записок посла / В. М. Виноградов. – М. : РОССПЭН, 1998. – 496 с.

196. Громыко А. А. История внешней политики СССР 1917–1980 гг. [Электронный ресурс] / А. А. Громыко // Библиотека «Полка букиниста». – Режим доступа: http://polbu.ru/gromyko_politics/ (дата обращения: 13.03.2013).
197. Громыко А. А. Памятное / А. А. Громыко. – М. : Политиздат, 1990.
Ч. 2. – 1990. – 559 с.
198. Добрынин А. Сугубо доверительно. Посол в Вашингтоне при шести президентах США (1962–1986 гг.) / А. Добрынин. – М. : Автор, 1996. – 688 с.
199. Жигаліна О. І. [Інтерв'ю з головним науковим співробітником, завідувачем сектору курдознавства та регіональних проблем центру вивчення країн Близького та Середнього Сходу Інституту Сходознавства РАН О. І. Жигаліною від 9 жовтня 2013 р. / записала В. В. Пилипенко]. – Неопубл. рукопис.
200. Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? К дипломатии XXI века / Г. Киссинджер ; пер. с англ. В. Л. Иноземцев. – М. : Ладомир, 2002. – 352 с.
201. Найш Н. М. [Інтерв'ю з директором центру науково-технічного розвитку ПАТ «Трансмаш» Н. М. Найшем від 14 лютого 2014 р. / записала В. В. Пилипенко]. – Неопубл. рукопис.
202. Олбрайт М. Религия и мировая политика / М. Олбрайт ; пер. с англ. А. Денисов. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2007. – 352 с.
203. Осипенко О. М. [Інтерв'ю з інженером Інженерно-сервісного центру ПАТ «Луганськтепловоз» О. М. Осипенко від 30 січня 2014 р. / записала В. В. Пилипенко]. – Неопубл. рукопис.
204. Примаков Е. М. Конфиденциально : Ближний Восток на сцене и за кулисами (вт. пол. XX – нач. XXI в.) / Е. М. Примаков. – М. : Рос. газ., 2012. – 414 с.
205. Примаков Е. М. Энергетический кризис в капиталистическом мире / Е. М. Примаков. – М. : Мысль, 1975. – 478 с.

206. Пфаннер Т. Интервью с Ахмадом Али Нурбалой / Т. Пфаннер, А. Виггер, М. Махаггер // Междунар. журн. Красного Креста. Религия. – 2005. – Т. 87, № 858. – С. 13–25.
207. Смиренникова Е. Иран 70-х: командировка моей мамы [Электронный ресурс] / Е. Смиренникова // News.vo : Вологда и Вологодская область : интернет-газ. – 2013. – 8 окт. – Режим доступа: <http://newsvo.ru/blogovo/5640> (дата обращения: 5.05.2014).
208. Советско-иранские отношения в прессе и документах : в 20 т. / под ред. Е. М. Примакова. – М. : Наука, 2008.
209. Трояновский О. Через годы и расстояния : история одной семьи / О. Трояновский. – М. : Вагриус, 1997. – 383 с.
210. Утургаури Р. Покер с аятоллой : записки консула в Иране / Р. Утургаури. – Тбилиси : Веста, 2010. – 283 с.
211. Хомейни Рухолла Мусави. Путь, ведущий к истине : послание великого вождя исламской революции и основоположника Исламской республики Иран главе СССР Михаилу Горбачеву / Рухолла Мусави Хомейни. – Тегеран : Изд-во произведений имама Хомейни, 1995. – 39 с.
212. Шебаршин Л. «Ни Запад, ни Восток...» : 30 лет под этим лозунгом живет и развивается Исламская Республика Иран [Электронный ресурс] : [интервью с резидентом КГБ СССР в Иране в 1979–1983 гг. Леонидом Шебаршином / записал Вадим Удманцев] // Военно-промышленный курьер. – 2009. – 1 апр. – Режим доступа: <http://svr.gov.ru/smi/2009/vpk20090401.htm> (дата обращения: 01.03.2016).
213. Шебаршин Л. «Россия не воюет с исламом» [Электронный ресурс] : [интервью с резидентом КГБ СССР в Иране в 1979–1983 гг. Леонидом Шебаршином / записал В. Мелеваный] // Независимое военное обозрение НГ. – 1999. – 29 окт. (№ 42). – Режим доступа: http://nvo.ng.ru/spforces/1999-10-29/7_islamnowar.html (дата обращения: 13.09.2015).
214. Шебаршин Л. Ситуация вокруг Ирана: истоки и перспективы [Электронный ресурс] : [интервью с резидентом КГБ СССР в Иране в 1979–

1983 гг. Леонидом Шебаршином] // Виперсон. – 2006. – 18 окт. – Режим доступа: <http://viperson.ru/articles/leonid-shebarshin-situatsiya-vokrug-irana-istoki-i-perspektivy> (дата обращения: 01.03.2016).

215. Шебаршин Л. В. Рука Москвы : записки начальника советской разведки / Л. В. Шебаршин. – М. : Терра, 1996. – 336 с.

216. Amuzegar J. OPECs adaptation to market changes / J. Amuzegar // The 1979 «oil shock»: legacy, lessons and lasting reverberations. – Washington : The Middle East Institute, 2013. – P. 9–12.

217. Khavari A. Interview with Comrade, First Secretary of the Central Committee of Tudeh Party of Iran, by Junge Welt (Germany), 31 August 2009 [Electronic resource] / Ali Khavari // Tudeh Party of Iran. – Mode of access: <http://tudehpartyiran.org/en/documents/2147/> (access date: 18.09.2015).

218. Pahlavi Mohammad Reza. Answer to history/ Mohammad Reza Pahlavi. – Toronto ; Vancouver : Clarke Irwin and co., 1980. – 204 p.

219. Shariati A. Jihad and Shahadat : a Discussion of Shahid [Electronic resource] / dr. Ali Shariati. – Mode of access: <http://www.shariati.com/english/jihadand.html> (access date: 10.09.2015).

IV. Література.

220. Авдеев Г. П. Некоторые концептуальные взгляды аятоллы Талегани на сущность исламской власти / Г. П. Авдеев // Иран: ислам и власть. – М. : ИВ РАН : Крафт +, 2001. – С. 37–51.

221. Агаев С. Л. Иран в прошлом и настоящем : пути и формы революционного процесса / С. Л. Агаев. – М. : Наука, 1981. – 271 с.

222. Агаев С. Л. Иранская революция, США и международная безопасность : 444 дня в заложниках / С. Л. Агаев. – М. : Наука, 1984. – 278 с.

223. Агафонов И. А. Кривая Хуберта и нефтяной кризис [Электронный ресурс] / И. А. Агафонов // Вестн. Самар. гос. техн. ун-та. Сер. Экон. науки. – 2013. – № 4 (10). – С. 12–17. – Режим доступа: vestnik.samgtu.ru/uploads/series/1/21/2013-4-10.pdf (дата обращения: 30.04.2014).

224. Алиев С. М. История Ирана, XX век / С. М. Алиев. – М. : ИВ РАН : Крафт +, 2004. – 648 с.
225. Алиев С. М. Нефть и общественно-политическое развитие Ирана в XX в. / С. М. Алиев. – М. : Наука, 1985. – 302 с.
226. Анаркулова Д. М. Иран : уроки революции 1978–1979 гг. / Д. М. Анаркулова. – Душанбе, 1998. – 90 с.
227. Анаркулова Д. М. Шиитское духовенство в иранской революции 1978–1979 годов / Д. Анаркулова. – Душанбе : Дониш, 1993. – 261 с.
228. Антонов С. А. Советская модель плановой экономики – преимущества и недостатки [Электронный ресурс] / С. А. Антонов // Научно-издательский центр «Социосфера». – Режим доступа: http://sociosphaera.com/publication/conference/2012/132/sovetskaya_model_plano_voj_ekonomiki_preimuwestva_i_nedostatki/ (дата обращения: 26.06.2014).
229. Арабаджян А. З. Иран : изменения в отраслевой структуре экономики в 60–70-х гг. : (к проблеме ломки колониальной структуры экономики) / А. З. Арабаджян. – М. : Наука, 1983. – 310 с.
230. Баранов С. И. Американо-советское соперничество в Иране в 1945–1946 гг. / С. И. Баранов // Вестн. Новгород. гос. ун-та. – 2003. – № 5. – С. 8–13.
231. Батюк В. И. Советско-американские и российско-американские двусторонние режимы : автореф. дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.03 / Батюк Владимир Игоревич ; Ин-т США и Канады Рос. акад. наук. – М., 2008. – 32 с.
232. Беккин Р. Исламизация финансового сектора : опыт Ирана [Электронный ресурс] / Р. Беккин // Минарет. – 2006. – № 2 (9). – Режим доступа: http://www.idmedina.ru/books/history_culture/minaret/9/bekin.htm (дата обращения: 15.05.2014).
233. Беккин Р. И. Исламская экономика : универсальная теория развития или одна из моделей третьего пути? / Р. И. Беккин // Восток (ORIENS). – 2012. – № 5. – С. 99–112.

234. Беккин Р. И. Тоухидная экономика как разновидность исламской экономической модели / Р. И. Беккин // Пробл. соврем. экономики. – 2012. – № 2 (42). – С. 448–450.
235. Брагинский О. Б. Цены на нефть: история, прогноз, влияние на экономику / О. Б. Брагинский // Рос. хим. журн. (Журн. Рос. хим. о-ва им. Д. И. Менделеева). – 2008. – Т. LII, № 6. – С. 25–36.
236. Бродель Ф. Грамматика цивилизаций / Ф. Бродель ; пер. с англ. М. Эмара. – М. : Весь Мир, 2008. – 552 с.
237. Васильев А. М. Персидский залив в эпицентре бури [Электронный ресурс] / А. М. Васильев // Политология. – Режим доступа: http://www.politology.vuzlib.org/book_0198_page_5.html (дата обращения: 30.04.2014).
238. Васильев Л. Экономическое развитие Ирана в 60–70-е годы [Электронный ресурс] / Л. Васильев // Библиотека «Полка букиниста». – Режим доступа: http://society.polbu.ru/vasiliev_easthistii/ch29_i.html (дата обращения: 30.05.2014).
239. Васильева О. А. Советско-иранский договор 1921 года / О. А. Васильева // Науч. ведомости Белгород. гос. ун-та. Сер.: Философия. Социология. Право. – 2014. – Т. 29, № 16 (187). – С. 113–118.
240. Вербенко В. «Ирангейт»: зеркало политики и морали Вашингтона / В. Вербенко, Л. Енютин, П. Романов. – М. : Изд-во Агентства печати «Новости», 1987. – 104 с.
241. Гасанлы Д. СССР–Иран : азербайджанский кризис и начало холодной войны (1941–1946 гг.) / Джамиль Гасанлы. – М. : Герои Отечества, 2006. – 560 с.
242. Гончар Б. М. Кризова дипломатія СРСР і США в конфліктах «Третього світу» (70-і – 80-і рр.) / Б. М. Гончар. – Київ, 1992. – 172 с.
243. Гузнова А. Влияние энергетического кризиса 1973 года на экономику РФ / А. Гузнова, Е. Шибанова-Роевко // Успехи современ. естествознания. – 2012. – № 4. – С. 102–103.

244. Гусев Л. Взлеты и падения российско (советско)-иранских отношений / Л. Гусев // Обозреватель. – 2007. – № 5. – С. 44–48.
245. Дмитриев С. Б. Иран : современный этап развития / С. Б. Дмитриев. – Киев : Знание, 1986. – 64 с.
246. Дорошенко Е. А. Шиитское духовенство в двух революциях : 1910–1911, 1978–1979 гг. / Е. А. Дорошенко. – М. : ИВ РАН, 1998. – 240 с.
247. Доценко В. Танкерная война: по материалам зарубежной печати [Электронный ресурс] / В. Доценко // Морской сборник. – 1989. – № 5. – Режим доступа: <http://war1960.ru/twcent/tanker1.shtml> (дата обращения: 20.03.2015).
248. Дружиловский С. Эволюция и перспективы развития российско-иранских отношений [Электронный ресурс] / С. Дружиловский // Iran.ru : рос. информ. агентство. – 2012. – 4 апр. – Режим доступа: http://www.iran.ru/news/analytics/79511/Evolyuciya_i_perspektivy_razvitiya_rossijsko_iranskih_otnosheniy (дата обращения: 15.05.2014).
249. Ежова А. Ислам Али Шариати – единственная универсальная революционная идеология / А. Ежова // Исламская интеллектуальная инициатива в XX в. – М. : УММАН : Соц.-полит. мысль, 2005. – С. 13–28.
250. Елисеева Н. В. СССР во второй половине XX в. : советский проект модернизации [Электронный ресурс] / Н. В. Елисеева // Родная Россия / Рос. гос. гуманитар. ун-т. – Режим доступа: http://rodnaia-istoriya.ru/index.php/istoriya-sovremennoie-rossii/istoriya-sovremennoie-rossii/sssr-vo-vtoroie-polovine-xx-veka-sovetskiye-proekt-modernizacii.html#_ftnref7 (дата обращения: 26.06.2014).
251. Жаворонков П. Заложники Аллаха [Электронный ресурс] / П. Жаворонков // Ко.ру : деловой еженедельник. – 2002. – 24 июня. – Режим доступа: ko.ru/arhiv/item/108468-zalozhniki-allakha (дата обращения: 30.04.2014).
252. Жуков Д. Небо над Ираном ясное : очерк полит. биографии имама Хомейни / Д. Жуков. – М. : Палея, 1999. – 141 с.

253. Зарифуллин П. Суры Корана в конституции Ирана [Электронный ресурс] / П. Зарифуллин // Современное евразийство : центр Льва Гумилева. – 2012. – 2 сент. – Режим доступа: <http://www.gumilev-center.ru/sury-korana-v-konstitucii-irana/> (дата обращения: 03.01.2014).
254. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності / Л. Зашкільняк. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 1999. – 227 с.
255. Злотникова А. Е. Политика США в отношении Ирака : от «доктрины Картера» до «войны в Заливе» (1980–1990) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03 / Злотникова Анастасия Евгеньевна ; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – М., 2009. – 285 с.
256. Ибяттов Ф. М. Становление новой внешней политики Ирана после исламской революции 1979 г. / Ф. М. Ибяттов // Клио. – 2010. – № 4 (51). – С. 32–35.
257. Из ирано-американского соглашения об американской военной миссии в Иране, 6 октября 1947 г. [Электронный ресурс] // Historic.Ru : всемир. история. – Режим доступа: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z00000020/st053.shtml> (дата обращения: 10.02.2016).
258. Ильин Г. Н. Природный и попутный газ Ирана / Г. Н. Ильин // Иран : экономика, история, историография, литература. – М. : Наука. Глав. ред. восточ. л-ры, 1976. – С. 9–26.
259. Иранская революция 1978–1979 гг. : причины и уроки. – М. : Наука. Глав. ред. восточ. л-ры, 1989. – 557 с.
260. История ОПЕК – Нефтяной кризис 1973 – Политика США [Электронный ресурс] // Assessor.ru : центр информации. – Режим доступа: <http://www.assessor.ru/forum/index.php?t=686> (дата обращения: 30.04.2014).
261. Иран : ОПЕК не збирається скорочувати видобуток нафти [Електронний ресурс] // Деньги. – 2015. – 19 окт. – Режим доступу: <http://news.finance.ua/ua/news/-/361084/iran-opek-ne-zbyrayetsya-skorochuvaty-vydobutok-nafty> (дата звернення: 06.12.2015).

262. Історія міста Дніпропетровська / А. Г. Болебруха ; ред. С. А. Квітка. – Дніпропетровськ : Грані, 2006. – 596 с.
263. К вопросу о концепции восточной политики России / под. ред. А. М. Хазанова [и др]. – М. : ИВ РАН, 1995. – 44 с.
264. Климовский И. И. Недостатки и достоинства углеводородной энергетики / И. И. Климовский // Альтернатив. энергетика и экология. – 2007. – № 6 (50). – С. 110–119.
265. Компартия Ирана живет и борется [Электронный ресурс] // Союз коммунистов Приднестровья. Международное коммунистическое движение. – 2012. – 6 окт. – Режим доступа: http://komm.at.ua/publ/mezhdunarodnoe_kommunisticheskoe_dvizhenie/iran/kompartija_irana_zhivet_i_boretsja/16-1-0-88 (дата обращения: 18.09.2015).
266. Конобеев В. Н. Битва за Римленд: ресурс стран Восточной Европы в геостратегии США в Евразии / В. Конобеев // Беларусь. думка. – 2009. – № 3. – С. 55–59.
267. Конобеев В. Н. Геостратегия США в Евразии : новые смыслы геополитики / В. Н. Конобеев // Пробл. упр. – 2008. – № 1 (26). – С. 87–97.
268. Коппель О. Проблема безпеки Перської затоки у 70–90-ті рр. : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.02 / Коппель Олена Арнольдівна ; Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т міжнар. відносин. – Київ, 1999. – 435 с.
269. Кочешков А. Североиранская нефть : из истории дипломатических баталий / А. Кочешков [Электронный ресурс] // Междунар. жизнь. – 2010. – Спецвып. : Нефть России в XXI веке. – Режим доступа: <https://interaffairs.ru/paged/show/lukoil/sixteen> (дата обращения: 10.02.2016).
270. Кременюк В. А. Борьба Вашингтона против революции в Иране / В. А. Кременюк. – М. : Междунар. отношения, 1984. – 176 с.
271. Критский С. В. Тепловозы семейства М62 : некоторые факты и размышления [Электронный ресурс] / С. В. Критский // Железные дороги Карельского перешейка. – 2007. – Режим доступа: <http://perেকেek.narod.ru/mashki.html> (дата обращения: 26.06.2014).

272. Кротов Н. И. Гонка на золотых тельцах [Электронный ресурс] / Н. И. Кротов // Неприкосновенный запас. – 2007. – № 2 (52). – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2007/2/kro13.html> (дата обращения: 26.06.2014).
273. Кудает С. М. О взглядах некоторых иранских ученых на проблемы экономической политики / С. М. Кудает // Иран: ислам и власть. – М. : ИВ РАН : Крафт +, 2001. – С. 252–257.
274. Кудает С. М. Процесс либерализации экономики Ирана в 80–90-е годы XX века : автореф. дис. ... канд. экон. наук : 08.00.14 / Кудает Садула Магомедов ; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, Ин-т стран Азии и Африки. – М., 2003. – 24 с.
275. Куртов А. Вторая выставка передовых российских технологий в Иране, 25–27 февраля 2013 г. [Электронный ресурс] / А. Куртов // Торгово-промышленная палата Республики Карелия. – Режим доступа: <http://iranhitech.negusexpo.ru/vector/> (дата обращения: 26.06.2014).
276. Кустовська О. В. Методологія системного підходу та наукових досліджень : курс лекцій / О. В. Кустовська. – Тернопіль : Екон. думка, 2005. – 124 с.
277. Кхудейда А. С. Советско-иракские отношения и позиция СРСР по курдской проблеме в 1958–1991 гг. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Кхудейда Ало Саед ; Южный федерал. ун-т. – Ростов-на-Дону, 2010. – 170 с.
278. Лавринов С. Советский Союз в локальных войнах и конфликтах / С. Лавринов, И. Попов. – М. : АСТ : Астрель, 2003. – 446 с.
279. Лановик Б. Д. Економічна історія України і світу : підручник / Б. Д. Лановик, З. М. Матисякевич. – Київ : Вікар, 1999. – 737 с.
280. Левковская И. А. Об иностранных инвестициях в Исламскую Республику Иран [Электронный ресурс] / И. А. Левковская // Институт Ближнего Востока. – 2009. – 8 дек. – Режим доступа: <http://www.iimes.ru/rus/stat/2009/08-12-09.htm> (дата обращения: 30.04.2014).

281. Лоран Э. Нефтяные магнаты: кто делает мировую политику [Электронный ресурс] / Эрик Лоран // Allconspirology.org : вестн. конспирологии. – Режим доступа: http://allconspirology.org/books/Erik-Loran_Neftyanye-magnaty-kto-delaet-mirovuyu-politiku/10 (дата обращения: 30.04.2014).
282. Луганские локомотивы : люди, годы, факты. – Луганск, 1996. – 403 с.
283. Лукоянов А. К. Исламская революция : Иран – опыт первый, 1979–2009 / А. К. Лукоянов. – М., 2009. – 396 с.
284. Любин Д. М. Ввод советских войск в Северный Иран летом–осенью 1941 года: военная необходимость или политический расчет? [Электронный ресурс] / Д. М. Любин // Привет.ру. – 2010. – 22 апр. – Режим доступа: <http://blogs.privet.ru/community/Erehwon?year=2010&month=4&day=22> (дата обращения: 10.02.2016).
285. Малиа М. Советская трагедия : история социализма в России, 1917–1991 / М. Малиа ; пер. с англ. А. В. Юрасовского, А. В. Юрасовской. – М. : РОССПЭН, 2002. – 584 с.
286. Мамедова Н. М. Иранская модель модернизации [Электронный ресурс] / Н. М. Мамедова // Аналитика иранских СМИ – Режим доступа: <http://farsiiran.narod.ru/analitics/irmassmedia/irmodelmodern.htm> (дата обращения: 30.05.2014).
287. Мамедова Н. М. Исламское государство: соотношение государственных и идеологических приоритетов / Н. М. Мамедова // Иран : ислам и власть. – М. : ИВ РАН : Крафт +, 2001. – С. 14–22.
288. Мамедова Н. М. Проблемы модернизации и либерализации экономической системы Ирана (исторический аспект) [Электронный ресурс] / Н. М. Мамедова // Ближний Восток и современность. – 1996. – Вып. 2. – С. 86–97. – Режим доступа: <http://www.middleeast.org.ua/research/iran4.htm> (дата обращения: 30.05.2014).

289. Мамедова Н. М. Советский Союз и Иран (1933–1945) / Н. М. Мамедова, Е. В. Дунаева, А. Б. Оришев // СССР и страны востока накануне и в годы Второй мировой войны. – М. : ИВ РАН, 2010. – С. 265–315.
290. Мичурин В. Возрождение Ирана в свете теории этногенеза / В. Мичурин // Наш Современник. – 1992. – № 8. – С. 124–128.
291. Мохаммади Н. Стратегия государственного предпринимательства в нефтяной промышленности Ирана : автореф. дис. ... канд. экон. наук : 08.00.05 / Насролла Мохаммади ; Рос. ун-т дружбы народов. – М., 2002. – 32 с.
292. Муравьев В. А. Документы внешней политики СССР [Электронный ресурс] / В. А. Муравьев. – М., 1959. – Т. 3 : 1 июля 1920 г. – 18 марта 1921 г. –
– Режим доступа:
<http://dic.academic.ru/dic.nsf/sie/16371/%D0%A1%D0%9E%D0%92%D0%95%D0%A2%D0%A1%D0%9A%D0%9E> (дата обращения: 10.02.2016).
293. Муртазаева Г. Р. Иранская революция 1979 г. и советско-американские отношения / Г. Р. Муртазаева // Вестн. Волгоград. гос. ун-та. Сер.: 4, История. – 2012. – № 2 (22). – С. 84–90.
294. На основе взаимной выгоды [Электронный ресурс] // E-reading. – Режим доступа: http://www.e-reading.ws/chapter.php/1020508/3/Nenashev_-_Na_perekrestke_vekov.html (дата обращения: 15.05.2015).
295. Нефтяная стратегия западных и американских компаний в странах Ближнего и Среднего Востока. Ч. 2 [Электронный ресурс] // Информационно-аналитический центр по изучению общественно-политических процессов на постсоветском пространстве. – 2007. – 12 июля. – Режим доступа: http://www.ia-centr.ru/archive/public_details30a8.html?id=708 (дата обращения: 30.04.2014).
296. Ниязатов Ш. А. Ирано-иракский конфликт : ист. очерк / Ш. А. Ниязатов. – М. : Мысль, 1975. – 275 с.
297. Нові перспективи історіописання / за ред. П. Берка ; пер. з англ. Т. Порнової, А. Портнова. – Київ : Ніка-Центр, 2004. – 392 с.

298. Обострение напряжения в мире в конце 1970-х – начале 1980-х [Электронный ресурс] // iPolitics.ru. – Режим доступа: http://ipolitics.ru/articles/exams/istoriia/obostrenie_napriazhennosti_v_mire_v_kontse_1970-h_.shtml (дата обращения: 30.04.2014).
299. Орлов Е. А. Ирано-иракская война 1980–1988 гг. и позиции США, СССР, ООН / Е. А. Орлов // Исламская революция в Иране : прошлое, будущее, настоящее. – М. : ИВ РАН, 1999. – С. 110–128.
300. Орлов Е. А. Россия и Иран в XX веке (основные этапы взаимоотношений) / Е. А. Орлов // Иран : ислам и власть. – М. : ИВ РАН : Крафт +, 2001. – С. 193–206.
301. Первый энергетический (нефтяной) кризис, 1973 год [Электронный ресурс] // Мир США. – Режим доступа: <http://amerikos.com/usa/1973-z/> (дата обращения: 30.04.2014).
302. Петрова А. О. Реакция Европейского Экономического Сообщества на «нефтяные шоки» 1970-х годов [Электронный ресурс] / А. О. Петрова // Журн. науч. публикаций аспирантов и докторантов. – 2012. – № 7. – Режим доступа: <http://www.jurnal.org/articles/2012/ekon57.html> (дата обращения: 30.04.2014).
303. Пилипенко В. В. «Проблема Каспію» як ключовий момент розвитку російсько-іранських «нафтогазових» відносин у новітній період / Вікторія Пилипенко // Одісос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології : матеріали міжнар. конф., 16–17 берез. 2012 р., м. Одеса / Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечнікова. – Одеса, 2012. – С. 518–519.
304. Пилипенко В. В. Ірансько-американські відносини в умовах застосування «нафтової зброї», 1973–1974 рр. / В. В. Пилипенко // Сучасні тенденції сходознавства : всеукр. наук.-практ. конф., 11–12 квіт. 2014 р. : тези доп. / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2014. – С. 283–288.
305. Пилипенко В. В. Радянсько-іранська торгівельна співпраця (за даними матеріалів Архіву зовнішньої політики РФ) / В. В. Пилипенко // Придніпровські соціально-гуманітарні читання : матеріали III всеукр. наук.-

- практ. конф. з міжнар. участю, 16 трав. 2014 р. / Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. Володимира Винниченка. – Кіровоград, 2014. – С. 58–61.
306. Пристланд Д. Красный флаг : история коммунизма : пер. с англ. / Д. Пристланд. – М. : Эксмо, 2011. – 976 с.
307. Пфаннер Т. Имплементация международного гуманитарного права и предоставление защиты и помощи жертвам войны : различные механизмы и подходы / Т. Пфаннер // Междунар. журн. Красного Креста : гуманитар. вызовы современности. – 2009. – № 874. – С. 85–144.
308. Раванди-Фадаи Л. М. Противостояние шиитских подсистем в Иране [Электронный ресурс] / Л. М. Раванди-Фадаи // Полит. образование : информ.-аналит. журн. – 2011. – 30 янв. – Режим доступа: <http://www.lawinrussia.ru/node/28337> (дата обращения: 18.09.2015).
309. Радугин А. А. Поиск путей интенсификации экономики СССР и разрядки международной напряженности в 60–80-е гг. «Эпоха Застоя» [Электронный ресурс] / А. А. Радугин // Студенческая библиотека. – Режим доступа: <http://studlib.com/content/view/704/16> (дата обращения: 30.04.2014).
310. Раку М. В. «Исламский фактор» в советско-иранских отношениях (1979 – первая половина 1980-х гг.) [Электронный ресурс] / М. В. Раку // Кафедра новой и новейшей истории стран Европы и Америки Московского государственного университета им. М. В. Ломоносова. Краткие резюме аспирантов. – Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Departments/ModernEuUS/INTREL/ASPIRANTS/Ra01.htm> (дата обращения: 21.03.2015).
311. Раку М. В. США и Иран : об истоках конфликта (1979–1984 гг.) / М. В. Раку // Новая и новейшая история. – 2011. – № 1. – С. 60–76.
312. Раку М. В. США и ИРИ : от «Ирангейта» к вооруженному конфликту / М. Раку // Междунар. жизнь. – 2011. – № 9. – С. 95–104.
313. Розин А. Персидская эпопея советского флота [Электронный ресурс] / Александр Розин // Сайт Александра Розина. – Режим доступа: <http://alerozin.narod.ru/pers.htm> (дата обращения: 30.04.2014).

314. Рухани Ф. Нефтяная промышленность после национализации / Ф. Рухани. – Тегеран, 1998. – 794 с.
315. Сабир А. А. Перспективы развития ненефтяного сектора в Иранской Республике Иран / А. А. Сабир // Вектор науки Тольят. гос. ун-та. Сер.: Экономика и управление. – 2011. – № 2 (5). – С. 31–34.
316. Саджади Р. Иранские коммунисты в СССР [Электронный ресурс] / Р. Саджади // Блог Резы Саджади. – 2015. – 11 апр. – Режим доступа: <http://sajjadi.livejournal.com/393612.html?thread=13181068> (дата обращения: 18.09.2015).
317. Сажин В. Какой Иран выгоден России? [Электронный ресурс] / В. Сажин // Центр Азия. – 2010. – 5 марта. – Режим доступа: <http://www.centrasia.ru/newsA/php?st=1267773780> (дата обращения: 09.06.2014).
318. Сапрыкин В. Как закалялось нефтяное оружие [Электронный ресурс] / В. Сапрыкин // Центр Разумкова. – 2002. – 6 дек. – Режим доступа: http://razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=258 (дата обращения: 30.04.2014).
319. Саруханян С. Н. Современные российско-иранские отношения: проблемы и перспективы [Электронный ресурс] / С. Н. Саруханян // Herald of the Social Sciences. – 2005. – № 2. – С. 192–207. – Режим доступа: [http://Iraber.asj-oa.am/170/1/2005-2\(192\).pdf](http://Iraber.asj-oa.am/170/1/2005-2(192).pdf) (дата обращения: 20.06.2014).
320. Саруханян С. Н. Ядерный фактор в российско-иранских отношениях / С. Н. Саруханян. – М. : Ин-т Ближнего Востока, 2007. – 248 с.
321. Сафонов А. С. Эволюция внешней политики США в отношении Ирана (1979–2008 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03 / Сафонов Александр Степанович ; Моск. гос. обл. ун-т. – М., 2001. – 20 с.
322. Сафранчук И. Ядерные и ракетные программы Ирана и безопасность России : рамки российско-иранского сотрудничества / И. Сафранчук // Науч. записки ПИР-центра / Центр полит. исслед. России. – М., 1998. – № 8. – 37 с.

323. Сейфулмулюков И. Рыночные реформы в нефтяном комплексе России : проблемы ценообразования [Электронный ресурс] / И. Сейфулмулюков // Становление рыночной экономики в России. Сер. Новая перспектива / Моск. обществ. науч. фонд. – М., 1997. – Вып. 10. – С. 81–110. – Режим доступа: <http://ecsocman.hse/data/758/646/1219/003.SEIFULX60MULYKOV.pdf> (дата обращения: 30.04.2014).
324. Сидорова Д. С. Энергетические ресурсы как фактор политического влияния / Д. С. Сидорова // Вісн. Міжнар. Слов'ян. ун-ту. Сер.: Екон. науки. – Харків, 2011. – Т. 14, № 2. – С. 58–66.
325. Скляр Л. Е. Иран 60–80-х гг. : традиционализм против современности. Революция и контрреволюция / Л. Е. Скляр. – М. : Наука, 1993. – 253 с.
326. Советские и иранские специалисты у доменной печи металлургического завода [Электронный ресурс] // E-reading.club. – Режим доступа: http://www.e-reading.club/chapter.php/1020508/4/Nenashev_-_Na_perekrestke_vekov.html (дата обращения: 15.05.2014).
327. Современный Иран. Политика и экономика. – Баку, 1990. – № 75–76. – 128 с.
328. СССР и страны востока накануне и в годы Второй мировой войны. – М. : ИВ РАН, 2010. – 410 с.
329. Стадніченко Р. В. Україна в геополітичних інтересах країн Середнього Сходу: Туреччини, Ірану, Афганістану : дис. ... канд. політол. наук : 23.00.04 / Стадніченко Руслан Вікторович ; Нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т міжнар. відносин. – Київ, 2005. – 227 арк.
330. Судо М. М. Энергетические ресурсы : нефть и природный газ : век уходящий [Электронный ресурс] / М. М. Судо, Э. Р. Казанкова // Россия в окружающем мире / Междунар. независимый эколого-политол. ун-т. – Режим доступа: http://www.rus-stat.ru/stat/1931998_6.pdf (дата обращения: 30.04.2014).
331. Талыблы С. А. Внешняя политика Исламской Республики Иран

- (в 1979–2005 гг.) [Электронный ресурс] / Субхан А. Талыблы // Academia.edu. – Режим доступа: <http://www.academia.edu/10066520/...> (дата обращения: 13.09.2015).
332. Турдубекова Т. Ш. Советско-иранские отношения в 1939–1941 гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук / Турдубекова Талайгюль Шабданбековна ; Урал. федерал. ун-т им. первого Президента России Б. Н. Ельцина. – Екатеринбург, 2012. – 27 с.
333. Турдубекова Т. Ш. Советско-иранские переговоры о торговом договоре 1939–1940 гг. [Электронный ресурс] / Т. Ш. Турдубекова // Электронный архив Уральского федерального университета им. первого Президента России Б. Н. Ельцина. – Режим доступа: <http://readera.org/article/sovetsko-yranskye-peregovory-o-torgovom-dogovore-v-1939-1940-g-10324522.html> (дата обращения: 10.02.2016).
334. Ушаков В. Внешняя политика Исламской Республики Иран : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.15 / Ушаков Вячеслав Алексеевич ; Рос. акад. наук, Ин-т востоковедения. – М., 1997. – 542 с.
335. Фабрика Н. С. Політика США щодо Ірану у 1953–1978 рр. : автореф. дис ... канд. іст. наук / Фабрика Наталія Сергіївна. – Київ, 2011. – 19 с.
336. Хазанов А. М. Международные проблемы на Ближнем Востоке, 1960–2013 / А. М. Хазанов. – М. : Юнити–Дана, 2013. – 344 с.
337. Хазанов А. М. Республика Ирак в системе международных отношений (80-е гг. XX в. – начало XXI в.) / А. М. Хазанов, З. Ш. Хамидов, В. П. Панкратьев. – М. : ИВ РАН, 2002. – 261 с.
338. Хамид Ансари. Имам Хомейни (политическая борьба от рождения до кончины) / Ансари Хамид. – М. : Палея, 1999. – 447 с.
339. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон ; пер. с англ. Т. Валимеева. – М. : АСТ, 2003. – 603 с.
340. Хитрухина Ю. П. Политика России (СССР) на Ближнем Востоке (на примере российско-иракских отношений 1979–2003 гг.) : дис. ... канд. ист.

наук : 07.00.02 / Хитрухина Юлия Павловна ; Рос. экон. акад. им. Г. В. Плеханова. – М., 2003. – 174 с.

341. Хомейни Р. М. Изречения, афоризмы и наставления Великого вождя исламской революции Его светлости имама Хомейни (да успокоит Аллах его душу). – Тегеран : Изд-во произведений имама Хомейни. Междунар. отдел, 1995. – 235 с.

342. Цуканов В. П. О реализации финансовой политики Ирана в условиях нефтяных шоков (за период 60–90-х гг.) / В. П. Цуканов // Иран : ислам и власть. – М. : ИВ РАН : Крафт +, 2002. – С. 75–102.

343. Шарипов У. З. Эволюция нефтяной политики Иранского государства в 50–70-е гг. / У. З. Шарипов // Иран : проблемы экономического и социального развития в 60–70-е годы. – М. : Наука, 1980. – С. 59–81.

344. Шахиншахское государство Иран в 70-е годы XX в. глазами человека из СССР. Исфаханский металлургический комбинат [Электронный ресурс] // Дороги Ирана. – 2013. – 19 окт. – Режим доступа: <http://respublika-iran.ru/isfaxanskij-metallurgicheskij-kombinat/> (дата обращения: 15.05.2014).

345. Шейх У. Ибрисов. Исламская революция – исторический выбор иранского народа и первый шаг к многополярному мироустройству / Шейх У. Ибрисов // Тридцать лет исламской революции : сб. статей / [отв. ред. А. С. Федорова]. – М., 2009. – С. 93–97.

346. Шестаков В. Новые попытки модернизации. Реформы экономики 60–70-х гг. [Электронный ресурс] / Владимир Шестаков // Русская старина : сайт о истории России. – Режим доступа: <http://www.oldru.com/newstory2/113htm> (дата обращения: 01.06.2014).

347. Шубин А. В. Конец холодной войны: новые факты и аспекты / А. В. Шубин // «Холодная война» и советское общество в 80-е гг. – М. : РОССПЭН, 2007. – С. 165–187.

348. Шубин А. О. От «застоя» к реформам. СССР в 1917–1985 гг. / А. О. Шубин. – М. : РОССПЭН, 2000. – 768 с.

349. Эггерт К. Трагедия последнего шаха: Мохаммед Реза Пехлеви и тупик просвещенного авторитаризма / К. Эггерт // Индекс безопасности. – 2009. – Т. 16, № 4 (95). – С. 153–158.
350. Эргин Д. Добыча. Всемирная история борьбы за нефть, деньги и власть / Д. Эргин ; пер. с англ. В. Ионов [и др.]. – М. : Альпина Паблишер, 2014. – 960 с.
351. Яременко В. Аятолла Хомейни против «белой революции» [Электронный ресурс] / Валерий Яременко // Полит.ру. – 2007. – 4 янв. – Режим доступа: <http://polit.ru/article/2007/01/04/iran/> (дата обращения: 01.03.2016).
352. Ятимов С. С. Хомейнизм и внешнеполитическая идеология Исламской Республики Иран в новой системе международных отношений : дис. ... д-ра политол. наук : 23.00.04 / Ятимов Саймумин Сатторович ; Таджик. гос. пед. ун-т им. К. Ш. Джураева. – Душанбе, 2002. – 309 с.
353. Cabral L. The oil market [Electronic resource] / L. Cabral // Luis Cabral. – Mode of access: <http://luiscabral.net/economics/teaching/oil.pdf>
354. Emmerij L. Economic and Social Thinking at the UN in Historical Perspective / L. Emmerij, R. Jolli, G. Weiss // REVIEW. – 2005. – Vol. XXVIII. – P. 211–235.
355. Hobsbawm E. On history / E. Hobsbawn. – London : Abacus, 1999. – 448 p.
356. Horton S. The 1973 oil crisis [Electronic resource] / S. Horton // Pennsylvania Envirothon. – Mode of access: www.nvrothonpa.org/documents/The1973OilCrisis.pdf (access date: 30.04.2014).
357. Jahanbakhsh F. Religions and Political Discourse in Iran: moving toward Post – Fundamentalism / F. Jahanbakhsh // The Brown Journal of World Affairs. – 2003. – Vol. IX. – P. 243–254.
358. Martin V. Creating an Islamic state : Khomeini and the marking of a new Iran / Vanessa Martin. – New York : I. B. TAURIS, 2003. – 248 p.
359. Parvizi M. A. Analyzing Iran's foreign policy. The Prospects and Challenges of Sino-Iranian relations / M. A. Parvizi. – Amsterdam, 2009. – 143 p.

360. Shakibi Z. Khatami and Gorbachev. Politics of Changes in the Islamic Republic of Iran and USSR / Z. Shakibi. – London : Tauris academic studies, 2010. – 390 p.
361. Shakoori A. The State and rural development in Post-revolutionary Iran / A. Shakoori. – Tehran, 2001. – 217 p.
362. Technology and Soviet Energy Availability. – Washington : U.S. Government Printing Office, 1981. – 405 p.
363. Tripp Ch. A history of Iraq / Ch. Tripp. – New York : Cambridge University Press, 2007. – 357 p.
364. Uzmez S. Iran's nuclear crisis and its impact of U.S.–Iranian relations between 1953–2008 / S. Uzmez. – Ankara : Middle East Technical University, 2010. – 101 p.
365. Venn F. Oil Companies and Parent Governments: the impact of the 1973 oil crisis / F. Venn // XIV International Economic History Congress. – Helsinki, 2008. – P. 1–23.
366. West European-Soviet Energy Relations // Technology and Soviet Energy Availability. – Washington, 1981. – Ch. 12. – P. 351–382.

V. Преса. Періодичні видання.

367. Вишневский С. Нефть и политика / С. Вишневский // Правда. – 1973. – 14 марта (№ 73 (19947)). – С. 5.
368. Вокруг проблемы заложников // Правда. – 1979. – 26 дек. (№ 361 (22791)). – С. 5.
369. Глухов Ю. Кому это выгодно? Вокруг ирано-иракского конфликта / Ю. Глухов // Правда. – 1980. – 24 сент. (№ 268 (22698)). – С. 5.
370. Колесниченко Т. США : сквозь призму нефтяного кризиса / Т. Колесниченко // Правда. – 1973. – 16 дек. (№ 350 (20224)). – С. 4.
371. Переговоры министров // Правда. – 1987. – 15 февр. (№ 46 (25033)). – С. 4.
372. Пересада В. Нефть и политика / В. Пересада // Правда. – 1973. – 29 окт. (№ 302 (20176)). – С. 5.

373. Положение в Иране // Правда. – 1978. – 25 дек. (№ 359 (22059)). – С. 5.
374. Пребывание А. Н. Косыгина в Иране // Правда. – 1973. – 16 марта (№ 75 (19949)). – С. 5.
375. Протест правительству Ирана // Правда. – 1980. – 28 дек. (№ 363 (22783)). – С. 5.
376. Проявлять благоразумие и сдержанность // Правда. – 1979. – 5 дек. – С. 5.
377. Советско-иранское сотрудничество // Правда. – 1972. – 13 окт. (№ 287 (19795)). – С. 5.
378. Совместное советско-иранское коммюнике // Правда. – 1973. – 18 марта (№ 77 (19951)). – С. 1, 4.
379. Сокращение потребления топлива // Правда. – 1973. – 16 нояб. (№ 320 (20194)). – С. 5.
380. СССР–Иран : экономическое сотрудничество [Электронный ресурс] // Ленин. правда. – 1988. – 9 февр. (№ 32 (20403)). – Режим доступа: <http://how-much.net/publ/estvo/4-1-0-913> (дата обращения: 15.05.2014).
381. Столкновение на границе // Правда. – 1980. – 12 сент. (№ 256 (22686)). – С. 5.
382. Стрельников Б. США : какой будет зима / Б. Стрельников // Правда. – 1973. – 4 дек. (№ 338 (20212)). – С. 5.
383. Хозяин нефти – Иран // Правда. – 1973. – 26 марта (№ 146 (20020)). – С. 5.
384. Энергетический кризис обостряется // Правда. – 1973. – 27 нояб. (№ 331 (20205)). – С. 5.
385. Phillips J. A. The Iranian oil crisis / A. J. Phillips // Backgrounder. The Heritage Foundation. – 1979. – 28 feb. (№ 76). – P. 1–18.
386. The decline and fall of the Shah [Electronic resource] // Studies in intelligence. – 1988. – Vol. 32. – P. 53–61. – Mode of access: http://www.foia.cia.gov/sites/default/files/DOC_0000621356.pdf (access date: 12.03.2015).